

11

КИЇВ-1977

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Нова Конституція СРСР — видатне історичне завоювання радянського народу
- Розвиток марксистсько-ленінського вчення про профспілки у документах КПРС
- Співвідношення загальноісторичного та історико-партійного матеріалу в дослідженнях з історії КПРС
- КПП і КПЗУ на чолі міжнародного згуртування польських і західноукраїнських трудящих у революційно-визвольній боротьбі
- Сучасний націоналізм в ідеологічному та політичному арсеналі антикомунізму

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (200)

ЛИСТОПАД

1977

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалізму

Мрига В. В. Нова Конституція СРСР — видатне історичне завоювання радянського народу 5

ХХV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Марискевич Г. Ф. (Львів). Розвиток марксистсько-ленінського вчення про профспілки у документах КПРС 19

Методологія і методика історичних досліджень

Шморгун П. М. Співвідношення загальноісторичного та історико-партійного матеріалу в дослідженнях з історії КПРС 30

* * *

Сардачук П. Д. (Івано-Франківськ). КПП і КПЗУ на чолі інтернаціонального згуртування польських і західноукраїнських трудящих у революційно-визвольній боротьбі 37

Трояновський О. П. (Ленінград). Сучасний націоналізм в ідеологічному та політичному арсеналі антикомунізму 46

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Тимошенко І. І. (Запоріжжя). Схвалення ленінського курсу на соціалістичну революцію більшовицькими організаціями України 56

Дириженко П. І. (Кіровоград). Ленінська газета «Правда» у боротьбі за демократичний мир (липень — жовтень 1917 р.) 65

* * *

Алпатова Г. М. (Перм). Загострення боротьби у правлячих колах Великобританії під впливом Великого Жовтня 73

Мосяков В. Я. (Запоріжжя). ХV з'їзд ВКП(б) та його історичне значення 79

Лещенко М. Н., Мамалига А. І. (Кам'янець-Подільський). Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформенний період 85

Дяченко А. Д. З історії березневого повстання 1919 р. в Єгипті 96

ЗАМІТКИ

- Брайчевський М. Ю. «Руська Правда» про втечі від феодального гніту . 104
Міщенко Е. М. Радянсько-болгарське співробітництво в галузі сільського господарства (1971—1976 рр.) 109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Марценюк С. П. (*Чернігів*), Матюша І. К. (*Чернігів*), Онищенко І. З. (*Чернігів*). Формування комуністичних переконань в учнів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення історії 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Голіченко В. Д. (*Вінниця*). На варті завоювань Жовтня (До 60-річчя створення ВЧК) 119
Григорович Д. П. 75-річчя з дня народження М. О. Бурмистенка 121
Карпов І. К. Військовий діяч Країни Рад (80-річчя з дня народження І. Х. Баграмяна) 124

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Чеканюк А. Т., Комаренко П. В. Важливе джерело історико-партійної науки 126
Замлинський В. О. Питання партизанського руху в мемуарах радянських воєначальників 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Варгатюк П. Л. Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.) 139
Терещенко Ю. І. История социалистической экономики СССР. В 7 томах. Т. I 142
Синицький В. Г. Михайл Иванович Калінін. Краткая биография 144
Буцько М. О. Ю. Ю. Кондуфор. Великий Жовтень на Україні 146
Панібудьласка В. Ф. Виктор Маамяги. Эстонские поселенцы в СССР (1917—1940 гг.) 148
Марахов Г. І., Сосновчик С. О. М. І. Йосько. Николай Судзиловский-Руссель 149
Макар Ю. І. (*Чернівці*), Поляк В. С. (*Ужгород*). Строительство социализма в Польской Народной Республике. Исторические очерки 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня

- Калмакян І. К. (*Одеса*). Республіканська наукова сесія істориків, присвячена 60-річчю Великого Жовтня 154

* * *

- В. С. Республіканська нарада з питань історіографії 155
Жилін Б. Б. Відзначення 90-річчя з дня народження П. П. Постишева 156
Зайченко В. В. (*Чернігів*). Історико-меморіальний музей М. П. Кирпоноса 157
Кридак В. І. (*Івано-Франківськ*). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в м. Івано-Франківську 158
Калакура Я. С. Захист докторської дисертації 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморган

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Конституция СССР — основной закон развитого социализма

- Мрыга В. В. Новая Конституция СССР — выдающееся историческое завоевание советского народа 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Марискевич Г. Ф. (Львов). Развитие марксистско-ленинского учения о профсоюзах в документах КПСС 19

Методология и методика исторических исследований

- Шморгун П. М. Соотношение общен исторического и историко-партийного материала в исследованиях по истории КПСС 30

* * *

- Сардачук П. Д. (Ивано-Франковск). КПП и КПЗУ во главе интернационального сплочения польских и западноукраинских трудящихся в революционно-освободительной борьбе 37

- Трояновский А. П. (Ленинград). Современный национализм в идеологическом и политическом арсенале антикоммунизма 46

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

- Тимошенко И. И. (Запорожье). Одобрение ленинского курса на социалистическую революцию большевистскими организациями Украины 56

- Дирженко П. И. (Кировоград). Ленинская газета «Правда» в борьбе за демократический мир (июль — октябрь 1917 г.) 65

* * *

- Алпатова Г. М. (Пермь). Обострение борьбы в правящих кругах Великобритании под влиянием Великого Октября 73

- Мосяков В. Я. (Запорожье). XV съезд ВКП(б) и его историческое значение 79

- Лещенко Н. Н., Мамалыга А. И. (Каменец-Подольский). Капиталистическая эволюция крестьянских хозяйств Подольской губернии в послереформенный период 85

- Дьяченко А. Д. Из истории мартовского восстания 1919 г. в Египте 96

ЗАМЕТКИ

- Брайчевский М. Ю. «Русская Правда» о побегах от феодального гнета 104

- Мищенко Э. Н. Советско-болгарское сотрудничество в области сельского хозяйства (1971—1976 гг.) 109

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Марценюк С. П. (Чернигов), Матюша И. К. (Чернигов), Онищенко И. З. (Чернигов). Формирование коммунистических убеждений у учащихся общеобразовательных школ в процессе изучения истории 115

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Голиченко В. Д. (Винница). На страже завоеваний Октября (К 60-летию образования ВЧК) 119

- Григорович Д. Ф. 75-летие со дня рождения М. А. Бурмистенко 121

- Карпов И. К. Военный деятель Страны Советов (80-летие со дня рождения И. Х. Баграмяна) 124

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Чеканюк А. Т., Комаренко Н. В. Важный источник историко-партийной науки 126

- Замлинский В. А. Вопросы партизанского движения в мемуарах советских военачальников 130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Варгатюк П. Л. Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.)	139
Терещенко Ю. И. История социалистической экономики СССР. В 7 томах. Т. I	142
Синицкий В. Г. Михаил Иванович Калинин. Краткая биография	144
Буцко Н. А. Ю. Ю. Кондуфор. Великий Жовтень на Україні	146
Панибудьласка В. Ф. Виктор Маамяги. Эстонские поселенцы в СССР (1917—1940 гг.)	148
Марахов Г. И., Сосновчик С. А. М. И. Иосько. Николай Судзиловский-Руссель	149
Макар Ю. И. (Черновцы), Поляк В. С. (Ужгород). Строительство социализма в Польской Народной Республике. Исторические очерки	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Чествование 60-летия Великого Октября

Калмакан И. К. (Одесса). Республиканская научная сессия историков, посвященная 60-летию Великого Октября	154
--	-----

* * *

В. С. Республиканское совещание по вопросам историографии	155
Жилин Б. Б. Чествование 90-летия со дня рождения П. П. Постышева	156
Зайченко В. В. (Чернигов). Историко-мемориальный музей М. П. Кирпоса	157
Крицак В. И. (Ивано-Франковск). Конференция читателей «Українського історичного журналу» в г. Ивано-Франковске	158
Калакура Я. С. Защита докторской диссертации	159

Статті

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалізму

В. В. МРИГА (Київ)

НОВА КОНСТИТУЦІЯ СРСР — ВИДАТНЕ ІСТОРИЧНЕ ЗАВОЮВАННЯ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

В історії, яку творить радянський народ, 1977 рік займе особливе місце. Це рік славного ювілею — 60-річчя Великого Жовтня, рік прийняття нової Конституції СРСР.

Затвердження Основного Закону Радянського Союзу стало не тільки видатною історичною подією для нашої країни, а й подією величезного міжнародного значення. Нова Конституція СРСР наочно показала всьому світові, як розвивається соціалістична держава, дедалі міцніше і глибше утверджуючи соціалістичну демократію, величезний розмах постійно зростаючої реальної участі широких народних мас в управлінні справами держави і суспільства.

Нова Конституція СРСР, з одного боку, узагальнює весь конституційний досвід радянської історії, а з другого — збагачує цей досвід новим змістом, який відповідає вимогам сучасної епохи. Конституційно закріпивши новий історичний рубіж у поступальному русі радянського народу — побудову розвинутого соціалістичного суспільства, цей видатний документ творчого марксизму, подібно до потужного ліхтаря, освітлює радянським людям шлях до великої мети — побудови безкласового комуністичного суспільства. Трудящим масам в усьому світі він додає впевненості в їхній боротьбі за свої права, за соціальний прогрес.

«Ми, — заявив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — приймаємо нову Конституцію напередодні 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це не просто збіг у часі двох найвидатніших подій у житті країни. Зв'язок між ними значно глибший. Нова Конституція, — це, можна сказати, концентрований підсумок усього шістдесятирічного розвитку Радянської держави. Вона яскраво свідчить про те, що ідеї, проголошені Жовтнем, заповіти Леніна успішно втілюються в життя»¹.

У Конституції СРСР 1977 року наголошується на тому, що радянський народ, керуючись ідеями наукового комунізму і зберігаючи вірність своїм революційним традиціям, спираючись на великі соціально-економічні і політичні завоювання соціалізму, прагнучи до дальшого розвитку соціалістичної демократії, враховуючи міжнародне становище СРСР як складової частини світової системи соціалізму і усвідомлюючи свою інтернаціональну відповідальність, зберігаючи наступність ідей і принципів першої радянської Конституції 1918 року, Конституції СРСР

¹ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, К., 1977, стор. 3.

1924 року і Конституції СРСР 1936 року, закріплює основи суспільного ладу і політики СРСР, встановлює права, свободи і обов'язки громадян, принципи організації і цілі соціалістичної загальнонародної держави і проголошує їх у цій Конституції².

Нова Конституція СРСР за своєю важливістю, за впливом на внутрішнє життя нашої держави, на всю обстановку в світі має величезне історичне значення. Вона служить дальшій активізації всього громадянсько-політичного життя нашої країни, збагачує загальну скарбницю досвіду світового соціалізму, є яскравим надихаючим прикладом для трудящих країн капіталу в їх визвольній боротьбі.

Радянські Конституції завжди були могутнім знаряддям в руках трудящих мас усіх народів нашої країни в боротьбі за розвиток і зміцнення державності і побудови соціалізму в СРСР.

Кожна нова радянська Конституція знаменувала собою новий висхідний щабель у розвитку суспільства і держави, у розгортанні соціалістичної демократії, в соціальному прогресі. Вона юридично закріплювала фундаментальні суспільні відносини, форми суспільного й державного життя. З переходом Радянської держави від одного етапу історичного розвитку до іншого закономірно виникала необхідність у прийнятті нового її Основного Закону.

Перші соціалістичні Конституційні акти були прийняті вже II Всеросійським з'їздом Рад. У зверненні з'їзду «До робітників, солдатів і селян» говорилось: «Спираючись на волю величезної більшості робітників, солдатів і селян, спираючись на переможне повстання робітників і гарнізону, що звершилось у Петрограді, з'їзд бере владу до своїх рук... З'їзд постановляє: вся влада на місцях переходить до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які і повинні забезпечити справжній революційний порядок»³.

Найважливішими конституційними актами міжнародного значення, прийнятими II Всеросійським з'їздом Рад, були декрети про мир і про землю, постанова про створення робітничо-селянського уряду. В наступний період ВЦВК і РНК РРФСР прийняли ряд інших конституційних актів, які були узагальнені в рішеннях III Всеросійського з'їзду Рад, що відбувся у січні 1918 року. З'їзд прийняв Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу і резолюцію про федеральні установи Російської Республіки.

Ці акти та ряд інших документів були покладені в основу Конституції РРФСР, прийнятої V Всеросійським з'їздом Рад 10 липня 1918 р.

Виступаючи перед делегатами V Всеросійського з'їзду Рад, В. І. Ленін підкреслював: «Коли тепер цьому з'їздові нами може бути запропонована Радянська Конституція, то лише тому, що Ради у всіх кінцях країни створені і випробувані, тому що ви її створили, ви в усіх кінцях країни випробували; тільки через шівроку після Жовтневої революції, майже через рік після Першого Всеросійського з'їзду Рад, ми могли записати те, що вже існує на практиці»⁴.

Конституція 1918 року юридично закріпила державу диктатури пролетаріату, створену революційною творчістю мас під керівництвом Комуністичної партії. Це була перша в історії людства конституція, за якою заборонялась експлуатація людини людиною, відкидалась влада експлуататорських класів, ліквідовувалась расова і національна нерівноправність, утверджувалось повновладдя народу. «Російська Рес-

² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 5.

³ «Декреты Советской власти», т. 1, М., 1957, стор. 8.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 471.

публіка, — проголошувала Конституція, — є вільне соціалістичне суспільство всіх трудящих Росії. Вся влада в межах Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки належить усьому робочому населенню країни, об'єднаному в міських і сільських Радах».

Велике міжнародне значення Конституції РРФСР 1918 року полягало в тому, що за її зразком були розроблені і прийняті Конституції і в інших незалежних радянських соціалістичних республіках — Українській, Білоруській, Азербайджанській, Вірменській, Грузинській. Трудящі капіталістичних держав вбачали в першій Радянській Конституції програму своєї боротьби проти експлуаторського гніту.

Перша Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки була прийнята III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року. Відповідно до постанови з'їзду Конституція була остаточно відредагована Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і затверджена на його засіданні 14 березня 1919 р.⁵

Перша Конституція УРСР, як і прийнята у 1918 р. Конституція РРФСР, була створена у відповідності з ленінським вченням про принципи Радянської Конституції⁶. В. І. Ленін учив, що Радянська Конституція, закріплюючи завойоване, повинна містити і програмні положення. На його вимогу до Конституції РРФСР 1918 р. було включено «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», прийняту III Всеросійським з'їздом Рад. У постанові Всеросійського з'їзду Рад вказувалося, що ця Декларація є «програмою Рад»⁷.

У Конституції УРСР 1919 року, за прикладом Конституції РРФСР, у першому розділі під назвою «Загальні положення» вказувалися основні завдання диктатури пролетаріату України. «Завданням цієї диктатури, — говорилося в Конституції, — є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюційних замірів з боку імущих класів; слідом за виконанням цих завдань диктатура зникне, а за нею, після остаточного оформлення комуністичного ладу, зникне і держава, поступившись місцем перед вільними формами співжиття, побудованого на началах організації загальної праці на загальну користь і братньої солідарності людей»⁸.

З метою здійснення проголошеного основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка, вказувалося в Конституції, запроваджує в життя заходи, безпосередньо спрямовані на знищення приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва; в галузі будівництва державного життя закріплює владу за робітничим класом, встановлюючи право участі у здійсненні державної влади виключно для трудящих мас і повністю усуваючи панівні класи від такої участі; створює для трудящих мас виключну можливість користуватись політичними правами (свободою усного і друкованого слова, зборів і спілок), усуваючи від користування цими правами панівні класи і примикаючі до них за своєю політичною позицією суспільні групи; організовує збройний захист завоювань соціалістичної революції, залучаючи до цього всіх трудящих країни⁹.

Конституція УРСР проголосила широкі демократичні права трудящих і законодавчо закріпила реальні гарантії здійснення цих прав. Українська Соціалістична Радянська Республіка проголошувалась дер-

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 2.

⁶ Див.: Історія держави і права Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 239. Історія государства и права Украинской ССР, К., 1976, стор. 118—124.

⁷ Съезды Советов в документах (1917—1936), т. 1, М., 1960, стор. 29.

⁸ СУ УССР, 1919, № 19, ст. 204.

⁹ Там же.

жавою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства».

Конституція УРСР 1919 року була тим основним Законом, на базі якого зміцнювалось соціалістичне будівництво, відбувалися позитивні зміни в усіх галузях суспільного і державного життя України, як і інших радянських соціалістичних республік, здійснилося об'єднання їх в Союз РСР¹⁰.

Утворення Союзу РСР на основі рівноправності народів стало історичною реальністю, втіленням принципів пролетарського інтернаціоналізму, єдності і братерського співробітництва трудящих різних націй і народностей. В Союзі РСР гармонійно поєдналися соціалістична державність усього радянського народу і державність кожної нації і народності зокрема. Об'єднання братніх народів в єдину багатонаціональну соціалістичну державу гідно увінчало перші п'ять років існування Радянської влади — влади робітників і селян, відкрило небачені можливості соціального, економічного і культурного прогресу нашої Батьківщини, стало могутнім фактором успіхів народів нашої неосяжної країни в соціалістичному будівництві.

Як відзначав X з'їзд РКП (б), встановлення радянського ладу, перші кроки у соціалістичному будівництві «перевернули відносини між трудовими масами національностей Росії, підірвали стару національну ворожнечу, позбавили ґрунту національний гніт і завоювали російським робітникам довір'я їх інтернаціональних братів не тільки в Росії, але і в Європі і в Азії, довели це довір'я до ентузіазму, до готовності боротися за спільну справу»¹¹.

Утворення єдиної багатонаціональної держави — держави нового типу, добровільне об'єднання рівноправних націй було урочисто проголошено 30 грудня 1922 р. Першим Всесоюзним з'їздом Рад, на якому зібралися повноважні представники Російської Федерації, України, Білорусії і Закавказзя. З'їзд одностайно прийняв Декларацію і Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік¹². Принципи, покладені в основу правових актів, що закріпили утворення Союзу РСР, були розроблені В. І. Леніним і викладені в його листі «До питання про національність або «про автономізацію».

Ленінські настанови лягли в основу Конституції союзної держави, розробка якої почалася відразу після I Всесоюзного з'їзду Рад.

Вирішальне значення у виробленні, встановленні і зміцненні основаних на принципах пролетарського інтернаціоналізму відносин між вищими органами державної влади і управління союзних республік і Союзу РСР мали рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) у національному питанні. Резолюція з'їзду втілювала настанови В. І. Леніна щодо проведення національної політики в СРСР і шляхів будівництва єдиної союзної держави на основі цілковитої рівноправності і добровільності всіх республік, неухильного здійснення цих принципів на практиці, збереження за ними рівних прав і обов'язків в Союзі РСР.

Після з'їзду конституційні основи союзної держави обговорювалися в союзних республіках понад три місяці; в цей період вносились пропозиції, зауваження, доповнення і уточнення.

¹⁰ Детальніше про першу Конституцію УРСР 1919 р. див.: А. П. Таранов. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, К., 1957, стор. 10—63.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 521.

¹² Див.: I съезд Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет с приложениями, М., 1923; А. П. Таранов. Пятдесят років Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 58—60.

Комуністична партія, керуючись вказівками В. І. Леніна, постійно спрямовувала роботу по підготовці проекту Конституції СРСР. Так, ЦВК СРСР на пропозицію ЦК РКП (б) у квітні 1923 р. створив розширену Конституційну комісію за участю представників ЦВК союзних республік, яка вирішила багато складних і часом спірних питань проекту Конституції СРСР і склала остаточний його варіант. Проект розглядався на червневому (1923 р.) Пленумі ЦК РКП (б), який прийняв ряд поправок і доповнень, що зміцнювали гарантії прав союзних республік у складі СРСР.

Сесії ЦВК Закавказької Федерації, Української і Білоруської радянських республік та Російської Федерації одностайно схвалили текст Конституції СРСР. 6 липня 1923 року на другій сесії ЦВК СРСР було затверджено Конституцію СРСР, а також подано на остаточне затвердження її II з'їздові Рад Союзу РСР.

З введенням у дію Конституції СРСР почав свою роботу затверджений сесією ЦВК СРСР перший союзний уряд — Рада Народних Комісарів СРСР на чолі з В. І. Леніним. Було створено апарат Народних Комісаріатів Союзу РСР.

Трудащі країни палко вітали нову Конституцію СРСР, створення союзних органів влади.

Напередодні II з'їзду Рад СРСР проходили з'їзди Рад союзних республік, які цілком і повністю схвалили Конституцію СРСР.

26 січня 1924 р. розпочав роботу II з'їзд Рад Союзу РСР. Це були дні всенародного трауру, коли вся країна назавжди прощалася з вождем Комуністичної партії, засновником першої в світі соціалістичної держави і першим главою Уряду СРСР — Володимиром Іллічем Леніним. II з'їзд Рад СРСР прийняв ряд постанов, спрямованих на увічнення пам'яті Ілліча¹³.

II з'їзд Рад СРСР постановою від 31 січня 1924 року затвердив Конституцію СРСР — Основний Закон Союзу РСР¹⁴, який став важливою віхою в конституційному розвитку нашої країни, законодавчо закріпивши добровільне об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік в єдину союзну державу.

Цим державно-правовим актом успішно завершено конституційне оформлення першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави, основаної на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Конституція СРСР 1924 р. законодавчо закріпила ленінські принципи організації і діяльності багатонаціональної союзної держави, які забезпечують монолітну єдність і згуртованість братніх народів, створюють найсприятливіші умови для їх державного, господарського, національного і культурного розвитку, їх всебічного розвитку.

Нова Конституція цілком ґрунтувалася на Декларації й Договорі про утворення СРСР, прийнятих у 1922 році. Разом з тим ряд їх положень в результаті величезної теоретичної і практичної роботи по виконанню настанов В. І. Леніна, рішень XII з'їзду РКП (б) та IV наради ЦК РКП (б) з відповідальними працівниками національних республік і областей дістав у Конституції свій дальший розвиток; у ній було узагальнено і зафіксовано нагромаджений на той час у нашій країні досвід радянського державного будівництва. У Конституції знайшли своє втілення принципи демократичного централізму і соціалістичного фадералізму, радянської соціалістичної демократії, вироблені Комуністичною партією під керівництвом В. І. Леніна.

¹³ Див.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, т. III, М., 1960, стор. 31—39.

¹⁴ Там же, стор. 40.

Конституція СРСР 1924 року складалася з двох розділів: Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР. У першому розділі було сформульовано основні принципи союзної держави як добровільного об'єднання рівноправних радянських республік, законодавчо закріплено Союз РСР як державу диктатури пролетаріату — найвищу форму федеративного устрою соціалістичної багатонаціональної держави. Декларація проголошувала, що вступ до складу СРСР відкритий для всіх радянських соціалістичних республік, — як для тих, які вже існують, так і для тих, які виникнуть у майбутньому; що союзна держава буде гідним вінцем закладених у Жовтні 1917 року принципів мирного співіснування і братерського співробітництва народів¹⁵.

Розділ другий мав 11 глав, у яких з урахуванням доповнень і змін, внесених союзними республіками та Конституційною комісією СРСР, закріплювалися конституційні основи Радянського Союзу. У першій главі викладалися питання компетенції вищих органів влади СРСР і союзних республік. У другій главі трактувалися питання про права союзних республік і союзне громадянство, вказувалось, що Союз РСР охороняє і захищає суверенні права союзних республік. Встановлювалося єдине союзне громадянство, тобто громадянин кожної союзної республіки є одночасно і громадянином СРСР. Конституція СРСР встановила, що територія союзних республік не може бути змінювана без їх згоди. Третя глава Конституції була присвячена з'їздам Рад СРСР, в ній, зокрема, вказувалось, що в період між з'їздами Рад верховним органом влади СРСР є Центральний Виконавчий Комітет СРСР. Четверта глава була присвячена ЦВК СРСР, п'ята — Президії ЦВК СРСР, шоста — Раді Народних Комісарів СРСР, сьома — Верховному Суду СРСР, восьма — наркоматам СРСР, дев'ята — Об'єднаному державному політичному управлінню. У цих главах визначалися компетенція вказаних органів, порядок їх діяльності та взаємовідносин. У десятій главі викладалися основні положення про союзні республіки, що входять до складу СРСР; в одинадцятій йшлося про Державний герб, Державний прапор і столицю Союзу РСР. Так у союзній державі складався механізм єдиної державної влади трудящих, який дозволяв органічно поєднувати загальносоюзні інтереси з економічними, соціально-культурними і побутовими запитами всіх націй і народностей країни. З прийняттям Конституції СРСР система Рад знайшла своє правове оформлення в масштабі всієї соціалістичної федерації. Конституція СРСР стала основним законом соціалістичної багатонаціональної держави, юридичною базою взаємовідносин між органами союзних республік і органами створеної ними єдиної союзної держави, правовою основою організації і діяльності всіх державних органів Союзу РСР¹⁶.

XIII з'їзд РКП(б), що відбувся 23—31 травня 1924 року, в резолюції на звітну доповідь ЦК відзначив: «З'їзд з задоволенням констатує, що успішно закінчено справу оформлення Союзу РСР і тим створена міцна база для братерського і мирного співжиття всіх національностей, які населяють СРСР.

¹⁵ Див.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, т. III, М., 1960, стор. 42.

¹⁶ Детальніше про прийняття і значення першої Конституції СРСР див.: Б. М. Бабій. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1961, стор. 132—151; Б. М. Бабій. Союз РСР і роль України в його утворенні, К., 1972, стор. 183—223; Б. М. Бабій, В. В. Мрига. Торжество ленинських ідей дружби і пролетарського інтернаціоналізму (до 50-річчя першої Конституції СРСР), 1974, № 1, стор. 9—16.

З'їзд доручає ЦК партії пильно стежити за тим, щоб були забезпечені права всіх без винятку національностей Союзу РСР згідно з постановами XII з'їзду РКП(б) в національному питанні»¹⁷.

Після прийняття Конституції СРСР всі конституції союзних республік були приведені у відповідність з нею: в 1925 році прийнято нові Конституції РРФСР і ЗСФРР, у 1927 — Білоруської і Туркменської СРР, у 1929 — Української СРР, у 1930 — радянських республік Середньої Азії.

Покладені в основу організації соціалістичної багатонаціональної держави і законодавчо закріплені Конституцією СРСР ленінські принципи приносили все нові і нові успіхи в національно-державному будівництві Союзу РСР¹⁸.

Утворення Союзу РСР, закріплене першою Конституцією СРСР, мало всесвітньо-історичне значення. Радянські республіки, об'єднавшись в єдину союзну державу, незмірно посилили свою економічну, політичну, дипломатичну і військову могутність. В умовах, коли наша країна одна протистояла ворожому капіталістичному оточенню, це відіграло вирішальну роль. З об'єднанням матеріальних і трудових ресурсів усіх республік створилися найсприятливіші можливості для відбудови народного господарства, зруйнованого імпералістичною і громадянською війнами, поліпшення матеріального добробуту трудящих, розгортання соціалістичного будівництва.

Тільки завдяки об'єднанню радянських республік в єдину багатонаціональну державу, братерській дружбі і взаємодопомозі народів наша спільна соціалістична Вітчизна змогла відстояти під керівництвом Комуністичної партії свою свободу і незалежність у боротьбі з імпералізмом, у короткі історичні строки ліквідувати техніко-економічну відсталість, досягти величезних успіхів у розвитку економіки, науки, культури, стати одною з найбільш розвинутих і наймогутніших держав світу.

У створенні союзної держави В. І. Ленін вбачав величезне міжнародне революціонізуєче значення, яке з плином часу постійно зростає. Це ленінське передбачення підтверджує історичний досвід. Трудящі капіталістичних держав, народні маси країн, що визволилися і визволяються від колоніалізму, вбачають в СРСР приклад єдиного правильного розв'язання національного питання, приклад державної форми братерського співробітництва, дружби і взаємодопомоги різних народів.

Утворення Союзу РСР обумовило новий правовий стан його складових частин, зокрема УРСР, якому вже не відповідала Конституція 1919 р. У зв'язку з цим виникла потреба прийняти нову Конституцію УРСР, яка б відбила і законодавчо закріпила ті зміни, що сталися за цей період. Період в історії Радянської України після 1919 р. до утворення Союзу РСР був одним з найвідповідальніших. У напруженій обстановці Комуністична партія здійснила поворот від воєнного комунізму до нової економічної політики і, зміцнивши союз робітників і селян, досягла вирішальних успіхів у відбудові промисловості, транспорту і сільського господарства. Успішно здійснювалося державно-правове будівництво. Ось чому IX Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся у

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів..., ч. II, стор. 13.

¹⁸ У 1924 році були утворені Туркменська й Узбецька, а в 1929 — Таджикиська СРР, у 1936 — Казахська і Киргизька автономні республіки перетворені в союзні, Азербайджанська, Вірменська і Грузинська республіки, які раніше входили до складу ЗСФРР, увійшли безпосередньо до СРСР як союзні республіки. В 1940 році, після возз'єднання Бессарабії з Молдавською АРСР, ця автономна республіка, що входила до складу УРСР, була перетворена в союзну. У тому ж році до Союзу РСР увійшли Латвійська, Литовська й Естонська радянські соціалістичні республіки.

травні 1925 р., прийняв постанову про внесення змін в Конституцію УРСР відповідно до Конституції СРСР¹⁹.

Проте величезні зрушення, що сталися в житті Радянської України після перемоги Жовтневої соціалістичної революції, закінчення громадянської війни, відбудови народного господарства і об'єднання УРСР разом з іншими республіками в Союз РСР, обумовили не тільки внесення змін, а й прийняття нової Конституції УРСР, яка була одногосно прийнята 14 травня 1929 р. XI Всеукраїнським з'їздом Рад²⁰.

Прийнята того року Конституція УРСР юридично закріпила об'єднання Української РСР з іншими союзними республіками в єдиній союзній соціалістичній державі, зберігши всі ті гарантовані права і свободи трудящих, які були встановлені раніше. Конституція УРСР 1929 р. відіграла величезну роль у боротьбі за здійснення політики соціалістичної індустріалізації на Україні, колективізацію сільського господарства, дальше зміцнення диктатури пролетаріату, розширення соціалістичного демократизму, розвиток національної за формою і соціалістичної за змістом культури.

У період дії Конституції СРСР 1924 р. і розроблених на її основі Конституцій союзних республік в нашій країні було розв'язано національне питання, здійснені гігантські соціально-економічні перетворення, що привели до повної ліквідації експлуаторських класів і безроздільного панування у всіх сферах народного господарства соціалістичних виробничих відносин.

З остаточною перемогою соціалізму в Радянському Союзі склалися принципово нові соціальні, економічні і політичні умови, які не були відображені в Конституції 1924 року, головне завдання якої було юридично закріпити побудову Радянської багатонаціональної держави. Тому, закріпивши, насамперед, принципи взаємовідносин в рамках Союзу, а також структуру, порядок утворення і компетенцію вищих органів державної влади і управління СРСР і складових його частин — союзних республік, в Конституції 1924 року питанням суспільного устрою і правового стану громадян приділялось менше уваги, оскільки ці питання регулювались головним чином конституціями союзних республік. Все це обумовило прийняття нового Основного Закону. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про необхідність перегляду Конституції і виніс це питання на розгляд VII з'їзду Рад СРСР, який відбувся у лютому 1935 року. З'їзд відзначив, що ряд положень першої союзної Конституції застарів і не відображає тих змін, які сталися в суспільному, економічному і політичному розвитку СРСР. ЦВК Союзу РСР згідно з рішенням з'їзду обрав Конституційну комісію, яка підготувала проект Основного Закону СРСР. У червні 1936 року цей проект був в основному схвалений Пленумом Центрального Комітету партії і Президією ЦВК СРСР і опублікований для всенародного обговорення. Висловлені трудящими зауваження і пропозиції були враховані при підготовці остаточного тексту нової союзної Конституції.

Делегати Надзвичайного VIII з'їзду Рад СРСР обговорили доповідь «Про проект Конституції СРСР», схвалили її текст. 5 грудня 1936 року Надзвичайний VIII з'їзд Рад Союзу РСР прийняв постанову «Про затвердження Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Конституція СРСР 1936 року підвела підсумки завоювань радянського народу в економічній, соціальній і політичній сферах і законодав-

¹⁹ Див.: «Вісті ВУЦВК» від 13 травня 1925 р., № 106.

²⁰ Детальніше про це див.: А. П. Таранов. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1957, стор. 64—118.

що закріпила перемогу соціалізму в нашій країні. Основний закон СРСР закріпив також політичну основу СРСР в особі Рад депутатів трудящих; економічну основу СРСР, яку становить соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва. Були внесені необхідні зміни в національно-територіальну організацію Союзу РСР, удосконала система вищих органів державної влади і управління СРСР і союзних республік. За Конституцією СРСР 1936 року було значно розширено соціальні, економічні, політичні та інші права і свободи радянських громадян. Обмеження політичних прав, що існували по Конституції 1918 року і Конституції 1924 року і застосувались по відношенню до експлуататорських елементів, були скасовані у зв'язку з ліквідацією експлуататорських класів. Було ліквідовано нерівність у нормах представництва в органах влади для робітників і селян, удосконалено виборчу систему. Основним принципом країни переміщеного соціалізму стала рівність усіх громадян СРСР незалежно від їх національності і раси у всіх сферах господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Після опублікування 12 червня 1936 р. проекту нової Конституції СРСР Президія ЦВК УРСР 13 липня 1936 р. утворила Конституційну Комісію для розробки проекту Конституції УРСР²¹.

До кінця 1936 року робота над підготовкою проекту Конституції УРСР була комісією завершена і він був 1 січня 1937 року опублікований у всіх республіканських газетах для всенародного обговорення.

Після всенародного обговорення Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР 30 січня 1937 року одностайно затвердив Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вона була побудована у повній відповідності до Конституції СРСР 1936 року. Нова Конституція УРСР законодавчо закріпила велику перемогу соціалізму, завойовану українським народом у сім'ї братніх народів СРСР під мудрим керівництвом Комуністичної партії. Як і Основний Закон СРСР 1936 року, Конституція УРСР 1937 року відображала справжнє соціалістичне народовладдя.

Радянський суспільний і державний лад, закріплений і оформлений Конституцією 1936 року, витримав найважчі випробування Великої Вітчизняної війни, яка була суворою перевіркою міцності СРСР, яскравою демонстрацією переваг соціалізму над капіталізмом, життєвої сили і непорушності дружби радянських народів. Спираючись на цей лад, радянський народ відбудував зруйноване війною народне господарство і здійснив гігантські соціальні, економічні, політичні, культурні і наукові перетворення.

В Радянському Союзі було побудовано зріле соціалістичне суспільство. Істотні відмінності між основними соціальними групами — робітничим класом, колгоспним селянством і народною інтелігенцією, що існували раніше, поступово стираються. Склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Докорінно змінилась економіка нашої країни. Для її нинішнього стану характерне безроздільне панування соціалістичних форм власності.

В нашій країні за роки соціалістичного будівництва створено і успішно діє єдиний могутній народногосподарський організм, який розвивається на основі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного ладу. Найважливішою подією нашого часу у політичній сфері стало те, що держава диктатури пролетаріату, виконавши свою історичну місію, поступово переросла в загальнонародну соціалістичну державу трудящих.

²¹ Див.: «Вісті» від 14 липня 1936 р., № 161 (4749).

Всесвітньо-історичні звершення народів СРСР викликають у радянських людей, трудящих зарубіжних соціалістичних країн, у всіх чесних людей світу почуття великої гордості за першу у світі Радянську багатонаціональну соціалістичну державу, засновану великим Леніним і звеличену творчим генієм братніх народів, керованих Комуністичною партією.

Зміни у внутрішньому і міжнародному становищі нашої країни, що сталися за останні 40 років, обумовили необхідність прийняття нової Конституції СРСР, яка становить собою закономірний результат 60-річного досвіду будівництва соціалізму і радянської державності, ґрунтується на ленінських принципах розвитку соціалістичної демократії, державного будівництва, розв'язання національного питання, співвідношення інтересів особи, суспільства і держави.

У Конституції СРСР 1977 р. збережені і розвинуті основні характерні риси попередніх радянських Конституцій періоду соціалістичного будівництва — першої радянської Конституції РРФСР 1918 року і першої Конституції Союзу РСР 1924 року. В новій Конституції СРСР збережено і розвинуто багато принципів положень Конституції СРСР 1936 року, які витримали випробування часом і не втратили досі свого значення. Це, зокрема, стосується, конституційного закріплення основних устоїв соціалізму в економічній і політичній сферах, забезпечення реальними гарантіями прав і свобод громадян.

Слід зазначити, що всі без винятку буржуазні конституції приховують класовий характер державної влади буржуазії. В них нічого не говориться про справжню основу буржуазного суспільства — експлуатацію людини людиною. Буржуазні конституції носять формально-юридичний характер, вони написані незрозумілою простої людині мовою. Багато важливих аспектів регулювання порядку здійснення державної влади опиняються за рамками тексту конституції, щоб створити кращі можливості для дій на власний розсуд виконавчій владі, інакше кажучи, для урядової і адміністративної сваволі.

Нова Конституція СРСР творчо враховує багатий досвід конституційного будівництва у братніх країнах соціалістичної співдружності, які в свій час уважно вивчали і використали досягнення конституційної теорії і практики Радянського Союзу. Конституція СРСР є далішим розвитком і вдосконаленням радянського конституціоналізму, вона зберігає наступність ідей попереднього конституційного будівництва в нашій країні і у всій світовій соціалістичній співдружності.

При підготовці нового Основного Закону нашої держави широко використано досягнення радянської суспільної науки. Нова Конституція СРСР законодавчо регулює значно ширше коло питань, ніж Конституція 1936 року, яка основну увагу приділяла державному устрою, що пояснювалося необхідністю в середині тридцятих років закріпити структуру державної влади, яка склалася в умовах соціалізму.

Новий Основний Закон, як найважливіший політико-правовий документ регулює не тільки устрій держави, а й багато інших важливих сторін громадського життя суспільства, зокрема, економічних і соціальних процесів, що є свідченням зростання творчої ролі суспільства і держави.

Нова Конституція СРСР є втіленням у життя поставленого ХХV з'їздом КПРС завдання — вдосконалення політичної системи, що включає в себе розвиток державності, соціалістичної демократії, активізації діяльності громадських організацій і зміцнення правової основи державного і суспільного життя.

В умовах розвинутого соціалізму зростає соціальна значимість

права як регулятора суспільних відносин. Новий Основний Закон СРСР відіграватиме першорядну роль у регулюванні державного і суспільного життя країни в умовах зрілого соціалістичного суспільства.

Як і всякий правовий документ, Конституція, встановлюючи певні рамки діяльності державних органів, громадських організацій, поведінки громадян, виражаючи в концентрованому вигляді політику партії, спрямовує розвиток суспільства у заданому напрямку і таким чином впливає на формування майбутнього.

Важливою особливістю нової Конституції є поєднання в ній фіксації досягнутих рубежів суспільного розвитку і програмних елементів. Слід відмітити, що в радянських конституціях завжди поряд з закріпленням соціально-політичних завоювань визначалися цілі й завдання на майбутнє. І в Конституції РСФРР 1918 року, і в Конституції УРСР 1919 року ставились завдання зміцнення радянської влади і побудови соціалізму. Програмні положення значне місце займали і в Конституції СРСР 1936 року. Але особливо чітко програмні елементи сформульовані і визначені в новій Конституції СРСР, яка не тільки фіксує, закріплює і відображає весь 60-річний шлях розвитку нашої держави і його особливості в умовах зрілого соціалістичного суспільства, а й визначає стратегічну лінію розвитку на майбутнє.

В новій Конституції визначені найважливіші цілі розвитку суспільства і держави, характеризується розвинуте соціалістичне суспільство і шлях, пройдений нашою країною, формулюється вища мета Радянської держави — побудова безкласового комуністичного суспільства.

Важливою особливістю нового Основного Закону нашої країни є те, що він значно більший за обсягом від усіх попередніх. Збільшення обсягу тексту в новій Конституції СРСР відбулось за рахунок введення нових розділів, яких не було в попередніх Конституціях, а також за рахунок більш детального регламентування питань, які були предметом конституційного регулювання і раніше.

В першому розділі «Основи суспільного ладу і політики СРСР» закріплені основні принципи радянської політичної і економічної системи, форми власності в соціалістичному суспільстві, мета суспільного виробництва, основи керівництва економікою, участь трудящих в управлінні виробництвом, підкреслена необхідність охорони природи і навколишнього середовища. В попередній Конституції СРСР не було сказано про трудові колективи, профспілки, комсомол.

В новій Конституції яскраво і чітко закріплена керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, яка є ядром політичної системи радянського суспільства, державних і громадських організацій. КПРС існує для народу і служить народові. Конституція відбиває єдині загальні закономірності розвитку радянського суспільства — дальшого розгортання радянської демократії: дедалі ширшої участі трудящих в управлінні справами суспільства і держави, удосконаленні державного апарату, підвищенні активності громадських організацій, зміцненні правової основи державного і громадського життя, розширенні гласності, постійному врахуванні громадської думки.

Важливою особливістю нової Конституції є також те, що в ній вперше закріплені принципи державного управління економікою. В Конституції 1936 року в ст. 11 говорилося лише про те, що господарське життя в СРСР визначається і спрямовується народногосподарським планом. В новій Конституції значно повніше і ширше визначається механізм і принципи управління соціалістичною економікою — принцип планування, урахування галузевого і територіального принципів, поєднання централізованого керівництва з господарською самостійністю

й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій, з активним використанням госпрозрахунку, прибутку, собівартості. Отже, в новій Конституції закріплюється застосування економічних методів управління, передбачається активна участь трудящих в управлінні, тобто закріплюється великий комплекс засобів управлінського впливу в сфері економіки.

Вперше в Конституції введено главу «Соціальний розвиток і культура», що пояснюється все зростаючим впливом держави і суспільства на соціальні процеси: проблеми організації праці, охорони природи, здоров'я, соціального забезпечення, розвитку науки, впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя, охорону і примноження духовних цінностей суспільства, широке їх використання для підвищення культурного рівня радянських людей. Цим підкреслюється гуманістична спрямованість діяльності нашої держави. В Конституції вперше виділено главу, присвячену зовнішній політиці. Радянська держава робить конституційними принципами нашу стабільну миролюбну зовнішню політику, яка активно і цілеспрямовано впливає на розвиток міжнародних відносин.

У новій главі «Захист соціалістичної Вітчизни» чітко і повно сформульовано питання, що стосується обов'язків державних органів, громадських організацій і громадян, по захисту соціалістичної Вітчизни. Істотно розширюється нова Конституція за рахунок розділу «Держава і особа». Нова Конституція СРСР блискуче підтверджує генеральний курс розвитку соціалістичного суспільства в напрямку розширення демократії і зростання гарантій реального забезпечення прав і свобод радянських громадян, що є достойною відповіддю наклепникам з буржуазного табору, які силкуються довести, що в СРСР нібито обмежуються, звужуються права і свободи громадян. Текст про права, свободи і обов'язки громадян перемістився в Конституції на перший план. В попередній Конституції це була десята глава. Тепер вона друга, одна з найважливіших і центральних у новій Конституції. Дістали конституційне закріплення такі гарантовані права радянських громадян, як право на житло і право на участь в управлінні державними і громадськими справами. Більш чітко і детально сформульовано також обов'язки громадян. В розділі про національно-державний устрій СРСР знайшов своє відображення діалектичний процес дальшого зближення націй і народностей нашої країни, зміцнення єдності єдиної багатонаціональної союзної держави при збереженні її федеративної структури. В новій Конституції відображено істотне розширення прав союзних і автономних республік, підвищення їх ролі в реалізації функцій федеральних органів. Посилюється також роль місцевих органів влади. Спеціальний розділ чітко визначає правовий стан народного депутата. З тексту Конституції виключено перелік міністерств і відомств, оскільки ця найбільш рухома частина Конституції досить часто зазнавала змін²². Серед конституційних органів, тобто органів, утворення яких передбачено Конституцією, з'явилися такі, як Державний арбітраж і Народний контроль. Це стабілізує в цілому всю державну систему і престиж правоохоронних органів.

Істотним є також те, що конституційно встановлено нові строки дії виборних органів влади. Верховні Ради СРСР, союзних і автономних республік, Верховні суди і відповідні суди, що утворюються Радами, тепер обиратимуться на 5 років, а місцеві Ради і народні засідателі

²² Повний перелік міністерств і відомств СРСР буде дано в Законі про Раду Міністрів СРСР. Аналогічно вирішуватиметься питання і в союзних республіках.

в районних і місцевих судах — на 2,5 роки. Це в цілому ритмізуватиме роботу державного апарату і більш узгоджуватиметься з загальними народногосподарськими і соціальними планами, які приймаються в країні, сприятиме стабільності і наступності в роботі державних органів.

Істотних змін в державну структуру, що історично склалася, нова Конституція не вносить, що є свідченням наступності в політичній надбудові СРСР. Адже наша загальнонародна держава є, по суті, розвитком соціальної природи і форми держави диктатури пролетаріату. Тому зміни в радянській державності слід розглядати не як зміни форми держави, а як зміни в її формі. Нова Конституція передбачає дальшу демократизацію нашої виборчої системи. Тепер громадяни СРСР будуть користуватися при досягненні 18 років не лише правом обирати, а й бути обраним депутатом до будь-якої Ради, крім Верховної Ради СРСР.

За попередньою Конституцією правом бути обраним до Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік користувалися громадяни, які досягли 23 років, тепер — при досягненні 21 року. Таке нововведення в Конституції СРСР безперечно сприятиме розвитку політичної активності молоді, підвищуватиме її роль в суспільному житті, в той же час покладає на молоде покоління важливі обов'язки.

Нова Конституція СРСР чіткіше, ніж попередня, визначає правове становище Президії Верховної Ради СРСР як постійно діючого органу Верховної Ради СРСР, підкреслюючи цим повновладдя Верховної Ради СРСР як єдиного законодавчого органу в країні.

В новій Конституції значна увага приділена ролі трудових колективів у суспільному житті, вихованню відданих справі побудови комунізму радянських людей.

Розділ, присвячений правосуддю, арбітражу і прокурорському нагляду, законодавчо передбачає посилення демократичних принципів діяльності правоохоронних органів, підвищення їх престижу і ролі у зміцненні соціалістичної законності і правопорядку.

Заключні розділи нової Конституції присвячуються Гербу, прапору, Гімну і столиці СРСР. На відміну від попередньої Конституції в новій мова йде про Державний Гімн СРСР, який затверджується Президією Верховної Ради СРСР.

В передостанній статті Конституції викладено принцип, який гласить, що Конституція СРСР має найвищу юридичну силу і всі закони та інші акти державних органів видаються на основі і відповідно до Конституції СРСР. Цей заключний принцип визначає спрямованість політичної і правової діяльності Комуністичної партії і Радянської соціалістичної держави і свідчить про величезну життєздатність і визначальну роль радянської Конституції у спрямуванні розвитку радянського суспільства.

В заключній статті Конституції викладено порядок її зміни, який не відрізняється від попереднього.

Загальновідомо, що Конституція — це закон, який має найвищу юридичну силу. Це означає, що всі рішення державних органів повинні відповідати духу, принципам і змістові Конституції, а діяльність всіх державних і громадських організацій, а також громадян повинна будуватись і здійснюватись у відповідності з Конституцією, яка є фундаментом, юридичною базою розвитку законодавства, основою його дальшого вдосконалення.

На основі нової Конституції СРСР розробляються і будуть прийняті нові Конституції союзних і автономних республік відповідно до положень нової союзної. В нашій республіці роботу по підготовці проекту нової Конституції Української РСР здійснює затверджено-

Верховною Радою УРСР Конституційна Комісія під головуванням члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького. Буде прийнято ряд законів, зокрема, закон про вибори до Рад, закон про державний арбітраж тощо. Буде прийнято також ряд інших поточних законодавчих актів з назрілих питань, що їх висуває життя. В останні роки ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов, присвячених вдосконаленню правової роботи в народному господарстві і, зокрема, про вдосконалення господарського законодавства, у тому числі законодавчі акти про народно-господарське планування, матеріально-технічне постачання, капітальне будівництво, фінанси і кредит.

У відповідності з рішенням XXV з'їзду КПРС розгорнуто велику роботу по підготовці Зводу законів Союзу РСР, серцевиною якого стане нова Конституція СРСР. Розробляються і Зводи законів союзних республік, нормативні акти міністерств і відомств, а також місцевих радянських органів.

КПРС творчо розвиває ленінське вчення щодо конституційної практики. Новий Основний Закон є блискучим свідченням цієї величезної творчої роботи, новим утвердженням в житті радянського суспільства вищих принципів демократизму, гуманізму. Ідеал комуністичного суспільства, викладений у «Комуністичному маніфесті»: «Вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх», стає конституційним принципом. Це ще одне неспростовне підтвердження того, що діяльність Комуністичної партії будується на основі творчого розвитку марксистсько-ленінського вчення.

Незаперечним підтвердженням справжньої демократії, істинності того, що у вирішенні найважливіших державних справ і управлінні Радянською державою беруть участь найширші трудящі маси, було всенародне обговорення проекту нової Конституції. Весь світ ще раз переконався в глибоких перевагах соціалістичного ладу, де весь народ має можливість і бере активну участь у прийнятті документу величезного політичного значення.

Прийняття нової Конституції СРСР стало важливою віхою в політичній історії країни, ще одним історичним вкладом нашої ленінської партії, всього радянського народу у велику справу будівництва комунізму і разом з тим — в інтернаціональну справу боротьби трудящих усього світу за свободу, за прогрес людства, за міцний мир на землі.

В. В. Мрыга

НОВАЯ КОНСТИТУЦИЯ СССР — ВЫДАЮЩЕЕСЯ ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ СОВЕТСКОГО НАРОДА

Резюме

В статье рассмотрены этапы развития советской социалистической государственности, конституционное закрепление завоеваний Великого Октября, показаны лепни-ские принципы развития социалистической демократии, государственно-правового строительства — как закономерный итог принятия новой Конституции СССР.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Г. Ф. МАРІСКЕВИЧ (Львів)

РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ У ДОКУМЕНТАХ КПРС

Радянські профспілки за 60 років свого існування пройшли великий і славний шлях. Вони стали високоавторитетною, найбільш масовою громадською організацією, яка налічує сьогодні в своїх рядах 113 млн. чол.— трудящих усіх націй і народностей нашої країни. В участі профспілок у революційно-перетворюючій і будівничій діяльності дістала яскраве відображення непорушна морально-політична єдність радянського суспільства, братерська дружба народів СРСР. У партійному керівництві, у згуртованості профспілок навколо Комуністичної партії, у їх відданості марксизму-ленінізму — невичерпне джерело сили, запорука неухильного зростання ролі профспілок у будівництві нового суспільства. «Радянські профспілки, — підкреслювалося у привітанні ЦК КПРС XVI з'їздові профспілок СРСР, — надійна опора нашої лєнінської партії в усій її роботі по розвитку трудової і політичної активності мас, мобілізації їх творчих зусиль на дальше зміцнення економічної і оборонної могутності нашої Батьківщини, на неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу»¹.

Наукове обґрунтування необхідності та історичної неминучості виникнення профспілок, їх місця і значення у революційній боротьбі дали ще К. Маркс і Ф. Енгельс. У працях «Злиденність філософії», «Про найману працю і капітал», «Критика Готської програми» та інших вперше було узагальнено досвід профспілкового руху в найбільших капіталістичних країнах, визначено програму і тактику економічної боротьби, місце і роль у ній профспілкових організацій, сформульовано основну мету профспілок як школи класової боротьби в умовах капіталізму. Вказуючи, що пролетаріат зможе виконати свою історичну місію могильника капіталізму лише тоді, коли створить політичну партію, здатну очолити боротьбу за знищення експлуататорського ладу і будівництво нового суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс водночас підкреслювали, що виникнення політичних партій пролетаріату не виключає існування профспілок. Профспілки, зазначав К. Маркс, важливі як *«організована сила для знищення самої системи найманої праці і влади капіталу... Вони повинні підтримувати всякий соціальний і політичний рух...»*².

¹ «Радянська Україна», 22 березня 1977 р.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 195—196.

Ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про профспілки в нову історичну добу розвинув В. І. Ленін. Він розкрив особливості виникнення і розвитку профспілок у нашій країні, їх роль в епоху імперіалізму. «Професійні організації, — писав Володимир Ілліч у 1902 р. у праці «Що робити?», — не тільки можуть дати величезну користь у справі розвитку і зміцнення економічної боротьби, але й стати дуже важливим посібником політичної агітації і революційної організації»³. Організації робітників для економічної боротьби, вважав він, мають бути професійними⁴. На відміну від партії, яка об'єднує в своїх рядах лише високосвідомих, ідейно загартованих і стійких членів суспільства, профспілки повинні бути широкими організаціями і об'єднувати навіть відсталих робітників. В. І. Ленін постійно підкреслював необхідність залучення з їх допомогою найширших верств трудящих як до економічної, так і до політичної боротьби.

Ця ленінська думка дістала відображення в документах II з'їзду РСДРП, в резолюції якого «Про професійну боротьбу» містився заклик вести агітацію за усунення всіх тих перешкод, які ставились професійному рухові законодавством російського самодержавства, і добиватись об'єднання окремих сутічок робітників в одну організовану боротьбу класу «за політичне і економічне визволення пролетаріату»⁵.

В буремному 1905 р. В. І. Ленін писав: «Тепер, мабуть, якраз почнуть скоро виникати професійні спілки. Треба не сторонитися, ...а прагнути брати участь в впливати, ...створити традицію соціал-демократичного почину в цій галузі, соціал-демократичної участі, соціал-демократичного керівництва»⁶. Цим самим він підкреслив необхідність партійного керівництва профспілками шляхом безпосередньої участі більшовиків у їх повсякденній роботі.

Рішення III з'їзду РСДРП озброїли більшовицькі організації чіткими настановами з питань розвитку профспілкового руху. В них, зокрема, йшлося про необхідність посилення впливу партії у всіх легальних і напівлегальних робітничих товариствах, спілках тощо.

V (Лондонський) з'їзд РСДРП наголошував, що одним з основних завдань соціал-демократичної роботи в профспілках — сприяти «визнанню професійними спілками ідейного керівництва с.-д. партії, а також встановленню організаційного зв'язку з нею»⁷.

Перша російська революція повністю підтвердила правильність ленінського вчення про те, що лише під керівництвом марксистської робітничої партії профспілки можуть досягти успіхів у боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу. У цей час В. І. Ленін і більшовицька партія вели непримиренну боротьбу проти меншовиків, які виступали за «нейтральність» профспілок. У статті «Нейтральність професійних спілок» (1908 р.) Володимир Ілліч писав, що проповідь «нейтральності» на ділі «...служить зміцненню впливу буржуазії на пролетаріат»⁸, її намаганням відвернути робітничий клас від боротьби за соціалізм.

У роки століпінської реакції і нового революційного піднесення, а також першої світової імперіалістичної війни партія більшовиків дбала про кількісне зростання, організаційне зміцнення профспілок, посилювала свій ідейний вплив у них, готувала їх до нових революційних битв.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 109.

⁴ Див.: Там же, стор. 107.

⁵ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КІРС в резолюціях і рішеннях...), ч. I, К., 1954, стор. 50.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 88—89.

⁷ Див.: КІРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 159.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 402.

Ці та інші факти спростовують твердження буржуазних фальсифікаторів, ніби В. І. Ленін і Комуністична партія не надавали серйозного значення ролі профспілок у класовій боротьбі. Таку тезу, зокрема, проводить Т. Т. Хеммонд у книзі «Ленін про профспілки і революцію»⁹. Він намагається очорнити тактику більшовиків щодо профспілок, протиставляє їй угодовську тактику західної соціал-демократії.

Буржуазні апологети і в наш час ратують за «самостійність», «нейтральність» профспілок. Вони твердять, нібито функції радянських профспілок полягають у нагляді за робітниками, а підвищення їх ролі означає одержавлення професійних спілок, тобто фальсифікатори, по суті, повторюють те, що колись говорили троцькісти. Партія рішуче засудила троцькізм, відстояла ленінські погляди на профспілки, які стали для мільйонних мас трудящих школою управління державою.

Тісний зв'язок більшовицької партії з робітничими організаціями сприяв тому, що профспілки були її опорою вже в період Лютневої революції. Використавши досвід міжнародного і російського профспілкового руху, В. І. Ленін науково обґрунтував роль профспілок в умовах диктатури пролетаріату. З перемогою Великого Жовтня і встановленням Радянської влади місце і функції профспілок корінним чином змінилися. Їх роль у соціалістичному суспільстві докорінно відрізняється від становища в капіталістичних країнах. Ця відмінність, зазначав Володимир Ілліч, впливає з якісно нового місця робітничого класу при соціалізмі. За висловом В. І. Леніна, профспілки з напівлегальної організації пригніченого і експлуатованого класу стали «...організацією правлячого, пануючого, урядуючого класу, того класу, який здійснює диктатуру»¹⁰. Вся їх діяльність підпорядковується одній меті — побудові соціалістичного суспільства.

Водночас В. І. Ленін рішуче виступав проти ототожнення ролі профспілок і революційної партії. У профспілках, підкреслював він, об'єднуються всі робітники, незалежно від рівня розвитку їх класової свідомості, а партія — передовий загін робітничого класу, його ядро, політичний авангард. Без керівництва з боку Комуністичної партії трудящі не зможуть здійснити революційну перебудову суспільства. «...Тільки політична партія робітничого класу, тобто Комуністична партія, може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, який один може... керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами»¹¹.

Питання ролі, форм і методів діяльності профспілок у нових історичних умовах порушуються в таких працях В. І. Леніна, як «Чергові завдання Радянської влади», «Доповідь на II Всеросійському з'їзді професійних спілок 20 січня 1919 р.», «Проект програми РКП(б)», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Про професійні спілки, про поточний момент і помилки т. Троцького», «Криза партії», «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна», «Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» та інших. В розробленій у цих працях програмі діяльності профспілок визначено їх функції і завдання на тризлий історичний період становлення комуністичної суспільно-економічної формації. Зразком творчого підходу до накреслення нових завдань профспілок є теза В. І. Леніна, висунута ним у первісному варіанті

⁹ Див.: Т. Т. Hammond. Lenin about Trade Unions and Revolution, 1893—1917, New York, 1957.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 196.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 84.

статті «Чергові завдання Радянської влади». «Вчора головним завданням професійних спілок, — підкреслюється в ній, — була боротьба проти капіталу і відстоювання класової самостійності пролетаріату. Вчора лозунгом дня було недовір'я до держави, бо це була держава буржуазна. Сьогодні держава стає і стала пролетарською. Робітничий клас стає і став пануючим класом у державі»¹².

На новому історичному етапі профспілки перетворилися в активних учасників господарського життя країни. Відзначаючи величезну роль цих громадських організацій у зміцненні Радянської держави, В. І. Ленін вказував: «Управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх не тільки в господарському, а й у військовому будівництві ми, звичайно, не змогли б не тільки протягом 2¹/₂ років, але й 2¹/₂ місяців»¹³. Запорукою цього були принципово нові відносини між профспілками і державою, об'єднання їх зусиль для розв'язання завдань соціалістичного будівництва. «Профспілки, — писав Володимир Ілліч, — повинні бути найближчим і неодмінним співробітником держави, якою керує в усій її політичній і господарській роботі свідомий авангард робітничого класу, компартія. Будучи школою комунізму взагалі, профспілки повинні бути, зокрема, школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»¹⁴.

Вже в перші роки Радянської влади Комуністичній партії довелося вести нещадну боротьбу з різного роду опозиціонерами, які намагалися протиставити профспілки партії і державі. В. І. Ленін розглядав опозиційні «теорії» як прояв дрібнобуржуазної стихії, який міг призвести до розриву партії з масами, до послаблення диктатури пролетаріату. Поширення цих теорій, говорив В. І. Ленін, «...є або лицемірним прикриттям контрреволюційності, або проявом цілковитої несвідомості»¹⁵. Меншовицько-есерівські лідери та буржуазні націоналісти висували лозунг незалежності профспілок від Радянської влади. Вони намагались довести, що у профспілок і у Рад різні цілі. Зокрема, Шляпников — один з лідерів «робітничої опозиції» — твердив, ніби Ради — це політичні організації робітничого класу, а профспілки — економічні. Звідси впливало, що Ради мають здійснювати політичне керівництво, а у віданні профспілок, мовляв, слід передати управління економікою. Це було явним перекрученням змісту взаємовідносин партії, Рад і профспілок. В. І. Ленін дав різку відсіч цим демагогічним заявам.

Партія рішуче засудила також троцькістську ідею злиття профспілок з державним апаратом. Профспілки реальні лише тоді, зазначав В. І. Ленін, коли об'єднують маси, тобто за своєю суттю і за формою представляють найбільш широкі верстви робітничого класу. Профспілки стоять «між партією і державною владою», разом з тим, вони не є «організація державна, це не є організація примусу»¹⁶. Їх роль визначена у класичній ленінській формулі: профспілки — «...це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»¹⁷. Робота по вихованню і перевихованню мас мала при цьому першорядне значення. Профспілки були покликані активно впливати на дрібнобуржуазні верстви всередині пролетаріату, на весь пролетаріат і селянство, залу-

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 151.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 29.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 331.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 387.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 196.

¹⁷ Там же.

чати трудящі маси до управління господарським і державним будівництвом. В. І. Ленін закликав «...вишукувати нові організаційні форми як для цих нових завдань професійного руху взагалі, так і для залучення незрівнянно більш численних мас напівпролетаріату, наприклад біднішого селянства»¹⁸.

Важливим програмним документом для профспілкових організацій був підготовлений В. І. Леніним проект резолюції V конференції профспілок «Завдання професійних спілок і методи їх здійснення». Як організація робітничого класу, підкреслювалося в ньому, профспілки кровно зацікавлені у запровадженні нової, соціалістичної організації виробництва, безперервному піднесенні продуктивних сил. В обов'язки профспілкових організацій входила боротьба за свідому дисципліну, соціалістичне ставлення до праці, залучення широких мас трудящих до управління виробництвом¹⁹.

В. І. Ленін науково обґрунтував також основні форми діяльності профспілок у галузі управління виробництвом: участь у формуванні господарських і державних органів; висунення і підготовка адміністраторів з числа робітників; участь у діяльності планових установ, в обговоренні питань культосвітньої роботи, соціального забезпечення і охорони здоров'я. Ленінські вказівки мали неоціненне значення для здійснення профспілками своїх функцій як школи управління і господарювання.

В. І. Ленін вперше висвітлив значення, роль і місце соціалістичного змагання — дійового методу роботи профспілок по залученню мас до побудови соціалізму і комунізму, обґрунтував основні принципи його організації*. Як зазначається в Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.), на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва воно було і залишається могутнім засобом розвитку творчої ініціативи мас, формування соціалістичного колективізму»²⁰.

Багато уваги приділяв Володимир Ілліч аналізу «захисних» функцій профспілок. Вони полягали в боротьбі з бюрократичними перекрученнями в діяльності державного і господарського апаратів, з пережитками минулого в свідомості людей: ледарством, прогульництвом, бракоробством, злодійством тощо.

Велике неперехідне значення мають розроблені В. І. Леніним організаційні принципи побудови профспілок: виробничий, демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму. Вони взяті на озброєння профспілками в багатьох країнах світу і насамперед у країнах соціалістичної співдружності.

В. І. Ленін дав вірець партійного керівництва профспілками. Питання розвитку і діяльності профспілок систематично обговорювалися на партійних з'їздах і конференціях, на засіданнях Політбюро та Оргбюро. За безпосередньою участю В. І. Леніна були підготовлені, зокрема, резолюції IX з'їзду РКП(б) — «З питання про профспілки і їх організацію», X — «Про роль і завдання профспілок» та XI з'їзду — «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» та «Про перевірку і оновлення керівних організацій профспілок»²¹. Володимир

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 388.

¹⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 9—10.

* Ці питання висвітлені в працях В. І. Леніна «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника-маївки» та інших.

²⁰ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС, К., 1971, стор. 3.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 459—463, 501—515.

Ілліч часто виступав на з'їздах профспілок, пленумах ВЦРПС, особисто зустрічався з профспілковими працівниками. Все це допомагало профспілкам знайти своє місце в системі політичної організації нашого суспільства.

Розроблені В. І. Леніним і закріплені та розвинуті в рішеннях партії положення про роботу професійних спілок ґрунтуються на глибокому вивченні досвіду революційної боротьби, перевіряються і підтверджуються практикою. Вони спрямовані на послідовну демократизацію суспільного життя, пройняті вірою в творчу силу мас. Лише йдучи за партією, підпорядковуючи всю свою практичну діяльність її цілям і завданням, профспілки можуть бути справжніми виразниками інтересів робітничого класу, активними будівниками нового життя. Керівна роль партії була визнана профспілками добровільно і нині закріплена Статутом профспілок СРСР.

Ленінська теоретична спадщина про профспілки, серцевиною якої є вчення про їх функції, форми і методи роботи, принципи взаємовідносин з партією і державою, — це велике ідейне багатство не тільки КПРС, а й усього світового комуністичного й робітничого руху. «Ленінські ідеї, ленінське політичне загартування, ленінська наука перемагати, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ось те невичерпне джерело, яке дає нам впевненість у своїх силах, мужність і оптимізм, волю до перемоги»²². Комуністична партія взяла на озброєння положення В. І. Леніна про місце і роль профспілок у соціалістичному суспільстві і на практиці довела його правильність, збагатила новими висновками стосовно історичних умов. Під керівництвом Комуністичної партії профспілки брали активну участь у соціалістичній індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, здійсненні культурної революції — в побудові соціалізму в СРСР. Вагомий вклад внесли вони в розгром фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, у відбудову зруйнованого народного господарства. Керуючись ленінськими вказівками, на всіх етапах розвитку радянського суспільства профспілки виступали активними організаторами і вихователями мас, проводили велику роботу, мобілізуючи трудящих на розв'язання поставлених партією господарських і політичних завдань. «Одна з головних особливостей радянських профспілок полягає в тому, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев у промові на XV з'їзді профспілок СРСР, — що вони беруть безпосередню і активну участь у розвитку всього суспільства, у підвищенні виробництва, підвищенні його ефективності, в управлінні народним господарством»²³.

Велике значення для розвитку радянського профспілкового руху мали рішення XX з'їзду КПРС, які відкрили широкий простір для розвитку творчих сил та ініціативи народу, ще раз підтвердили ленінське положення про те, що активна участь мас в управлінні державою, у всій її організаційно-господарській діяльності є необхідною умовою успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва. З'їзд запропонував партійним органам вжити конкретні заходи для поліпшення діяльності профспілок, підвищення їх ролі в господарському і культурному будівництві. «У вихованні і навчанні мільйонних мас робітників і службовців, — зазначалося, зокрема, в Звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їздові партії, — у мобілізації їх творчих сил на боротьбу за піднесення і удосконалення виробництва, у підвищенні матеріального добробуту і

²² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 554.

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 454—455.

культурно-технічного рівня трудящих велику роль покликані відігравати радянські профспілки... Треба добитися, щоб профспілки справді були для мільйонних мас робітників і службовців ленінською школою управління і господарювання, школою комунізму. Цілком очевидно, що для цього треба подавати їм з боку партії більше практичної допомоги в роботі»²⁴.

Белике значення для діяльності профспілок мала робота партії, спрямована на дальше розширення соціалістичної демократії, послідовне дотримання ленінських норм внутріпартійного життя. Особлива увага зверталася на поліпшення діяльності профспілок як найбільш масових організацій трудящих, на піднесення їх ролі у всенародній боротьбі за побудову комунізму.

Діяльність професійних спілок обговорювалася на грудневому (1957 р.) пленумі ЦК КПРС. У прийнятому на ньому рішенні була розроблена широка програма поліпшення роботи профспілкових організацій в усіх сферах господарського і культурного будівництва, визначено конкретні заходи по розширенню функцій профспілок, їх прав і обов'язків²⁵. Одним з найважливіших напрямів діяльності профспілок у господарському будівництві, підкреслювалося на пленумі, є керівництво соціалістичним змаганням. Перед партійними й профспілковими організаціями було поставлено завдання усунути недоліки в керівництві змаганням, зосередити увагу на залученні до змагання всіх робітників та інженерно-технічних працівників, на виконанні і перевиконанні норм виробітку, на поширенні досвіду передовиків виробництва. Значна увага зверталася на суворе дотримання ленінських принципів організації змагання. На пленумі йшлося також про поліпшення керівництва виробничими нарадами, підвищення їх ролі і авторитету, а також дійовості рішень. Вказувалося, що профспілкові організації і господарські керівники повинні забезпечити безумовне виконання взаємних зобов'язань адміністрації і робітників, відображених у колективних договорах, залучати профспілковий актив і новаторів виробництва до перевірки їх виконання. Це значно підвищило роль колективного договору в регламентації виробничої діяльності підприємств. При заключенні договорів почали враховуватися реальні можливості для перевиконання державних планів. Підвищилася взаємна відповідальність адміністрації та колективів робітників і службовців за виконання взятих зобов'язань.

Грудневий пленум підкреслив, що профспілковим організаціям необхідно посилити роботу по залученню робітників, інженерів і техніків до рядів раціоналізаторів і винахідників, спрямовувати їх творчу ініціативу на удосконалення техніки, технології і організації виробництва, поліпшити керівництво науково-технічними товариствами, підвищити їх роль у вивченні і поширенні передового досвіду, найновіших досягнень науки і техніки, у розвитку творчого співробітництва працівників науки і виробництва. На пленумі стояло також питання про підвищення активності профспілкових органів в обговоренні питань виробництва, праці і побуту²⁶.

Таким чином, рішення грудневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС були спрямовані на підвищення ролі профспілок у господарському будівництві, удосконалення форм і методів їх роботи, на розширення їх функцій в управлінні виробництвом. У зв'язку з цим ставилося завдан-

²⁴ Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XX з'їздові партії, К., 1956, стор. 122—123.

²⁵ Див.: Справочник партійного работника, вып. II, М., 1959, стор. 140—152.

²⁶ Див.: Там же, стор. 140—150.

ня значно поліпшити керівництво первинними профспілковими організаціями, подавати їм активну допомогу і підтримку. Пленум зобов'язав партійні організації глибше вникати в зміст роботи профспілок, забезпечити їх активну участь у господарському і культурному будівництві, в громадсько-політичному житті країни²⁷.

До початку 60-х років в СРСР було побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Країна вступила в новий історичний період суспільного розвитку — розгорнутого будівництва комунізму. Значну увагу визначенню місця і ролі профспілок в нових історичних умовах приділив XXI з'їзд КПРС. Всемірне розгортання демократії, залучення найширших верств населення до управління державними справами, господарським і культурним будівництвом вимагало дальшого підвищення ролі громадських організацій, в тому числі й профспілок. Була обгрунтована можливість і необхідність поступової передачі у відання профспілок та інших громадських організацій ряду питань культурного обслуговування, охорони здоров'я, курортно-санаторного лікування, фізкультури і спорту, забезпечення громадського порядку тощо. В документах XXI з'їзду партії підкреслювалося, що перехід окремих функцій від державних установ до громадських організацій не означає послаблення ролі соціалістичної держави, а, навпаки, — розширює політичну основу радянського суспільства, забезпечує дальший розвиток соціалістичної демократії. У світлі настанов партійного з'їзду XII з'їзд профспілок СРСР (1959 р.) визначив чітку програму участі профспілкових організацій у виконанні накреслених партією, у здійсненні семірічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.

Важливим етапом у розвитку марксистсько-ленінського вчення про місце і роль профспілок у загальнонародній боротьбі за комунізм став XXII з'їзд КПРС, на якому була прийнята нова Програма партії. Обгрунтувавши корінні завдання будівництва комунізму — створення матеріально-технічної бази, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини, з'їзд визначив роль профспілок у їх здійсненні. У Програмі КПРС було конкретизовано положення В. І. Леніна про перспективи розвитку профспілок, вказувалося, зокрема, на необхідність розширення їх участі в управлінні закладами культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення, поступової передачі у відання громадських організацій керівництва видовищними закладами, клубами, бібліотеками. Принципове значення має положення Програми КПРС про те, що розвиток соціалістичної державності поступово приведе до перетворення її в суспільне комуністичне самоврядування, в якому об'єднуються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих²⁸. Це, в свою чергу, вимагає дальшого удосконалення форм і методів роботи профспілок, посилення їх впливу на всі сфери суспільного розвитку.

Зростання значення профспілок — об'єктивний, закономірний процес. Воно зумовлене розширенням масштабів комуністичного будівництва. Велику роль профспілки відіграють насамперед у створенні матеріально-технічної бази комунізму, оскільки вони об'єднують у своїх рядах робітничий клас — головну виробничу силу країни, а також науково-технічну інтелігенцію. Не менш важливою є їх роль, зокрема як школи управління, в удосконаленні соціалістичних і формуванні комуністичних суспільних відносин. Профспілкам належить важливе місце і у розв'язанні такого завдання, як виховання людини комуністичного суспільства.

²⁷ Див.: Там же, стор. 151—152.

²⁸ Див.: Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 101.

Лінія партії на підвищення ролі профспілок у комуністичному будівництві відображена в документах XIII з'їзду профспілок СРСР, зокрема, у прийнятому з'їздом новому Статуті профспілок. В ньому дістали дальший розвиток ленінські організаційні принципи побудови профспілок, розширення внутріспілкової демократії, удосконалення їх організаційної і виховної роботи.

Підвищення ролі профспілок зумовлюється і розширенням сфери їх впливу. Нині не лише робітники і службовці, а й значна частина колгоспного селянства є членами профспілкових організацій. Як відзначалося на XV з'їзді професійних спілок СРСР (1972 р.), первинні профспілкові організації були на той час у всіх колгоспах країни і об'єднували майже 3 млн. трудящих, зайнятих у сільському господарстві²⁹. Все це ставить нові вимоги як до профспілок, так і до партійних організацій.

Велике значення в житті КПРС, усього нашого народу мали рішення жовтневого і листопадового (1964 р.) пленумів ЦК КПРС, які продемонстрували вірність партії і Радянської держави ленінським принципам керівництва. Цей курс був розвинутий і закріплений у документах XXIII з'їзду КПРС. Визначаючи завдання профспілок, з'їзд підкреслив, що розширення прав і господарської самостійності підприємств, послідовне застосування принципу економічного стимулювання вимагає підвищення відповідальності профспілкових організацій за виконання державних планів, технічне вдосконалення виробництва, масове винахідництво і раціоналізаторство. «Обов'язок профспілок, — наголошувалося в резолюції з'їзду на Звітну доповідь ЦК КПРС, — ще ширше розвивати соціалістичне змагання, поліпшувати виховну роботу серед трудящих, більше дбати про організацію праці і побуту робітників і службовців»³⁰.

Важливою віхою на шляху радянського народу до комунізму став XXIV з'їзд КПРС. Він озброїв нашу партію, весь радянський народ чіткою політичною лінією і конкретною програмою на новий період комуністичного будівництва. Головне завдання дев'ятої п'ятирічки полягало в забезпеченні значного піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення зростання продуктивності праці. З'їзд схвалив накреслену на п'ятирічку програму соціальних заходів, спрямовану на зростання добробуту всіх верств населення, зближення рівнів життя міських і сільських жителів, послідовне здійснення соціалістичної демократії, підвищення комуністичної свідомості, духовний розквіт радянської людини, всебічний розвиток освіти, науки і культури.

У розв'язанні цих відповідальних завдань великі обов'язки поклалися і на профспілки. Вони, зазначалося в резолюції XXIV з'їзду на Звітну доповідь ЦК КПРС, «покликани посилити роботу по дальшому розвитку економіки країни, ще активніше залучати трудящих до управління виробництвом і громадськими справами, поліпшувати організацію соціалістичного змагання, виховувати комуністичне ставлення до праці. Одним з основних завдань профспілок є піклування про законні інтереси робітників і всіх трудящих, турбота про поліпшення умов їх праці і побуту...»³¹.

У березні 1972 р. відбувся XV з'їзд професійних спілок СРСР, який вивернув конкретні шляхи підвищення ролі профспілкових організацій у

²⁹ «Правда», 21 березня 1972 р.

³⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 183.

³¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 229.

виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС. Ці шляхи докладніше були конкретизовані в промові Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на XV з'їзді профспілок 20 березня 1972 р. У ній, зокрема, підкреслювалася необхідність підвищення дієвості соціалістичного змагання, правильного використання матеріальних і моральних стимулів, зростання ролі трудового колективу в комуністичному вихованні мас, організації їх здорового відпочинку. Перед партійними організаціями ставилося завдання посилити допомогу профспілкам, постійно підтримувати їх ініціативу. З трибуни з'їзду Л. І. Брежнєв звернувся до мільйонів комуністів — членів профспілок — із закликом брати активну участь у роботі профспілкових організацій. «Партія вимагає від кожного комуніста, який перебуває у профспілці, — говорив Леонід Ілліч, — не формального членства в цій організації, а активної участі в усій її діяльності»³².

Нові важливі завдання були поставлені перед профспілками історичним XXV з'їздом КПРС і XVI з'їздом профспілок СРСР. В їх документах далі розвинуто і конкретизовано марксистсько-ленінське вчення про профспілки, їх місце і роль у житті країни і на міжнародній арені в сучасних умовах комуністичного будівництва. XXV з'їзд КПРС відзначив, що робота профспілок найбільш прямо сприяє здійсненню демократії в основній сфері прикладення творчих сил людини — у сфері виробництва. Профспілки покликані насамперед захищати права й інтереси трудящих, повинні активно займатися побутовими, соціальними питаннями. Але вони не змогли б багато чого зробити в цій галузі, коли б не розвивалося виробництво, коли б не зміцнювалася дисципліна праці, не зростала її продуктивність. Саме тому наші профспілки ставлять у центр своєї діяльності інтереси трудової людини, їх обов'язком є турбота про піднесення виробництва³³.

Про підтримку і постійну увагу партії до профспілок свідчить той факт, що на останніх з'їздах професійних спілок СРСР з промовами виступав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв. Впливовою силою нашого суспільства назвав радянські профспілки Леонід Ілліч у промові на XVI з'їзді професійних спілок СРСР. «Радянські профспілки, — відзначив він, — були і залишаються школою управління. Причому, — і це принципово важливо, — школою масовою, де десятки мільйонів людей опановують науку управління виробництвом, державою, суспільством.

Радянські профспілки були і залишаються школою господарювання. Причому, — і це теж принципово важливо, — школою соціалістичного господарювання. В нашому суспільстві виробництво не протистоїть трудящому. Турбота про розвиток народного господарства, про піднесення виробництва і турбота про права й інтереси трудящих, про умови їх праці і побуту — таке двоєдине завдання професійних спілок. Саме двоєдине, бо зростання і якісне вдосконалення економіки — прямий і вірний шлях до поліпшення життєвих умов людини праці, її сім'ї, всіх громадян.

Радянські профспілки були і залишаються школою комунізму. В цій школі вчать жити і працювати по-комуністичному. В цій школі формується нове духовне обличчя людини праці. В цій школі виховуються високі якості трудівників — інтернаціоналістів, виховується вірність немеркнучому лозунгу «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»³⁴.

Великий вклад у справу будівництва комунізму вносять, зокрема,

³² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 459.

³³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 93.

³⁴ «Комуніст України», 1977, № 4, стор. 5.

профспілки Радянської України. XXV з'їзд Компартії України відзначив, що профспілки республіки «...проводять значну роботу по розгортанню соціалістичного змагання, вихованню у трудящих комуністичного ставлення до праці, залученню їх до управління виробництвом, розвитку руху раціоналізаторів і винахідників, що тепер особливо важливо»³⁵.

Вклад профспілок у справу комуністичного будівництва був відзначений високою нагородою Батьківщини. За великі заслуги в революційному русі і Великій Жовтневій соціалістичній революції, в розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва, активну участь у комуністичному вихованні трудящих Президія Верховної Ради СРСР нагородила професійні спілки СРСР орденом Жовтневої Революції. Цю високу нагороду Батьківщини вручив делегатам XVI з'їзду професійних спілок СРСР 21 березня 1977 р. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Леонід Ілліч Брежнев.

Зростання ролі і значення профспілок в житті радянського суспільства, розширення їх сфери діяльності на сучасному етапі комуністичного будівництва в нашій країні дістало законодавче закріплення в Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В статті 7 Конституції СРСР, зокрема, записано: «Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші масові громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань»³⁶.

Таким чином, марксистсько-ленінське вчення про профспілки пройшло перевірку часом, воно переконливо підтвердилося на практиці і дістало свій дальший розвиток в теоретичній і практичній діяльності КПРС. Сила профспілок полягає в партійному керівництві. Їх роль і значення, як школи господарювання, школи управління, школи комунізму, неухильно зростають в період розгорнутого комуністичного будівництва.

Г. Ф. Марискевич

РАЗВИТИЕ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО УЧЕНИЯ О ПРОФСОЮЗАХ В ДОКУМЕНТАХ КПСС

Резюме

В статье рассматривается марксистско-ленинское учение о профсоюзах, его развитие в решениях съездов и документах КПСС и значение для построения коммунистического общества.

³⁵ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 61.

³⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 7.

Методологія і методика історичних досліджень

П. М. ШМОРГУН (Київ)

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНОГО ТА ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОГО МАТЕРІАЛУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ З ІСТОРІЇ КПРС

Марксистсько-ленінська методологія історико-партійної науки — це не тільки теорія історичного пізнання, але й сама практика дослідження історії КПРС. Тому методологічні проблеми історико-партійної науки становлять певний інтерес для всіх учених і викладачів історії партії вузів нашої країни.

Методологічна проблема правильного співвідношення загальноісторичного та історико-партійного має важливе значення і для науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС, і для розробки її історіографії та джерелознавства, і для викладання історії партії у вищій школі, зокрема для дотримання в лекціях і на семінарських заняттях необхідних пропорцій при висвітленні історико-партійного та загальноісторичного матеріалу.

Як уже неодноразово зазначалося¹, одним з найпоширеніших недоліків історико-партійних досліджень є порушення в них необхідного співвідношення між загальноісторичним та історико-партійним матеріалом. Можна назвати цілий ряд критичних рецензій і виступів окремих учених, в яких вказувалося на таке порушення, причому головним чином не на забуття або применшення певних загальноісторичних подій і явищ, а, навпаки, на велике захоплення авторів їх описом на шкоду історико-партійним сюжетам. Пошлемося хоча б на останню працю першого заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проф. П. О. Родіонова, в якій аналізуються основні завдання дальшого розвитку історико-партійної науки у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і підкреслюється значення саме цієї методологічної проблеми при написанні історії місцевих партійних організацій. Говорячи про ті нариси, що вже побачили світ, він наголошує, що нерідко організаторська і керівна діяльність місцевих парторганізацій висвітлюється в них у загальних рисах, поверхово, а «це призводить до підміни історії партійної організації історією республіки, краю, області в плані громадянської історії»².

¹ Ш. И. Чивадзе. Изучение истории местных партийных организаций — важная задача науки. — «Вопросы истории КПСС», 1970, № 6, стор. 77—78; А. И. Лутченко, В. Н. Колосов. Семинар в Институте марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1974, № 4, стор. 149; М. Ф. Андерсон, М. В. Искров, Л. М. Спирин. О некоторых вопросах разработки очерков истории местных партийных организаций. — «Вопросы истории КПСС», 1975, № 1, стор. 50—52.

² П. А. Родионов. Основные проблемы историко-партийной науки на современном этапе, М., 1976, стор. 30.

Майже в усіх нарисах з історії місцевих парторганізацій ця методологічна вимога більшою чи меншою мірою порушується. Це особливо помітно, зазначає П. О. Родіонов, «у розділах, присвячених післяжовтневим періодам історії, коли партія стала правлячою. Наприклад, показ партійного керівництва господарським будівництвом часто-густо підмінюється показом самого господарського будівництва. Наводяться численні дані про розвиток виробництва, впровадження нової техніки тощо, але при цьому не розкривається головне для історико-партійної праці — механізм партійного керівництва народним господарством, його форми і методи»³.

У виступі завідуючого сектором ІМЛ при ЦК КПРС проф. Л. М. Спіріна на семінарі працівників видавництва Російської Федерації наприкінці 1973 р. також йшлося, зокрема, і про співвідношення загальноісторичного та історико-партійного матеріалу в нарисах з історії місцевих парторганізацій і наводилися приклади, коли деякі нариси «втрачали» історико-партійний аспект. Такий недолік характерний для «Очерков истории Приморской организации КПСС» (Далекосхідне книжкове видавництво, 1971), в яких процес соціалістичних перетворень у сільському господарстві висвітлений у загальноісторичному плані⁴.

Цей недолік має місце і при розкритті питань культурного будівництва. У нарисах наводиться багато цифрових даних про кількість шкіл і клубів, називаються імена письменників і художників, але не показується боротьба партії за здійснення культурної революції, її керівництво розвитком культури і науки в тій чи іншій республіці або області. Подібний серйозний недолік характерний, наприклад, для нарисів історії Смоленської, Ставропольської та Астраханської обласних парторганізацій⁵.

В аналітичному огляді випущених на Україні 11 нарисів історії обласних партійних організацій також зазначалося, що «в більшості нарисів майже нічого не говориться про партійне керівництво культурним будівництвом на сучасному етапі»⁶. Винятком є лише нариси з історії Львівської обласної парторганізації.

Очевидно, нині, коли побачило світ четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» і розпочався новий етап — завершення випуску нарисів історії решти обласних парторганізацій республіки, слід особливо увагу приділяти правильному розв'язанню методологічної проблеми співвідношення загальноісторичного та історико-партійного. «Нариси історії тієї чи іншої партійної організації, — як справедливо зазначали співробітники ІМЛ при ЦК КПРС М. Ф. Андерсон, М. В. Іскров і Л. М. Спірін, — повинні бути нарисами історії саме партійної організації, а не просто історією області, краю або республіки»⁷.

Відхід від історико-партійного аспекту трапляється не тільки в нарисах з історії місцевих парторганізацій, але й в загальних працях і курсах лекцій з історії партії, особливо в розділах, присвячених зародженню робітничого руху в Росії, Грудневому збройному повстанню 1905 р., періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни,

³ Там же, стор. 30—31.

⁴ А. І. Лугченко, В. Н. Колосов. Назв. праця, стор. 149.

⁵ Там же, стор. 150.

⁶ Ю. В. Бабко, І. Ф. Курас, І. П. Кожукало. Об «Очерках» истории областных партийных организаций Украины. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 10, стор. 121.

⁷ М. Ф. Андерсон, М. В. Іскров, Л. М. Спірін. Назв. праця, стор. 50.

Великій Вітчизняній війні, індустріалізації країни, колективізації її сільського господарства, культурному будівництву, здійсненню ленінської національної політики. Автори таких праць часто збиваються на переказ цих подій у плані громадянської історії.

Наприклад, за останні 10 років видано більше 100 книг, брошур і надруковано багато статей про діяльність Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни, особливо значну кількість ґрунтовних праць на цю тему було опубліковано до 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Але в багатьох з них описуються лише воєнні дії, хоч їх назви мають історико-партійний характер. Вказуючи на цей недолік історико-партійних досліджень, П. О. Родіонов зазначав, що «ідейно-політична, організаторська робота партії показується недостатньо, нерідко бездоказово. В результаті історія партії по суті підміняється історією війни»⁸. Вважаємо, що подібні факти пояснюються не тільки і не стільки недостатньою вивченістю діяльності партійних організацій у роки війни, як вказує П. О. Родіонов, а, насамперед, забуттям авторами об'єкта свого дослідження, невмінням їх правильно загострювати увагу на основних напрямках роботи партії в даний період.

До речі, у дослідженнях учених нашої республіки також спостерігається відхід від історико-партійного аспекту, але не в бік захоплення висвітленням дій Радянської Армії (саме ця проблема в УРСР розроблена недостатньо), а в сторону занадто докладного опису партизанського руху на Україні. Нам доводилося аналізувати внесок учених Київського університету в історіографію Великої Вітчизняної війни і тематику кандидатських дисертацій і відзначати саме цей недолік⁹. Щоправда, останнім часом дослідники України досягли певних успіхів у висвітленні діяльності парторганізацій і партійного підпілля, про що свідчить, зокрема, нещодавно видана книга Д. П. Григоровича, П. І. Денисенка і В. М. Нем'ятого про комуністичне підпілля на тимчасово окупованій території республіки в роки Великої Вітчизняної війни¹⁰. Однак у цілому дана проблема потребує дальшої розробки.

Чому ж деякі історико-партійні дослідження важко відрізнити від праць з історії СРСР? Чим пояснюється відхід їх авторів від історико-партійного аспекту у бік громадянської історії? Дехто вважає, що історико-партійна праця відрізняється від загальноісторичної лише тим, що має особливий, історико-партійний, аспект розгляду подій і фактів. Цього, безперечно, недостатньо. Головна відмінність між ними полягає в тому, що історико-партійна наука має свій, особливий, предмет, який не збігається з предметом громадянської історії.

Останніми роками склалася більш-менш загальноприйнята точка зору на предмет історії КППС як науки. Предметом історії КППС як науки є об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, її боротьби за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму. Предметом історичної науки є об'єктивні закономірності розвитку людського суспільства в цілому, тобто він значно ширше від предмета історико-партійної науки і передбачає вивчення всього історичного процесу, всіх галузей людської діяльності.

⁸ П. А. Родионов. Назв. праця, стор. 25.

⁹ П. М. Шморгун. Вклад учених Київського університету в наукову разработку истории Великой Отечественной войны. — Бессмертный подвиг партии и народа, К., 1976, стор. 197—209.

¹⁰ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Нем'ятей. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976.

Чітке визначення предмета історичної науки та її складової частини — історико-партійної науки дає змогу розрізнити і їх об'єкти дослідження, не допускає підміни одного іншим. Якщо марксистсько-ленінська історична наука вивчає, наприклад, історію Великого Жовтня, об'єктивні передумови і суб'єктивні фактори соціалістичної революції в нашій країні, дії всіх класів, соціальних груп і політичних партій, у тому числі й керівну роль Комуністичної партії, то історико-партійна наука обмежує своє дослідження передусім вивченням діяльності лише Комуністичної партії в період Жовтня.

Але Комуністична партія як найважливіша складова частина політичної надбудови суспільства діє не відокремлено, ізольовано від економічного базису, а в безпосередньому зв'язку з ним. Цей взаємозв'язок і взаємозалежність закономірностей діяльності Комуністичної партії від закономірностей розвитку людського суспільства, від об'єктивно існуючої дійсності зобов'язують дослідників історії партії показувати ті реальні умови, в яких працювала партія на певних етапах її історичного шляху.

Отже, зв'язок історії КППРС з історією СРСР зумовлений взаємозалежністю об'єктів їх дослідження — партії і робітничого класу, передовим загоном якого вона є, партії і всього радянського народу, корінні інтереси якого вона завжди відстоювала і відображала. Нині, коли партія стала партією всього народу, вона, однак, не втратила свого класового характеру і за своєю природою продовжує залишатися партією робітничого класу. Тому досліднику історії КППРС слід враховувати цей взаємозв'язок, показувати вирішальну роль перетворюючої діяльності партії для забезпечення успіху справи робітничого класу і всіх трудящих. Важливо тільки не забувати при цьому про основний об'єкт дослідження, не збиватися на висвітлення історії робітничого класу і радянського народу, всі успіхи яких у будівництві комунізму нерозривно зв'язані з керівною діяльністю партії.

Вимога правильного співвідношення історико-партійного і загальноісторичного має також безпосереднє відношення до історіографії і джерелознавства історії КППРС. Нерідко й історіографи та джерелознавці захоплюються загальноісторичними джерелами, не можуть витримати необхідні пропорції і внаслідок цього їх праці «втрачають» історико-партійний характер. Саме за це свого часу цілком справедливо критикували загалом цікаву монографію Д. О. Чугаєва «Коммунистическая партия — организатор Союза Советских Социалистических Республик» (М., 1972), в історіографічній главі якої розглядаються публікації, що відносяться до різних галузей суспільних наук, причому аналізуються питання не лише історико-партійного, але й загальноісторичного, історико-правового та іншого характеру¹¹. Такий само недолік притаманний і нещодавно виданій історіографічній праці «Партия и Великий Октябрь (историографический очерк)» (М., 1976).

Найважливішою методологічною вимогою до історико-партійних досліджень є ленінська вимога про необхідність розглядати кожне положення, кожен подію «...тільки в зв'язку з іншими...»¹². Стосовно до історії КППРС це означає такий підхід до вивчення подій і всієї діяльності партії, коли ретельно враховується не лише внутрішня, але й міжнародна обстановка, в якій діє партія та її місцеві організації, визначається точне місце і значення кожного історико-партійного явища і події в поступальному русі партії до своєї кінцевої мети — комунізму.

¹¹ Див. рецензію В. М. Шапка на цю книгу у «Вопросах истории КПСС», 1972, № 12, стор. 116.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

Комуністична партія виникла, зростала і розвивалася як складова частина єдиного цілого, як бойовий загін міжнародного комуністичного руху, тому історію КПРС необхідно вивчати у тісному зв'язку з історією міжнародного комуністичного і робітничого руху, з боротьбою марксистсько-ленінських партій за мир, національну незалежність, демократію і соціалізм. У сучасних умовах, коли світова соціалістична система міцно утримує історичну ініціативу, особливого значення набуває вивчення історії КПРС у тісному зв'язку з історією братніх країн соціалізму та їх марксистсько-ленінських партій. Як підкреслювалося в документах XXV з'їзду КПРС, основою основ тісного співробітництва, єдності і дружби соціалістичних держав є непорушний бойовий союз комуністичних партій, єдність їх світогляду, цілей і волі. «Зв'язки братніх партій, — зазначав на з'їзді Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — являють собою сьогодні вражаючу картину глибоких, різнобічних, систематичних контактів тисяч і тисяч борців за спільну справу, будівників соціалізму і комунізму — від керівників партій до працівників місцевих парторганів, до парторганізацій заводів і колгоспів»¹³.

Досліднику історії КПРС післявоєнного періоду, коли була створена світова система соціалізму, необхідно постійно висвітлювати зв'язки нашої країни і нашої партії з соціалістичними країнами та їх партіями, причому не тільки в загальних працях з історії партії, але й у нарисах з історії місцевих партійних організацій, аж до висвітлення діяльності парторганізацій окремих заводів і колгоспів. Очевидно, ми ще не приділяємо належної уваги цим сюжетам. А між тим про їх значення для історії партії красномовно говорить той факт, що у назвах всіх післявоєнних розділів підручника «Історія КПРС» за редакцією акад. Б. М. Пономарьова і нової навчальної програми курсу історії партії для вузів обов'язково є згадка про утворення, зміцнення і дальший розвиток світової системи соціалізму.

Підкреслюючи значення методологічної проблеми співвідношення загальноісторичного та історико-партійного матеріалу, необхідно відзначити роль тісно зв'язаного з нею питання про співвідношення історико-партійного та загальноісторичного. Цілком очевидно, що історія КПРС як наука, як марксизм-ленінізм у дії і розвитку покликана вивчати історію розвитку марксистської теорії у творах В. І. Леніна, у рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, у промовах і виступах соратників і учнів Володимира Ілліча, керівників партії і Радянського уряду. Адже на кожному історичному етапі, визначаючи практичні завдання, партія завжди глибоко враховувала і враховує матеріальні умови життя суспільства, розстановку класових сил і виробляла науково обгрунтовану стратегію і тактику, постійно керуючись при цьому марксистсько-ленінською теорією. «Марксизм-ленінізм, — підкреслював Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях. Сила марксизму-ленінізму — в постійному творчому розвитку»¹⁴.

Розробка теоретичних питань повинна бути обов'язковим елементом історико-партійного дослідження, присвяченого будь-якому періоду, будь-якій проблемі історії КПРС. Безумовно, було б передчасно твер-

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 8.

¹⁴ Там же, стор. 80.

дити, нібито теоретичні питання вже стали невід'ємною частиною кожної історико-партійної праці. Ще й досі ведуться дискусії про те, як висвітлювати теоретичну частину певної проблеми у дисертаціях: виділяти її як перший розділ, що практикується на деяких кафедрах історії КПРС, чи обмежуватися короткою постановкою теорії проблеми у вступі, а всі теоретичні узагальнення давати в тексті дисертації, щоб таким чином підвищити її ідейно-теоретичний рівень. Неоднакове теоретичне навантаження мають й різні теми і розділи вузівського курсу історії КПРС. У пресі вказувалося, наприклад, що відсутні значні теоретичні проблеми в темі «Партія в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941—1945 рр.)», де слід було б зосередити увагу на таких питаннях, як виникнення і характер другої світової війни, назрівання другого етапу загальної кризи капіталізму тощо. Цей недолік характерний і для багатьох монографій, присвячених діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни. Мало уваги теоретичним проблемам приділяють й автори історико-партійних праць про інші періоди історії КПРС¹⁵.

Взаємозв'язок теоретичного та історико-партійного набув особливо важливого значення останнім часом, коли партії вперше довелось розв'язувати ряд значних проблем удосконалення розвинутого соціалізму і розвитку світового революційного процесу. Дослідник історії КПРС не зможе правильно оцінити сучасний етап діяльності партії, якщо він не проаналізує внеску в творчу розробку марксистсько-ленінської теорії прийнятої ХХІІ з'їздом Програми КПРС, документів і матеріалів ХХІІІ, ХХІV, ХХV з'їздів партії, а також пленумів ЦК, партійних документів, присвячених знаменним датам в історії партії і радянського народу, виступів Л. І. Брежнева та інших керівних діячів КПРС. Адже в цих документах міститься всебічна характеристика проблем, зв'язаних з поступальним рухом розвинутого соціалістичного суспільства і діалектикою його переростання в комуністичне, зроблено творчий аналіз істотних зрушень у розвитку світового революційного процесу, визначено основні напрями зовнішньої політики.

Методологічна проблема правильного співвідношення загальноісторичного та історико-партійного має важливе значення не тільки для дослідників історії КПРС, але й для вчених, що займаються питаннями громадянської історії. Неможливо уявити собі наукову працю з сучасної історії, в якій певне місце не відводилося б висвітленню діяльності Комуністичної партії, її найважливішим з'їздам, конференціям і пленумам ЦК. У новій Конституції СРСР підкреслюється: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові»¹⁶.

Якщо в деяких дослідженнях з історії радянського суспільства мало історико-партійного матеріалу, ми справедливо вказуємо на цей недолік, вимагаючи показу керівної ролі партії у всіх сферах життя радянських людей. Але при цьому необхідно, однак, не забувати специфіки предмета дослідження з історії СРСР і не порушувати питань внутріпартійного життя, проблем партійного будівництва. Цілком можна по-

¹⁵ Ю. П. Петров. О характере историко-партийного исследования, М., 1973, стор. 46—48.

¹⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 7.

годитися із зауваженням П. О. Родіонова, який вважає глибокий аналіз проблем партійного будівництва однією з головних особливостей історико-партійних праць, їх основною відмінністю від книг з історії СРСР¹⁷.

Говорячи про проблему дублювання вузівських курсів історії КПРС та інших суспільних наук, про яку ще й досі ведуться розмови, слід, насамперед, наголосити на її дублюванні з історією СРСР, багато тем якої у вузівському курсі для гуманітарних факультетів аналогічні темам історико-партійного курсу, зокрема, теми про першу російську революцію, Велику Жовтневу соціалістичну революцію, громадянську війну, Велику Вітчизняну війну та деякі інші. Викладачам історії СРСР, що читають відповідні теми після вивчення студентами курсу історії КПРС, необхідно враховувати близькість предметів цих двох історичних дисциплін, самим добре знати матеріал курсу історії КПРС з тим, щоб не повторювати його, а використовувати знання студентів про найважливіші події історії КПРС для більш поглибленого роз'яснення ролі партії в житті радянського народу.

Викладачам історії КПРС слід також дбати про забезпечення наступності у читанні курсу в тісному зв'язку з тими історичними та суспільними дисциплінами, які вивчали учні в середній школі, насамперед з історією СРСР, новою історією та суспільствознавством. Не треба забувати, що першокурсник, який починає вивчення суспільних наук у вузі з історії КПРС, вже має певні знання в галузі історії партії, зокрема опрацюовавав «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, ряд творів В. І. Леніна, окремі партійні документи, тому непотрібно особливо перебільшувати труднощі в організації вивчення історії партії¹⁸.

Таким чином, методологічна проблема співвідношення загальноісторичного та історико-партійного має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Вона відіграє важливу роль у науково-дослідній роботі з історії КПРС, у розробці її історіографії та джерелознавства, в методиці викладання історії партії у вищій школі. Ця проблема за-слуговує на особливу увагу і з боку дослідників громадянської історії, що також мають висвітлювати діяльність партії, яка є організатором і керівником комуністичного будівництва в нашій країні.

¹⁷ П. А. Родіонов. Назв. праця, стор. 32.

¹⁸ М. М. Олійник. Наступність у вивченні історії СРСР і суспільствознавства в середній школі та історії КПРС у вузі. — «УІЖ», 1977, № 7, стор. 98—101.

П. М. Шморгун

СООТНОШЕНИЕ ОБЩЕИСТОРИЧЕСКОГО И ИСТОРИКО-ПАРТИЙНОГО МАТЕРИАЛА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПО ИСТОРИИ КПСС

Резюме

В статье освещается значение методологической проблемы выбора правильного соотношения общеисторического и историко-партийного материала для научно-исследовательской работы в области истории КПСС, а также для методики преподавания истории партии в высшей школе.

* * *

КПП І КПЗУ НА ЧОЛІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ЗГУРТУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ

Велика Жовтнева соціалістична революція збагатила людство досвідом глибокого, справді революційного перетворення всієї системи суспільних відносин. «Вона дала могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху, відкрила нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах... Під впливом Великого Жовтня на всіх континентах почалось формування організованого пролетарського авангарду — комуністичних партій»¹. Серед них були й Комуністична партія Польщі (КПП) і Комуністична партія Західної України (КПЗУ), які завжди виступали за єдність революційних дій трудящих Польщі і Західної України на принципах класової солідарності і пролетарського інтернаціоналізму.

Перемога Великого Жовтня принесла незалежність польському народові, який понад століття вів героїчну боротьбу за своє національне визволення. У зверненні уряду Республіки Рад від 28 квітня 1920 р. «До всіх робітників, селян і чесних громадян Росії» з приводу нападу панської Польщі на Радянську країну зазначалося: «Скинувши ярмо царя і буржуазії, російські робітники і селяни, за власною волею, визнали вільне самовизначення польського народу і відмовилися від будь-яких прав на польську територію... Ми визнавали і визнаємо незалежність Польщі»².

Проте польська буржуазія і поміщики, які при сприянні західних держав захопили владу, на угоду своїм патронам почали проводити агресивну зовнішню політику, плануючи загарбати українські, білоруські і литовські землі. Для цього вони всіляко розпалювали серед населення націоналістичні почуття, намагаючись «зробити з польського робітника своє знаряддя..., отруїти загарбницьким націоналізмом трудящі маси..., довести робітників, що йому потрібна Польща від моря до моря...»³. Скориставшись з тяжкого внутрішнього становища Радянської Росії та заручившись підтримкою, насамперед військовою, американських і англійських імперіалістів, польська буржуазія захопила великі території Радянської країни, на яких проживали українці, білоруси і литовці.

Ставлячи собі за мету придушити революційний рух народних мас загарбаних земель, польська та українська буржуазія робила все для

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 15—16.

² Документи внешней политики СССР, т. II, М., 1958, стор. 493.

³ КРР. Uchwały i rezolucje, t. I, Warszawa, 1954, стор. 85.

розпалювання ворожнечі між представниками різних національностей. К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що така політика спрямована на те, щоб «нацьковувати народи один на одного, використовувати один народ для гноблення другого...»⁴. Тому перед КПП та КПЗУ з перших днів їх існування постало невідкладне завдання — інтернаціональне виховання та згуртування трудящих різних національностей Польщі і Західної України. При цьому комуністи Польщі і Західної України керувалися настановою В. І. Леніна про те, що чим активніше буржуазія намагається роз'єднати пролетаріат, «...тим настійнішим є обов'язок свідомого пролетаріату відстояти своє класове згуртування, свій інтернаціоналізм, свої соціалістичні переконання проти розгулу шовінізму...»⁵. В основу діяльності КПП і КПЗУ було покладено животворний принцип пролетарського інтернаціоналізму, проголошений К. Марксом та Ф. Енгельсом і розвинутий в нових історичних умовах В. І. Леніним.

Неоціненну допомогу всім комуністичним і робітничим партіям, зокрема КПП та КПЗУ, подавав Комінтерн, у документах якого підкреслювалося, що в основу національної політики КПП і КПЗУ «повинно бути покладено зближення пролетаріату і трудящих мас усіх націй і країн для спільної революційної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії»⁶.

Вказівка Комінтерну про необхідність інтернаціонального єднання трудящих у революційній боротьбі була творчо використана польськими і західноукраїнськими комуністами. В квітні 1921 р. у статті «Наші завдання», надрукованій в газеті «Наша правда» — органі КПЗУ, наголошувалося, що трудящі тільки тоді зможуть перемагати, коли «усе робітництво без різниці націй і віри об'єднається з убогим селянством..., коли будуть усі дружно, під проводом однієї партії, проти спільного ворога боротися»⁷.

Під час польсько-радянської війни 1920 р. польські комуністи сміливо виступали на захист молодого Країни Рад, показували антинародний характер імперіалістичної, загарбницької політики уряду Пілсудського, роз'яснювали народним масам, що в інтересах трудящих Польщі, як і всього її народу, найенергійніше захищати Радянську Росію від нападу польського і міжнародного імперіалізму⁸. Антивоєнні відозви польських комуністів розповсюджувалися у Львові та інших містах Західної України, а також серед солдатів польської армії. Під їх впливом відбулися спільні виступи польських і українських робітників, селян і солдатів проти інтервенції панської Польщі в Радянську країну.

Українські і польські комуністи також взяли активну участь у радянському будівництві в Галицькій Радянській Республіці, утвореній на території, що була визволена Червоною Армією влітку 1920 р.

Щоправда, в перший період діяльності КРПП (Комуністична робітничая партія Польщі, пізніше перейменована у КПП) недооцінювала значення національно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих, що перешкоджало зміцненню їх інтернаціональної єдності з польськими робітниками і селянами, розгортанню революційного руху народних мас окупованих Польщею західноукраїнських земель.

Але вже II з'їзд КРПП (серпень 1923 р.) правильно вказав «поль-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 154.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 15.

⁶ Втором конгресс Коминтерна. Июль—август 1920, М., 1934, стор. 491—492.

⁷ Під прапором Жовтня (1921—1928). Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 37.

⁸ КРР. Uchwały i rezolucje, t. I, стор. 96.

ським працюючим масам, що справжню національну незалежність... забезпечить їм тільки тісний союз» з трудящими Західної України і Західної Білорусії⁹. В його резолюції з національного питання зазначалося, що польський пролетаріат беззастережно повинен підтримати боротьбу пригноблених народів аж «до цілковитого національного визволення, а також боротися проти національного гніту в будь-якій формі»¹⁰. З'їзд закликав польських трудящих «...визнати і підтримувати прагнення українських та білоруських робітників і селян до визволення з-під панування буржуазно-поміщицької Польщі і возз'єднання їх з Радянською Україною і Білорусією», а трудящих Західної України і Західної Білорусії — «до протиставлення націоналістичній агітації... спільної боротьби з робітничим класом Польщі за визволення з-під ярма капіталізму»¹¹. Таким чином, II з'їзд КРПП відіграв важливу роль у правильному розв'язанні національного питання.

Одразу після II з'їзду КРПП комуністи Західної України поставили завдання будь-якою ціною добитися того, «щоб і найтемніший або націоналістами задурманений український селянин чи міський робітник зрозумів, що польське робітництво, по суті, не є його ворогом; що воно в інтересі власного визволення мусить обстоювати і його визволення», і «український робітник і селянин повинен злитися з польським робітником і селянином в тісний братерський союз боротьби під прапором Комуністичної партії»¹².

На прямо протилежних позиціях перебували українські буржуазні націоналісти та польські великодержавні шовіністи. Вони намагалися відвернути увагу трудящих від революційної боротьби, роблячи особливий наголос на боротьбі національній, щоб цим самим розколоти єдність народних мас. Комуністи Західної України розуміли шкідливість подібних поглядів. У резолюції V конференції КПЗУ (1924 р.) підкреслювалося, що «...націоналістичним настроям партія протиставляє клич боротьби з'єднанням фронтом робітництва всієї Польської держави за диктатуру пролетаріату в Польщі та клич злуки радянської Західної України з УРСР»¹³. У рішеннях цього форуму комуністів Західної України вказувалося також на необхідність підтримки тісних зв'язків з КП(б)У «як з партією, з якою вже нині лучить... ціла низка спільних завдань, як з партією тієї країни, складовою частиною якої стане Західна Україна після перемоги соціальної революції»¹⁴.

Велике значення для вироблення КПП і КПЗУ правильного курсу з національного питання мала резолюція V конгресу Комінтерну з українського питання, в якій ставилася вимога координації революційної боротьби західноукраїнських трудящих з боротьбою трудящих Польщі, «що створює твердий ґрунт для міцного союзу селянства з пролетаріатом... в одній боротьбі проти соціального і національного поневолення»¹⁵.

Значну роль у справі дальшого згуртування трудящих різних національностей у революційній боротьбі відіграли рішення III з'їзду КПП (березень 1925 р.), в яких, зокрема, партія закликала польських робітників і селян до солідарності «з народними масами Західної України і Західної Білорусії», звертала увагу польських комуністів на необхідність «оборони права білоруських і українських мас на само-

⁹ «Наша правда», ч. I (32), грудень 1923 р., стор. 10.

¹⁰ КРП. Uchwały i rezolucje, t. I, стор. 205—206

¹¹ Там же, стор. 205—206, 230—231.

¹² «Наша правда», ч. I (32), грудень 1923 р., стор. 12.

¹³ «Наша правда», № 4—8, серпень 1924 р., стор. 107.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Під прапором Жовтня (1921—1928), стор. 169.

визначення і возз'єднання з сусідніми радянськими республіками»¹⁶. З'їзд прийняв спеціальну постанову «Про національне питання», де знову наголосив на особливій важливості «нерозривного союзу пролетаріату і селянства Польщі з визвольним рухом пригноблених народів»¹⁷.

Знаменною віхою на шляху інтернаціонального виховання і згуртування трудящих Західної України був II з'їзд КПЗУ (жовтень 1925 р.). Одним з найголовніших завдань партії, вказувалося в його рішеннях, є зміцнення братерського союзу трудящих Західної України і Польщі в їх боротьбі проти спільних класових ворогів. Водночас з'їзд відзначив, що КПП не завжди проводила належну роботу, «щоб освідомити польським робітничим масам вагу національної революційної боротьби поневолених народів сучасної Польської держави як боротьби їх союзника в справі повалення буржуазної влади...». Недостатньою була також діяльність КПП у напрямку координації боротьби «поневолених народів... проти спільного ворога — польської буржуазії з класовою боротьбою робітничого класу, щоб національно поневолені українські та білоруські маси робітництва, селянства та трудової інтелігенції бачили, що їхнім справжнім союзником в боротьбі за національне визволення є польський робітничий клас...»¹⁸.

З'їзд поставив перед КПЗУ завдання: «На перший план треба висувати такі кличі, які об'єднують удар проти буржуазної влади, які пробуджують революційні сили та об'єднують їх»¹⁹. Ця настанова означала, насамперед, розгортання боротьби проти ідеології польського великодержавного шовінізму та українського буржуазного націоналізму. Адже, як відомо, В. І. Ленін підкреслював, що «найменша підтримка пролетаріатом будь-якої нації привілеїв «своєї» національної буржуазії неминуче викличе недовір'я пролетаріату іншої нації, ослабить інтернаціональну класову солідарність робітників, роз'єднає їх на радість буржуазії»²⁰. Тому з'їзд наголосив, що необхідно «на конкретних актах щоденної політики націоналістичних партій (польських і, особливо, українських. — П. С.) виказувати перед широкими працюючими масами угодову природу цих партій супроти польської буржуазії»²¹.

Особлива увага в рішеннях з'їзду зверталася на пропаганду польськими і західноукраїнськими комуністами ленінського принципу права націй на самовизначення, бо він «гарантує справжнє подолання національної роздробленості в революційному русі Польщі»²². В. І. Ленін ще в 1914 р. писав: «...Заперечення права на самовизначення, або на відокремлення, неминуче означає на практиці підтримку привілеїв пануючої нації»²³. Тому, ведучи боротьбу проти будь-яких форм гноблення, у тому числі й національного, польські трудящі під керівництвом КПП виступали за возз'єднання Західної України з УРСР. З'їзд звернув також увагу комуністів на необхідність посилення роботи серед польських селян, які проживали на території Західної України і які були союзниками західноукраїнських трудящих у боротьбі проти гнобителів.

Рішення II з'їзду КПЗУ підтвердили вірність західноукраїнських комуністів курсу II з'їзду КРПП, курсу, спрямованого на дальше зміцнення братерського союзу польських і українських трудящих у бо-

¹⁶ КРР. Uchwały i rezolucje, t.II, Warszawa, 1955, стор. 120.

¹⁷ Там же, стор. 170.

¹⁸ Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України, Львів, 1925, стор. 4.

¹⁹ Там же, стор. 24—25.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 274—275.

²¹ Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України, стор. 26.

²² Там же, стор. 25.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 275.

ротьбі за спільні інтереси. У 1926 р. «Наша правда» опублікувала статті «Сучасні завдання партії» та «Тактика партії в національному питанні», в яких знову підкреслювалося, що «не може бути єдності боротьби працюючих мас всіх національностей Польщі за соціалістичну революцію і робітничо-селянський уряд без обстоювання з боку пролетаріату взагалі, а пануючої польської нації зокрема, права Західної України та Західної Білорусії на самовизначення аж до державного виділення»²⁴. І «тільки послідовне обстоювання права Західної України і Західної Білорусії на самовизначення аж до відокремлення, до з'єднання з їхніми радянськими коріннями... — ось шлях до інтернаціонального перевиховання мас, до скріплення інтернаціонального фронту боротьби працюючих мас всіх національностей Польщі. Без цього нема і не може бути інтернаціоналізму»²⁵.

Велике значення для інтернаціонального згуртування трудящих мав III з'їзд КПЗУ (липень 1928 р.), який «обговорив і розв'язав кардинальніші питання революційної теорії і практики КПЗУ», накреслив «ясну політичну лінію і програму дальшої боротьби КПЗУ», відзначив «дальше організаційне та ідейне скріплення КПЗУ, скріплення її зв'язків і стосунків з КПП, з Комінтерном»²⁶. У політичному звіті ЦК особлива увага приділялася посиленню боротьби «з проявами націоналізму українського, польського, єврейського, як рівно з проявами націоналізму, який на Західній Україні грає дуже негативну роль. Недооцінка гасла національного самовизначення для Західної України, недооцінка національного питання в ...поточній роботі загрожує партії відривом від українських працюючих мас»²⁷.

III з'їзд КПЗУ дав розгорнуту оцінку антинародної політики уряду Пілсудського з національного питання, справжня суть якої полягала: «1. У посиленні терору проти трудящих, щоб зробити неможливою їх боротьбу проти фашистської політики; 2. У підкупі і перетягненні до себе української буржуазії і керівництва дрібноміщанства для здійснення з їх допомогою великодержавних планів»²⁸. Тому одним з найважливіших завдань з'їзду вважав «якнайтісніше зв'язати робітничо-селянський рух на окупованих українських землях з революційною боротьбою пролетаріату Польщі і Західної України», проводити кампанії, що відображали «солідарність і спільну мету боротьби українських і білоруських робітників і селян з робітниками і селянами Польщі»²⁹.

III з'їзд КПЗУ вимагав посилити «працю над вихованням мас в дусі міжнародної пролетарської солідарності, мобілізації під прапорами комунізму трудящих мас усіх національностей Західної України, залучення до партії трудящих без різниці національності»³⁰.

VI пленум ЦК КПП (серпень 1928 р.) знову націлював партію на боротьбу з «великодержавним шовінізмом і націоналізмом польським, що поширювався фашизмом і його агентами», з будь-якими відхиленнями від ленінської лінії в національному питанні³¹. З'їзди, конференції, пленуми КПП закликали комуністів «прагнути до того, щоб кожен польський робітник і селянин, кожен робітник єврейський і німецький боротьбу трудящих мас Західної України і Західної Білорусії тракту-

²⁴ «Наша правда», ч. 1—4, квітень 1926 р., стор. 8.

²⁵ Там же, стор. 33.

²⁶ «Більшовик України», 1928, № 20, стор. 119.

²⁷ Постанови III з'їзду КПЗУ (серпень 1928 р.), Львів, 1928, стор. 33.

²⁸ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 11, оп. 29, спр. 619, арк. 57.

²⁹ Там же, арк. 59.

³⁰ Брестський обласний державний архів, ф. 1, оп. 9, спр. 452, арк. 17.

³¹ КРР. Uchwały i rezolucje, t. III, Warszawa, 1956, стор. 538—540.

вав як частину своєї власної боротьби»³². У зверненні до польських трудящих КПП зазначала: «...Польський робітник і селянин мусить протягнути братню руку до робітників і селян Західної України, мусить бути союзником в їх боротьбі за визволення, за вигнання польської окупації»³³. КПП ставила перед КПЗУ завдання: «Проти фашистських гасел «всеукраїнського» націоналізму... протиставити спільну з робітниками і селянами цілої Польщі боротьбу за повне повалення фашистської диктатури і польської окупації, за самовизначення Західної України аж до відірвання від Польщі»³⁴.

Виконуючи настанови КП(б)У та КПП, КПЗУ нещадно боролася з будь-якими проявами націоналізму, підкреслюючи, що для партії великою небезпекою є «український буржуазний націоналізм, що сплітається з політикою польського і німецького імперіалізму на ґрунті антирадянських планів і воєнних приготувань»³⁵, а тому вона «мусить неухильно виховувати працюючі маси Західної України в дусі пролетарського інтернаціоналізму, вести безоглядну боротьбу проти великодержавного польського і українського націоналізму»³⁶. КПЗУ постійно наголошувала, що роз'яснення народним масам суті національної політики Радянського Союзу, розповідь їм про успіхи Країни Рад у будівництві соціалізму і водночас показ краху господарської політики польського уряду повинні бути завжди в центрі уваги місцевих партійних організацій³⁷.

Намагаючись розширити свій вплив серед трудящих, українські буржуазно-націоналістичні партії проповідували теорії «органічної» єдності та «безбуржуазності» української нації. Однак західноукраїнські комуністи рішуче і послідовно викривали сенс подібних теорій. «Немає абстрактної боротьби в ім'я національних ідей, — писала «Наша правда», — є боротьба класова, боротьба за те, чи існувати Західній Україні як державі соціалістичного пошуку, чи як державі буржуазній, цілком і повністю залежній від імперіалістів»³⁸. «Партія мусить, — записано в резолюції пленуму Львівського окружкому КПЗУ, — широко скритикувати голошення в якій би то не було формі теорії безбуржуазності української нації»³⁹.

Отже, протягом 20-х років КПП та КПЗУ, творчо використовуючи досвід ВКП(б), КП(б)У та настанови Комінтерну, виробили програму з національного питання, тактику боротьби за інтернаціональне згуртування трудящих.

У 20—30-х роках народні маси Польщі та Західної України пліч-о-пліч боролися проти наступу капіталу і реакції, за соціальне і національне визволення, за воз'єднання Західної України з Радянською Україною. Так, у підготовці і скликанні I з'їзду Компартії Східної Галичини у м. Львові в жовтні 1921 р. взяли активну участь польські комуністи Чеслава Гросерова, Стефан Круліковський, Казімеж Ціховський, Францішек Ленчицький. І хоча внаслідок провокації всі делегати з'їзду були заарештовані і кинуті за ґрати, проте і там вони не припиняли боротьби, а судовий процес у листопаді 1922 р. перетворили на політичну трибуну. У промові на судовому засіданні С. Круліков-

³² Там же, стор. 227.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 71, арк. 20.

³⁴ Там же, спр. 72, арк. 34—35.

³⁵ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 4654, арк. 28.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 16а, арк. 28.

³⁷ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 619, арк. 31; ф. 243, оп. 1, спр. 65, арк. 4.

³⁸ «Наша правда», № 4—5, квітень—травень 1928 р., стор. 38.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 525, арк. 7.

ський заявив: «Нашою єдиною і виключною метою є повалення влади буржуазії в Польщі, взяття влади в руки робітників міста і села і, таким чином, звільнення польського народу, а разом з ним і звільнення тих народів, які пригноблює сучасна Польща»⁴⁰. Так само сміливо трималися на суді комуністи-українці Нестор Хомин і Осип Крілик, польські комуністи Гросерова, Ціховський, Ленчицький та інші. Компартія Східної Галичини і Компартія Польщі виступили із спеціальними відозвами з приводу цього судилища, в яких відзначали мужність, героїзм та інтернаціональну солідарність підсудних. Цей спільний виступ польських і українських комуністів відіграв велику роль у дальшому згуртуванні польських і українських трудящих.

Народні маси Західної України в листопаді 1923 р. підтримали виступ пролетаріату Кракова проти буржуазно-поміщицького ладу.

У квітні 1926 р. робітники ряду великих підприємств Варшави й деяких інших міст Польщі гнівно протестували проти кривавої розправи поліції над мирною демонстрацією безробітних м. Стрий, жертвами якої стали українці і поляки. «Перед лицем стрийських жертв, — зазначалося в листівці ЦК КПП, — говоримо вам: хай буде між нами єдність і братерство — спільними силами здобудемо краще завтра»⁴¹.

Класова інтернаціональна єдність трудящих Польщі і Західної України викликала шалену лютю буржуазії та її прислужників. Українські буржуазні націоналісти і польські великодержавні шовіністи докладали всіх зусиль, щоб відвернути увагу народних мас від боротьби проти гнобителів, нав'язуючи їм різні концепції розв'язання національного питання, намагаючись «примирити» пролетаріат і буржуазію, роз'єднати трудящих за національними ознаками.

Однак спільна боротьба народних мас за соціальне і національне визволення набирала дедалі більшого розмаху. Восени 1930 р., коли польські власті жорстоко придушували революційні виступи трудящих Західної України, комуністи Польщі першими підняли голос протесту проти нечуваних звірств жандармерії. У зверненні до трудящих Польщі вони писали: «Справа робітника і селянина Західної України є вашою справою, його боротьба є вашою боротьбою, його ворог — то поміщик і капіталіст польський і міжнародний»⁴². КПП видала в цей період спеціальну листівку, в якій містився заклик до солдатів польської армії: «Не стріляйте до наших братів, пригнобленого українського народу, братайтеся з ними...!»⁴³.

Одним з найяскравіших виявів інтернаціональної солідарності польського і українського трудового селянства в боротьбі проти експлуататорів було Ліське селянське повстання 1932 р., в якому взяла участь майже 10 тис. чол. Оцінюючи його, ЦК КПЗУ підкреслював, що «селяни — українці і поляки, без різниці національної і партійної приналежності, відбили спроби фашизму, що хотів закувати їх в кайдани шарваркової панщини...»⁴⁴.

Пролетаріат Варшави, Лодзі, Кракова та інших міст Польщі неодноразово виступав на захист інтересів трудящих Західної України, солідаризуючись з їх боротьбою проти гноблення.

⁴⁰ Ю. Ю. Сливка. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення, К., 1973, стор. 206—207.

⁴¹ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 6, оп. 1, спр. 182, арк. 4.

⁴² Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), Листівки ЦК КПП, № 21, арк. 33.

⁴³ ВОДА, ф. 16, оп. 19, спр. 2400, арк. 4.

⁴⁴ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 988, арк. 209.

Переконливою маніфестацією інтернаціональної солідарності польських і українських трудящих був Луцький судовий процес 1934 р., коли на лаві підсудних опинилися українські і польські комуністи. У цей час ЦК КПП випустив відозву, в якій містився заклик: «До революційних демонстрацій! На оборону луцьких в'язнів! Геть фашистських посіпак!»⁴⁵. Поведінка підсудних також свідчила про те, що шовіністична і націоналістична пропаганда була не в змозі отруїти свідомість трудящих. Польський шахтар А. Коваль, виступаючи на Луцькому процесі, кинув у вічі суддям: «Я боровся і буду надалі боротися проти насаджування польських колонізаторів на Західній Україні, буду і надалі боротися за визволення українського народу».

Особливо актуальним стало питання про інтернаціональне згуртування трудящих Західної України після приходу до влади Гітлера, коли вся фашистська державна і воєнна машина розпочала гарячкову підготовку до нових загарбницьких воєн, жорстко розправляючись з революційним рухом у самій Німеччині. І знову КПЗУ продемонструвала свою вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму, підкреслюючи, що «нашим найпершим обов'язком є прийти з поміччю німецькому пролетаріатові, що веде геройську боротьбу з кривавою диктатурою...»⁴⁶⁻⁴⁷.

У березні 1933 р. ЦК КПЗУ звернувся до керівників польських, українських та єврейських соціал-демократичних партій з пропозицією утворити єдиний фронт боротьби «проти атак фашизму на політичні, профспілкові, виробничі організації, на робітничо-селянську пресу, на українське народне шкільництво..., на свободу зборів, демонстрацій і страйків, за негайне звільнення політв'язнів, проти пацифікацій*, карних експедицій...»⁴⁸. Першотравневі виступи народних мас у 1933 р. пройшли під лозунгами інтернаціональної згуртованості трудящих різних національностей.

В 1934 р. ЦК КПЗУ вдруге запропонував керівникам соціал-демократичних партій утворити єдиний фронт боротьби проти фашизму, проти прийняття антиробітничих законів, однак вони знову відхилили цю пропозицію⁴⁹. Важливим кроком у цій справі був IV з'їзд КПЗУ (жовтень—листопад 1934 р.), в рішеннях якого, зокрема, вказувалося, що боротьба проти «озвірілих антирадянських цькування української націоналістичної контрреволюції, проти воєнних приготувань польського імперіалізму і організація мас до оборони Радянської України і СРСР» є найважливішим завданням моменту⁵⁰.

У березні 1936 р. пролетаріат Західної України взяв активну участь у масових демонстраціях і страйках протесту проти кривавої розправи властей над робітниками Кракова. А в квітні і Львів став ареною кровопролитних барикадних боїв. Десятки тисяч львівських пролетарів — українців і поляків вийшли на вулиці старовинного міста, де відбулися сутички з поліцією. Похорон безробітного Владислава Козака, що загинув від рук вірних слуг польського уряду, перетворився на грандіозну демонстрацію протесту проти свавілля властей.

⁴⁵ ЛОДА, ф. 21, оп. 3, спр. 864, арк. 90.

⁴⁶⁻⁴⁷ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали. Львів, 1957, стор. 484.

* Пацифікація (втихомирення) — жорстокі методи боротьби польського уряду проти революційного руху трудящих Західної України.

⁴⁸ Тернопільський обласний державний архів, ф. 231, оп. 1, спр. 1803, арк. 25.

⁴⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, фонд друкованих видань, № 1391, арк. 30.

⁵⁰ Там же, № 946, арк. 40.

У травні 1936 р. увага трудящих всієї Польщі і Західної України знову була прикута до Львова. Тут відбувся Антифашистський конгрес працівників культури, що перетворився на демонстрацію солідарності прогресивної інтелігенції Польщі і Західної України в боротьбі проти наступу найлютішого ворога людства — фашизму.

1937 р. по Західній Україні та Польщі прокотилася могутня хвиля селянських страйків, в яких активну участь взяли українці і поляки. У зверненні страйкуючих селян — українців до своїх братів по класу і боротьбі — польських трудящих зазначалося: «Ми, українські селяни, які на своїй шкурі відчуваємо ярмо національного гніту, не маємо до тебе, трудящий люд Польщі, жодної ненависті. Ми ж спільно з вами боролись проти ярма царської неволі. І тепер дорогою є для нас незалежність польського народу, яку готові разом з вами боронити перед гітлерівськими катами і їх союзниками. Ніщо нас не ділить, єднає боротьба з спільними нашими ворогами, якими є всі капіталісти і поміщики...»⁵¹.

Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, трудящі Польщі і Західної України рішуче виступали на підтримку революційного руху міжнародного робітничого класу, зокрема на захист полум'яних революціонерів Г. Димитрова і Е. Тельмана. Так, у листівці ЦК КПЗУ, випущеній з приводу арешту гестапівцями вождя німецького пролетаріату Е. Тельмана, підкреслювалося: «В особі Тельмана фашизм хоче на лаву підсудних посадити цілий комунізм, хоче в крові задушити пролетарську революцію в Німеччині...»⁵².

Робітничий клас і селянство Польщі й Західної України під керівництвом КПП і КПЗУ подавали велику моральну і матеріальну допомогу іспанським трудящим в їх боротьбі проти фашизму. Крім мітингів та демонстрацій солідарності, вони провели широку кампанію збирання коштів. Незважаючи на заборону уряду, майже 5 тис. добровольців з Польщі, Західної України і Західної Білорусії зі зброєю в руках захищали демократичні завоювання іспанського народу і близько 3 тис. з них загинуло там⁵³.

Таким чином, польські і українські трудящі пліч-о-пліч боролися за своє соціальне і національне визволення, за воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, проти наступу реакції і фашизму. Їх дружба ще більше зміцніла в роки Великої Вітчизняної війни, у ході боротьби проти спільного ворога — гітлерівського фашизму. Сьогодні трудящі Польщі і Радянського Союзу успішно будують соціалізм і комунізм.

П. Д. Сардачук

КПП И КПЗУ ВО ГЛАВЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО СПЛОЧЕНИЯ ПОЛЬСКИХ И ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ТРУДЯЩИХСЯ В РЕВОЛЮЦИОННО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ

Резюме

Автор статьи показывает, как КПП и КПЗУ, основываясь на марксистско-ленинском учении о пролетарском интернационализме, вели активную борьбу за интернациональное сплочение трудящихся Западной Украины, которые на протяжении 20—30-х годов вместе с трудящимися Польши неоднократно выступали против буржуазно-помещичьего строя, против наступления фашизма, за воссоединение Западной Украины с Советской Украиной.

⁵¹ ВОДА, ф. 216, оп. 1, спр. 1323, арк. 2.

⁵² ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 912, арк. 7.

⁵³ Polacy w wojnie hiszpańskiej 1936—1939, Warszawa, 1963, стор. 233.

СУЧАСНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ АРСЕНАЛІ АНТИКОМУНІЗМУ

Грандіозні історичні зміни, які відбулися в світі під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, ніколи не давали спокою імперіалістичним колам західних держав. Вони чинили і чинять шалений опір усьому, що принесла народам нашої планети «головна подія ХХ століття, яка докорінно змінила хід розвитку всього людства»¹. І нині, «коли істотно поглибилася загальна криза капіталізму, загострилися його непримиренні суперечності, дедалі більшого розмаху набуває боротьба проти експлуатації, засилля монополій, за демократію і соціалізм»², вороги революції і прогресу не припиняють своїх марних зусиль всіляко перешкодити необоротному процесу розрядки міжнародної напруженості. «Реакційні кола, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — організують ідеологічні диверсії проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, наклепницькі антирадянські, антикомуністичні кампанії, намагаються втручатись у внутрішні справи соціалістичних та інших країн. Нагнітаючи антикомуністичну істерію, імперіалістична реакція проводить гоніння і терор проти демократичних, прогресивних рухів»³.

У боротьбі проти країн соціалістичної співдружності, всіх прогресивних сил ідеологи антикомунізму використовують різні засоби, в тому числі й націоналізм. Націоналізм, — підкреслюється в Програмі КПРС, — це — «основна політична й ідеологічна зброя, яку використовують міжнародна реакція і рештки внутрішніх реакційних сил проти єдності соціалістичних країн...»⁴, проти робітничого і національно-визвольного рухів. На величезній небезпеці його різних форм як для соціалістичних країн, так і для демократії, соціального прогресу, справи збереження миру наголошувалося і в документах Конференції комуністичних і робітничих партій Європи⁵.

Зараз, коли вже багато зроблено для розрядки міжнародної напруженості, зазначається в матеріалах XXV з'їзду КПРС, певні кола деяких західних країн намагаються використати навіть миролюбні акції «...як ширму для втручання у внутрішні справи країн соціалізму, для антикомуністичної і антирадянської демагогії в стилі «холодної війни»⁶. У цьому далеко не останню роль має відіграти націоналізм, якому апологети антикомунізму відводять у своїх планах чільне міс-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 3.

² Там же, стор. 17—18.

³ Там же, стор. 20.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 21.

⁵ За мир, безпеку, співдружність і соціальний прогрес в Європі, М., 1976, стор. 28, 32—33, 37—39.

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 21.

це. Поширюючи націоналістичні теорії, розпалюючи ворожнечу між народами і водночас проповідуючи шкідливі ідеї класового миру всередині кожної нації, буржуазія цим самим штучно маскує свою справжню класову мету. Вона апелює до одного з найблагородніших почуттів людини — любові до Батьківщини і, спекулюючи на ньому, засмічує класову свідомість пролетаріату буржуазною ідеологією, про що яскраво свідчить, зокрема, антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів — злісних ворогів українського і всього радянського народу.

Націоналізм ніколи не виступає у «чистому вигляді» і спекулює не лише на етнічних ознаках народів, але й на їх традиціях, релігійних уявленнях, юридичних і філософських поглядах, особливостях культури, побуту, історії, літератури тощо. Завдяки цьому націоналізм швидко пристосовується до обстановки, набирає таких форм, справжню суть яких іноді важко розпізнати навіть досвідченим політикам.

Особливого значення в ідеологічному арсеналі буржуазії набуває націоналізм на сучасному етапі поглиблення загальної кризи капіталізму, в епоху докорінних соціальних змін, коли, як підкреслювалося в матеріалах XXV з'їзду КПРС, продовжують зміцнюватись і ширитись позиції соціалізму, відкриваються нові горизонти перед країнами, що завоювали незалежність, наростає класова боротьба проти монополій, дедалі більших масштабів набуває революційно-демократичний, антиімперіалістичний рух⁷.

Оскільки СРСР перебуває на чолі світового революційного процесу, буржуазні ідеологи роблять основну ставку саме на ті націоналістичні тенденції, які набирають форм антирадянщини. Посилення антирадянщини на всіх напрямках ідеологічних битв особливо спостерігається у зв'язку з втіленням у життя Програми миру і положень Заключного акту наради в Хельсінкі з питань безпеки і співробітництва.

Ідеологи імперіалізму також враховують, що національні відмінності, як і нові проблеми, що виникають між народами, автоматично не зникають при соціалізмі. «...Національні і державні відмінності...» — писав В. І. Ленін, — будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі...»⁸. Володимир Ілліч наголошував на особливій живучості передсудів національного егоїзму, національної обмеженості. «Тому що ці передсудя можуть зникнути лише після зникнення імперіалізму і капіталізму...» — вказував він, — то вимирання цих передсудів не може не бути дуже повільним»⁹. Керуючись цими ленінськими вказівками, комуністи, всі прогресивні сили прагнуть уміло використати національні особливості в інтересах суспільного прогресу.

Серед багатьох різновидностей сучасного націоналізму слід виділити великодержавний шовінізм, космополітизм, расизм і фашизм.

Великодержавний шовінізм спрямований, насамперед, на «обґрунтування» захоплення чужих територій, на виправдання політики гноблення і розбою, яка проводиться щодо так званих «малих народів». Особливо характерними прикладами такої політики в наш час є: інтервенція США у В'єтнамі, яка закінчилася повним провалом, відкрите втручання імперіалістичних держав у національно-визвольну боротьбу народів Мозамбіку, Анголи, Намібії, Зімбабве, Преторії, Заїру, політика Вашингтона в Пуерто-Ріко і Панамі, трагедія Ольстера, агресивно-націоналістичний курс Ізраїлю на Близькому Сході.

⁷ Там же, стор. 30.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 72.

⁹ Там же, стор. 159.

З великодержавним шовінізмом тісно зв'язаний космополітизм, тобто заперечення права націй на самостійне існування, намагання примусити їх відмовитися від своїх національних особливостей і традицій. Космополітичні ідеї поширюються нині в США, Англії — державах, де є пригноблені нації. Ці ідеї являють собою не антипод націоналізму, а лише одну з його замаскованих форм. Космополітичні байки про застарілість таких понять, як «нація», «національні інтереси», «незалежність» тощо, призначаються імперіалістичними ідеологами не для «своїх» великодержавних націй, а тільки на експорт або для пригноблених націй у власній країні.

Одним з найреакційніших різновидів націоналізму є расизм, ідеологи якого поділяють народи за антропологічними і психологічними ознаками на «повноцінні» і «неповноцінні». Расистські «теоретики» завжди виправдовували агресивні війни, колоніальну політику, грабіж і насилля. Свого часу ці «теорії» взяли на озброєння гітлерівці. Нині ж центр расистського мракобісся перемістився в США. Расизм став офіційною ідеологією в ПАР, Родезії, Парагваї та деяких інших країнах.

До чого призводить націоналізм, якщо його абсолютизувати, можна судити на прикладі фашизму. Як відомо, головний оплот фашизму було розгромлено ще в 1945 р. Однак і тепер антикомуністичні елементи покладають на нього великі надії. Фашистські режими існують в Південно-Африканській Республіці, Родезії, Чилі. Фашистські партії і організації активно діють у США, ФРН, Італії, Великобританії, ряді латиноамериканських держав. Вони намагаються координувати свою діяльність у міжнародному і регіональному масштабах. Так, ще на початку 70-х років в Арлінгтоні (поблизу Вашингтона) розмістилася штаб-квартира однієї з весвітніх нацистських організацій, яка об'єднує фашистські групи багатьох країн. У серпні 1976 р. на території ФРН відбувся «Конгрес національних сил Європи», який оголосив, що головними перешкодами на шляху «справжніх демократів» (малися на увазі неонацисти. — О. Т.) є розрядка міжнародної напруженості, припинення гонки озброєнь, політики «холодної війни» тощо. На цьому зборі гітлерівських недобитків було визначено також основні цілі неонацистів західноєвропейських держав як у сфері сприяння фашистським режимам, так і в галузі боротьби за «об'єднання всіх сил проти соціалізму і комунізму», «більшовицької загрози», що нібито насувається зі Сходу і Заходу¹⁰.

Про величезну небезпеку неофашизму свідчить сіонізм, який також являє собою ідеологію і політику найреакційніших шовіністичних кіл монополістичної буржуазії. Як й інші фашистські держави, Ізраїль давно став на шлях терору і агресивних війн.

Говорячи про багатолічність сучасного націоналізму, слід водночас підкреслити, що різні його форми не суперечать одна одній. Для них притаманні такі загальні риси:

1. Єдиний методологічний підхід до націй і національної ворожнечі як категоріям вічним, що не мають ніякого відношення до класів і класової боротьби. Вихідним пунктом теоретичних побудов ідеологів націоналізму є чужі марксизму-ленінізму ідеї про «особливі долі» різних народів і націй, незалежні від соціальних переворотів. На таких ідеалістичних позиціях перебувають усі «спеціалісти» антикомунізму, що займаються проблемами націй і національних відносин, про що свідчать численні праці, зокрема книга Н. Глейзера і Д. Мойніхена¹¹.

¹⁰ «Правда», 10 серпня 1976 р.

¹¹ Ethnicity Theory and Experience. Ed by Nathan Glazer and Daniel Moynihan, Cambridge, 1975.

2. Представники всіх різновидностей буржуазного націоналізму намагаються будь-якою ціною захистити капіталістичний спосіб виробництва і породжені ним форми гноблення. Їх мета прямо протилежна інтересам робітничого класу. Звідси випливають антикомуністична спрямованість діяльності сучасних націоналістів, їх ненависть до марксистсько-ленінського вчення і країн соціалістичної співдружності.

3. Всі сучасні націоналісти перебувають на антирадянських позиціях.

На платформу націоналізму, антикомунізму та антирадянщини неминуче скочуються й ревізіоністи та опортуністи, адже ревізіонізм — це політична капітуляція перед класовим ворогом, відступ з пролетарських позицій, підміна марксизму буржуазними і дрібнобуржуазними концепціями.

Перебуваючи на службі антикомунізму, сучасний націоналізм веде боротьбу проти революційних сил по таких основних напрямках. Перший напрямок — боротьба проти держав соціалістичної співдружності і міжнародного робітничого руху. Представниками цього напрямку є, зокрема, Л. Джонсон і Д. Раск — автори так званої доктрини «наведення мостів» між Сходом і Заходом. Так, Д. Раск говорив, що при «наведенні мостів» необхідно всіляко заохочувати в соціалістичних країнах будь-які «еволюції до національної незалежності». Л. Джонсон намагався довести, що така діяльність повинна дати результати внаслідок двох вигаданих ним причин: у державах Східної Європи сильні сепаратистські тенденції і нині «зник» єдиний інтернаціональний фронт соціалістичних країн.

На цих антинаукових відправних положеннях, по суті, базується «політика опори на націоналізм», яка докладно описана в працях ряду теоретиків антикомунізму. Наприклад, ще в середині 60-х років відомий антикомуніст Кемпбелл твердив, нібито опора на націоналізм у соціалістичних країнах можлива тому, що націоналізм буцімто органічно притаманний народам Східної Європи і протягом всієї їх історії був прапором боротьби за самостійність та автономію¹². Згодом Х. Сетон-Уотсон заявив, що соціалістична співдружність взагалі нібито не має ніякої інтернаціональної основи і тримається на багнетах¹³. А на початку 70-х років Р. Кінг силкувався довести, ніби розпалювання націоналістичних тенденцій у соціалістичних країнах можливе тому, що комуністи нібито не приділяють ніякої уваги розвитку малих націй, а прагнуть якнайшвидше їх поглинути^{14–15}.

Використовуючи наклепницькі «докази», ідеологи антикомунізму пишуть про відсутність єдиних цілей і загальних закономірностей у розвитку країн соціалістичної співдружності, твердять, що розпалювання там націоналістичних передсудів — перспективна справа.

Про необхідність широкого використання націоналізму для здійснення тактичних і стратегічних планів імперіалістичних кіл писали буржуазні соціологи Дуб, Поттер, Конн, Тойнбі, Морґентау, Нортроп, Богардус та інші. Всі вони твердять, нібито націоналізм є чи не «найважливішою проблемою століття», що кінець кінцем саме він примусить комунізм «капітулювати в міжнародному масштабі».

Своєрідним фундаментом політики «опори на націоналізм» є теорія «ерозії комунізму» і «конвергенції». Автори теорії «ерозії комунізму»

¹² J. C. Campbell. American Policy toward Communist Eastern Europe. The Choices Ahead. Minneapolis, Minnesota U. P., 1965, стор. 25–27, 97–99.

¹³ H. Seton-Watson. Neither war nor peace, London, 1969, стор. 259–261.

^{14–15} R. King. Minorities under Communism, Cambridge Mass, 1973.

му» використовують фальшиву тезу про якісь глибокі антагоністичні суперечності між марксистським ученням і національними особливостями соціалістичних країн, що буцімто породжують у комуністичному русі «осередки ерозії» у вигляді «національних марксизмів», які воюють між собою. Ці «осередки» нібито поступово призведуть до загибелі «міжнародного комунізму». До такого ж висновку дійшли й автори теорії «конвергенції», оскільки, за їх твердженнями, шлях до «злиття» соціалізму з капіталізмом, який вони передракають, пройде через «національні комунізми». «Плюралісти» намагаються довести можливість існування багатьох «моделей» соціалізму, тобто, по суті, тих самих «національних марксизмів» або «національних комунізмів». Зокрема, австрійський правий ревізіоніст Е. Фішер висунув ідею «демократичного соціалізму», який він протиставив соціалізму «радянського зразка». Запеклий ворог першої в світі Країни Рад Р. Гароді пропагує «французьку модель» соціалізму. Угорські та чеські праві ревізіоністи ратують за «свої, особливі» шляхи до соціалізму. Однак і праві, і «ліві» ревізіоністи заперечують загальні закономірності переходу всіх народів до соціалізму.

Антикомуністи намагаються поширювати націоналістичні теорії та ідеї в соціалістичних країнах різними шляхами, у тому числі через засоби масової інформації. Так, в одній з інструкцій «Вільної Європи» зазначалося, що, поряд з виконанням різних завдань, радіостанція мала сіяти ворожнечу між народами країн соціалістичної співдружності, розпалювати в них націоналістичні почуття¹⁶. З цією ж метою розповсюджуються антирадянські листівки і брошури. Крім того, імперіалістичні кола подають всіляку допомогу націоналістичним організаціям, друкують для них спеціальну літературу, силкуються спровокувати національний розбрат у соціалістичних країнах тощо.

Основним об'єктом антикомуністичної, націоналістичної пропаганди є Радянський Союз. Наприклад, до 50-річчя утворення СРСР за кордоном було видано велику кількість наклепницької літератури, в якій безсоромно перекручувалася суть ленінської національної політики нашої держави. Зокрема, буржуазні «українознавці» твердили, нібито соціалістичну революцію на Україні здійснили російські комуністи. «Знавці» Прибалтики намагалися применшити досягнення литовського, латвійського та естонського народів у будівництві соціалізму і комунізму. Запеклий антикомуніст Б. Хаїт «доводив» «невідповідність» марксистсько-ленінської ідеології природі населення середньоазіатських республік і Казахстану. Р. Пайпс, А. Парк і О. Кароу марно силкувалися зобразити перемогу соціалістичної революції в колишніх національних окраїнах царської Росії як «радянський колоніалізм». У багатьох працях радянських істориків переконливо викривається антирадянська суть подібних «висновків» реакційних теоретиків¹⁷.

У дні святкування 60-річчя Великого Жовтня вороги комунізму знову (в котрий раз!) намагаються «довести», нібито в СРСР, як і в капіталістичних країнах, національне питання ще остаточно не розв'язане і тим самим «підтвердити» брехливу версію про те, що національні

¹⁶ Л. И. Бродский, В. И. Стрелетов. Борьба без компромиссов, Л., 1974, стор. 116—117.

¹⁷ Див., наприклад, И. С. Зелушкина. Советская национальная политика и буржуазные историки, М., 1971; С. Л. Титаренко. Некоторые вопросы фальсификации истории и политики КПСС в современной буржуазной историографии, М., 1974; И. И. Грошев, О. И. Чеченкина. Критика буржуазной фальсификации национальной политики КПСС, М., 1974; М. И. Куличенко. Актуальные вопросы борьбы против фальсификации теории и политики КПСС в области национальных отношений. — «Вопросы истории КПСС», 1976, № 2; та ін.

суперечності і національну ворожнечу не можна подолати шляхом революційних перетворень. Її головна мета — підірвати інтернаціональну єдність країн соціалістичної співдружності, протиставити СРСР іншим соціалістичним країнам, прогресивним силам усього світу.

Цій самій меті підпорядкована діяльність реакційних націоналістичних кіл у робітничому русі капіталістичних країн. Як відомо, вони роблять усе можливе для розпалювання ворожнечі між «білими» пролетарями і неграми, мексіканцями та пуерторіканцями в США, англійцями і шотландцями та ірландцями — у Великобританії, англо-саксами і французами — у Канаді і т. д.

Праві опортуністи і «ліві» ревізіоністи всіляко перекидують марксистсько-ленінське вчення, намагаючись протиставити робітничий рух національно-визвольному. Правий опортуніст П. де Гроот закликає до відокремлення «своїх» партій від КПРС і невиконання ними спільних рішень, прийнятих на форумах комуністичних і робітничих партій. Щоб виправдати подібну сепаратистську позицію, він лицемірно твердить, нібито «наріжним каменем ленінізму є питання про самовизначення націй»¹⁸. При цьому де Гроот свідомо ігнорує ленінську вказівку про обов'язок марксистів-ленінців неухильно дотримуватися принципів інтернаціональної єдності пролетарів.

Другим напрямком діяльності націоналістів на сучасному етапі є їх боротьба проти національно-визвольного руху. Наголошуючи на необхідності конкретно-історичного підходу до суспільних явищ, В. І. Ленін роз'яснював: «...Нікуди не годиться абстрактна постановка питання про націоналізм взагалі. Потрібно відрізнити націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої...»¹⁹. Нині під прапором націоналізму пригноблених націй відбувається національно-визвольний рух у ряді країн. Зокрема, в деяких африканських країнах комуністичні партії підтримують подібні виступи трудящих мас, оскільки, як відомо, в націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст, спрямований проти імперіалістичного гноблення. На цьому наголошувалося в Програмі КПРС і документах міжнародного комуністичного руху, у тому числі в рішеннях форуму марксистсько-ленінських партій Латинської Америки і Карібського басейну (1975 р.)²⁰.

Водночас комуністи не забувають, що в націоналізмі пригнобленої нації є й друга сторона, яка виражає ідеологію та інтереси експлуататорської верхівки, що тісно зв'язана з іноземним капіталом та внутрішньою реакцією²¹. Це і є саме той реакційний націоналізм, який експлуататорські класи пригноблених націй і антикомуністи намагаються використати в своїх інтересах. Прикладом цього можуть служити трагічні події в Індонезії у 1965 р., коли під фальшивим націоналістичним гаслом «врятування батьківщини» від надуманої «комуністичної небезпеки» реакційні класи у союзі з американськими імперіалістами розтоптали демократичні завоювання народних мас і розгромили одну з найбільших комуністичних партій Азії. На антикомуністичній основі здійснили фашистський переворот у Чилі місцеві реакційні націоналісти. Внаслідок зради правого крила шовіністично настроєної національної буржуазії, тісно зв'язаної з іноземним капіталом, була потоплена у крові гватемальська революція. Разом з іноземними неоколоніалістами націоналісти з ФНЛА спровокували громадянську війну та

¹⁸ "De Waarheid", 9 лютого 1970 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 341.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 41; «Правда», 5 серпня 1975 р.

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 41.

воєнну інтервенцію проти народів Анголи буквально напередодні проголошення її незалежності (1976 р.). Реакційні націоналістичні кола намагалися задушити революцію в Анголі при допомозі таких запеклих ворогів національно-визвольного руху, як США і ПАР. Під жупелом антикомунізму і націоналізму було проведено військовий переворот у жовтні 1976 р. в Таїланді. Це — результат широкої змови внутрішньої реакції з іноземними імперіалістичними силами²².

Таким чином, буржуазія і правлячі кола капіталістичних країн не зупиняються перед зрадою інтересів народу, якщо потрібно рятувати свою шкуру. Про ступінь падіння реакційного націоналізму свідчить хоча б поведінка сіоністів. У боротьбі за здійснення своїх егоїстичних націоналістичних цілей вони в недалекому минулому виступали разом з такими заклятими ворогами євреїв, як Скоропадський, Петлюра і Гітлер. Зараз ці захисники «вищих інтересів єврейської нації» змушені інколи вдаватись навіть до антисемітизму. Як тут не згадати влучні слова В. І. Леніна про те, що «ми»... бачили десятки разів, як буржуазія *зраджує* інтереси свободи, батьківщини, мови й нації, коли встає перед нею революційний пролетаріат²³.

Своєї мети велика націоналістична буржуазія колоніальних і нових незалежних країн намагається досягти не лише відверто терористичними методами, але й інколи, за сприятливих обставин, — «тихими засобами». Наприклад, правлячі кола Єгипту останнім часом почали проводити «новий курс», суть якого полягала у відході від співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами, підриві єдиного арабського фронту національно-визвольного руху. Цей «курс» передбачає створення сприятливих умов для проникнення в економіку країни іноземного капіталу і зміцнення позицій «власної» буржуазії, яка зв'язана з імперіалістичними колами. Така політика правлячої верхівки АРЕ справедливо розцінюється єгипетською і світовою прогресивною громадськістю як антинародна, бо вона завдає шкоди національним інтересам країни.

Реакційний націоналізм, який виступає проти боротьби пригноблених народів за свободу, теоретично «обгрунтовує» і виправдовує свої дії різними концепціями. Наприклад, широко пропагується «теорія», що виправдовують колоніалізм і неокolonіалізм. Зокрема, У. Ростоу, П. Гріффітс, Г. Радін, Л. Хангуд і З. Коен твердять, нібито народи Азії, Африки і Латинської Америки залучені до «вищої культури» тільки завдяки цивілізаторській місії США, Великобританії та інших імперіалістичних хижаків. Буржуазні ідеологи намагаються залякати народи колоніальних і нових незалежних країн загрозою поглинення їх соціалістичними державами. Таким чином вони «доводять», що майбутнє «відсталих» націй цілком залежить від економічної, політичної та військової допомоги імперіалістичних країн. Водночас активно поширюються байки про «радянську загрозу», «комуністичну небезпеку» тощо. Подібні наклепницькі вигадки ідеологи антикомунізму «підтверджують» новими «фактами». Останнім часом, наприклад, для цього широко використовуються різні передачі антикомуністичних радіостанцій, в яких ставиться під сумнів значення Хельсінської наради глав урядів, паплюжиться сама ідея європейської безпеки і міжнародного співробітництва країн з різним суспільним ладом, зводяться наклепи на КПРС і братні марксистсько-ленінські партії. Все це робиться для того, щоб ввести в оману народи, переконати їх, ніби розрядка напруженості спрямована проти їх свободи і національної незалежності, в інтересах «за-

²² «За рубежом», 1976, № 42, стор. 7.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 230.

гарбницьких намірів» СРСР та інших соціалістичних країн, від яких «врятувати» їх можуть лише «демократичні держави», насамперед Сполучені Штати Америки.

Чого варті подібні «рятівники» і який справжній смисл усієї цієї «демократичної» демагогії, переконливо показано у матеріалах XXV з'їзду КПРС. У них зазначається: «Досвід революційного руху останніх років наочно показав: якщо виникає реальна загроза пануванню монополістичного капіталу і його політичних ставлеників, імперіалізм іде на все, відкидаючи всяку видимість будь-якої демократії. Він готовий розтоптати і суверенітет держав, і будь-яку законність, не кажучи вже про гуманність»²⁴. Коли ж боротьба трудящих загрожує владі імперіалістичної буржуазії, у хід пускаються наймерзенніші методи її придушення: наклепи, одурманювання громадськості, економічна блокада, саботаж, організація голоду і розрухи, підкуп і погрози, терор, вбивства політичних діячів, погроми у фашистському стилі.

Такою є справжня суть тієї «свободи», яку пропонують імперіалісти народам молодих незалежних держав. Такою є реальна основа всіх концепцій антикомунізму, спрямованих проти національно-визвольного руху.

На ґрунті відвертого антикомунізму виникли й теорії про різні моделі «національних соціалізмів» в Африці («негритюдний», «дустурівський» тощо). Класову суть концепцій «національного соціалізму» для країн Латинської Америки яскраво показав на прикладі пероністського руху (хустисіалізму) відомий діяч Компартії Аргентини Ф. Надра²⁵. Він писав, що самі хустисіалісти «повністю відкидають лінію марксизму» і виступають за «добрі відносини з США у проведенні антикомуністичної лінії». А частина пероністів навіть визнає італійські і німецькі фашистські елементи «піонерами національного соціалізму».

Такі головні напрямки сучасного націоналізму.

Отже, під чорним прапором антикомунізму, складовою частиною якого є націоналізм, «...об'єдналися... усі вороги соціального прогресу, ...всі ідейні і політичні пособники імперіалістичної реакції»²⁶.

Якщо основні плани буржуазних націоналістів полягають у намаганні роз'єднати трудящих, відвернути їх від революційного руху, то справжні інтернаціоналісти виступають за згуртування пролетарів всіх національностей навколо програми боротьби за їх визволення від всіхляких форм гноблення. В. І. Ленін роз'яснював: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ...два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»²⁷.

На особливу важливість пролетарського інтернаціоналізму ще раз вказав XXV з'їзд КПРС. В його документах, зокрема, зверталась увага на те, що відмова від пролетарського інтернаціоналізму позбавляє комуністичні партії і робітничий рух могутньої і випробуваної зброї, подає послугу класовому противнику, який активно і вміло координує свої антикомуністичні дії в міжнародному масштабі²⁸. **Пролетарський інтернаціоналізм — найважливіший, перевірений життям принцип діяльності комуністів**, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 33—34.

²⁵ Fernando Nadra. Socialismo Nacional. Ediciones Cilabe, Buenos Aires, 1973.

²⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 45.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 120.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 35.

60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»²⁹. Саме тому наша партія завжди вірна ленінським принципам пролетарського інтернаціоналізму. Це — основа всесвітньо-історичних досягнень радянського народу, які справили могутній вплив на розвиток світового революційного процесу.

Намагаючись розпалити націоналістичні передсуди, ідеологи антикомунізму докладають багато зусиль для нападок на СРСР як багатонаціональну державу. Але тепер уже ніхто не в змозі заперечити той факт, що «утворення і успішний розвиток СРСР має величезне міжнародне значення, є важливою віхою у соціальному прогресі всього людства»³⁰.

Шляхом поширення різних інсинуацій антикомуністи намагаються підірвати віру прогресивних сил планети у саму можливість інтернаціональної єдності соціалістичних країн. Але й тут їх зусилля виявилися марними. Виник і успішно розвивається небачений раніше інтернаціональний союз, про який Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев сказав: «Тепер у всіх нас є спільне неоціненне надбання. Адже після другої світової війни народилася не тільки ціла група соціалістичних держав. Зародилось і те, що ми називаємо соціалістичною співдружністю»³¹.

Націоналізм породжений намаганням імперіалістів розвалити світову соціалістичну систему. Однак, навпаки, день у день міцніє єдність соціалістичних країн. І «у нас є підстави сказати, що ніколи ще соціалістична співдружність не мала такої могутності, такого впливу на хід міжнародних подій, як тепер»³².

За таких сприятливих умов зміцнюються позиції світового комуністичного руху — найпрогресивнішої і найвпливовішої сили сучасності. Важливими віхами на шляху дальшого згуртування комуністичного руху, посилення боротьби проти імперіалізму, за мир, демократію і соціальний прогрес стали міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій (Москва, 1969 р.), Нарада комуністичних партій країн Латинської Америки і Карибського басейну (Гавана, 1975 р.), Конференція комуністичних і робітничих партій Європи (Берлін, 1976 р.), форуми комуністів інших регіонів. Вони стали яскравою демонстрацією невичерпної життєвої сили інтернаціональної солідарності комуністів усіх країн³³. На основі інтернаціональної єдності зростає і зміцнюється робітничий рух. «В центр усього суспільного життя сучасної епохи остаточно і безповоротно став робітничий клас», — зазначається в постанові ЦК КПРС від 31 січня 1977 р.³⁴

Імперіалісти не можуть і не хочуть примиритися з розпадом колоніальної системи. Вони ще сподіваються за допомогою неоколоніалізму і націоналізму експлуатувати країни, що визволилися від національного гноблення, контролювати їх економічне і політичне життя. Однак народи і уряди нових незалежних країн роблять усе для якнайшвидшого зміцнення позицій державного сектора в економіці, зростання авторитету цих держав на міжнародній арені. У боротьбі проти імперіалізму зміцнюються революційні і демократичні сили, які рішуче відкидають ра-

²⁹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 22.

³⁰ Про підготовку до 50-річчя утворення СРСР. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 20.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 109.

³² Там же, стор. 104.

³³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 21.

³⁴ Там же, стор. 15.

сизм, фашизм, будь-які інші форми національного гноблення. Ці сили активно стають на шлях корінної перебудови суспільства.

Так реальна дійсність неспростовно свідчить про нездоланну могутність інтернаціонального «...союзу трьох основних революційних сил сучасності — світового соціалізму, міжнародного пролетаріату і національно-визвольного руху»³⁵.

Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін говорив: «...Ми беремо справу таку, до якої, незважаючи на всю трудність, на всі перешкоди, будуть приєднуватись мільйони і мільйони трудящих у всіх країнах»³⁶. Сьогодні геніальне передбачення Володимира Ілліча стало реальністю. Пролетарський інтернаціоналізм є найдійовішою силою в боротьбі з буржуазним націоналізмом у міжнародному революційному русі.

А. П. Трояновский

СОВРЕМЕННЫЙ НАЦИОНАЛИЗМ В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ АРСЕНАЛЕ АНТИКОММУНИЗМА

Резюме

В статье раскрывается значение современного национализма как идеологического и политического оружия антикоммунизма, показано использование его империалистической реакцией в борьбе против стран социализма, сил мира и прогресса.

---

³⁵ Там же, стор. 19.

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 231.

Повідомлення

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

СХВАЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО КУРСУ НА СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ
БІЛЬШОВИЦЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ

І. І. ТИМОШЕНКО (Запоріжжя)

Характер сучасної епохи, основний зміст якої становить перехід людства від капіталізму до соціалізму, зумовлює надзвичайну актуальність глибокого вивчення і всебічного висвітлення досвіду Великого Жовтня. Особливе місце при цьому належить питанням про керівну роль більшовицької партії та діяльність її місцевих організацій у справі підготовки і проведення Жовтневої революції. «Велика Жовтнева соціалістична революція здобула перемогу тому, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — що її очолила партія нового типу, яка створена великим Леніним і яка втілила в собі революційну енергію найбільш передового класу сучасності — робітничого класу»¹.

В період підготовки Великого Жовтня, як і на всіх інших етапах своєї діяльності, Комуністична партія керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що «...всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку...»².

У цьому повідомленні зроблено спробу показати, як проходило обговорення і схвалення ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну в більшовицьких організаціях України у квітні 1917 р. У дослідженнях, присвячених діяльності партії в період підготовки Жовтня, вже порушувалися важливі аспекти даної проблеми, а саме: деякі питання внутріпартійної роботи більшовиків України після виходу партії з підпілля; розмежування більшовиків з меншовиками; зростання рядів більшовиків та їх впливу на маси в ході боротьби за перемогу соціалістичної революції³.

В загальному плані участь більшовицьких організацій в обговоренні і схваленні ленінського курсу на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну охарактеризовано в багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» та «Нарисах історії

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 14.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 234.

³ Н. И. Супруненко. Коммунистическая партия — вдохновитель и руководитель борьбы украинского народа за создание и упрочение Украинского Советского государства, К., 1954; його ж. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957; У. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1958; Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961; Б. Корольов. На шляху до Жовтня, К., 1968; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, К., 1976.

Комуністичної партії України», підготовлених, відповідно, Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КППРС і його філіалом — Інститутом історії партії при ЦК Компартії України.

Лютнева буржуазно-демократична революція, поваливши самодержавство в нашій країні, не розв'язала, однак, таких кардинальних соціально-економічних питань, як аграрне, національне, вихід з імперіалістичної війни, укладення демократичного миру. Тимчасовий уряд, який виражав інтереси буржуазії, не міг задовольнити жодної з корінних вимог народних мас. Проти контрреволюційної лінії Тимчасового уряду виступила партія більшовиків.

У складних умовах двовладдя більшовицькій партії, революції потрібен був Ленін, його геніальний розум, величезний політичний досвід, щоб розібратися в політичній обстановці і точно визначити шляхи боротьби за перемогу соціалістичної революції. Тому приїзд Володимира Ілліча до Петрограда після багаторічної еміграції став для нашої партії подією величезного значення. Уже в день приїзду, 3 квітня 1917 р., В. І. Ленін мав розмову з членами ЦК, активом Петроградської організації більшовиків та більшовицькими делегатами від більш як шістдесяти організацій. Серед цих делегатів, які прибули з різних губерній країни на Всеросійську нараду Рад робітничих і солдатських депутатів, було й 18 більшовиків, які представляли більшовицькі організації України, зокрема з Катеринослава, Києва, Херсона, Одеси, Миколаєва, Єнакієвого, Сімферополя, Херсона, Полтави, станції Лозова⁴.

4 квітня 1917 р. В. І. Ленін виступив на зборах більшовиків — учасників Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів з доповіддю про завдання революційного пролетаріату, яка увійшла в історію як знамениті Квітневі тези. Того ж дня Володимир Ілліч виголосив промову на спільних зборах більшовиків і меншовиків — учасників Всеросійської наради Рад. У тезах В. І. Ленін виклав план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, визначив політичну та економічну платформи партії більшовиків, сформулював завдання агітаційно-пропагандистської роботи, партійного будівництва, рішучого розмежування з соціал-шовіністами, створення Комуністичного Інтернаціоналу, обґрунтував курс на мирний розвиток революції⁵.

Глибше зрозуміти суть положень, викладених у Квітневих тезах, більшовикам, у тому числі й тим, що працювали на Україні, допомогли опубліковані в «Правді» ленінські статті «Про двовладдя», «Війна і Тимчасовий уряд», «Про пролетарську міліцію», а також стаття «Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату», вміщена у газеті «Волна», у яких зміст тез було розвинуто і конкретизовано. В них В. І. Ленін дав вичерпну характеристику своєрідній обстановці, що склалася в країні після перемоги Лютневої революції, розкрив класову природу і позиції політичних партій, що діяли в країні, роз'яснив завдання пролетаріату і його партії в революції. Особливо велике значення для роз'яснення Квітневих тез мали «Листи про тактику», написані В. І. Леніним у першій половині квітня і невдовзі видачі окремою брошурою, а також ленінський проект платформи більшовицької партії — «Завдання пролетаріату в нашій революції».

Більшовицькі газети України здійснили широку публікацію ленінських статей і виступів цього періоду. Харківський «Пролетарий», на-

⁴ «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 117—118; Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы, М., 1957, стор. 156—158.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 100—114.

приклад, в одинадцяти квітневих номерах 1917 р. видрукував 14 ленінських праць⁶, а «Звезда» (Катеринослав) у третьому та шостому номерах від 18 та 29 квітня 1917 р. вмістила, відповідно, статтю «Як ми доїхали» і Квітневі тези.

Крім преси, використовувалися й інші шляхи для ознайомлення широких мас трудящих з ленінським планом переходу до соціалістичної революції. Так, більшовики Маріуполя організували читання Квітневих тез на 20-тисячному мітингу робітників Нікопольського заводу⁷. У Берестово-Кальміуський район Донбасу відбитки тез доставили з Петрограда члени підрайонного комітету РСДРП(б) Р. Терехов та Г. Кириленко, які перебували там за дорученням Макіївського комітету РСДРП(б), брали участь у роботі I Петроградської загальноміської конференції, слухали доповідь В. І. Леніна про поточний момент. Привезені ними відбитки були роздані партійним осередкам для ознайомлення із змістом Квітневих тез та обговорення⁸.

Однак частина членів партії і після опублікування Квітневих тез у пресі не зрозуміла до кінця того важливого факту, що революція вступила в нову фазу свого розвитку, поставивши на порядок денний завдання безпосередньої боротьби за диктатуру пролетаріату. «І тези і доповідь моя, — писав у ті дні В. І. Ленін, — викликали незгоди серед самих більшовиків і самої редакції «Правди». Після кількох нарад ми одноголосно прийшли до висновку, що найдоцільніше відкрито про дискутувати ці незгоди, даючи таким чином матеріал для всеросійської конференції нашої партії (Російської СДР Партії, об'єднаної Центральним Комітетом), яка збирається 20 квітня 1917 року в Пітері»⁹.

На Україні у дискусії, що розгорнулася в більшовицьких організаціях, активну участь взяли представники ЦК РСДРП(б). Так, М. Савельєв (Петров), Є. Розмирович, Д. Іткінд і І. Шварц були учасниками обговорення Квітневих тез у Київській міській організації РСДРП(б) та на окружній нараді партійних організацій Київської, Полтавської, Подільської і Чернігівської губерній¹⁰. Перед більшовиками Харкова виступали М. Муранов і Ю. Лутовинов, який був також і на районних партійних зборах м. Макіївки¹¹. Луганські більшовики обговорювали ленінські тези під керівництвом К. Є. Ворошилова¹², а на конференції більшовиків Горлівського району з доповіддю про тези виступав представник ЦК Ш. Грузман¹³. У Чернігівську об'єднану партійну організацію для участі в обговоренні Квітневих тез було направлено члена агітаційної комісії Петроградського комітету РСДРП(б) А. Стецького¹⁴. Серед більшовиків Дружківки роботу, спрямовану на роз'яснення тез, проводив посланець кронштадтської більшовицької організації Д. Парамонов¹⁵, а в Херсонській та Одеській об'єднаних ор-

⁶ Підраховано автором за комплектом газети «Пролетарий».

⁷ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 71.

⁸ М. Я. Запорожець. Комуністи Макіївки в період мирного розвитку революції. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 19, К., 1967, стор. 40—41.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 127.

¹⁰ «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 171—175, 177—180; «Голос социал-демократа», № 16, 26 квітня 1917 р.

¹¹ «Пролетарий», № 24, 22 квітня 1917 р.; М. Я. Запорожець. Назв. праця, стор. 40—41.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1, М., 1957, стор. 426.

¹³ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Хрестоматія, вип. II, 1934, стор. 79.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 146, арк. 8.

¹⁵ К. В. Коротченко. Боець ленінської гвардії. — «УІЖ», 1967, № 11, стор. 120.

ганізаціях — учасники Всеросійської наради Рад і наради в ЦК РСДРП(б) 4 квітня 1917 р. І. Сорокін, Г. Ачканов та П. Старостін¹⁶.

Гостру боротьбу з противниками Квітневих тез повели київські більшовики під керівництвом М. Савельєва (Петрова), який у квітні 1917 р. двічі слухав Леніна в Петрограді¹⁷ і, повернувшись до Києва, виступив 7 квітня на засіданні партійного комітету з доповіддю «Про партійну нараду у Петрограді і про нові положення т. Леніна». В ній він повідомив, що на засіданні більшовицької фракції В. І. Ленін перелічив пункти, з яких між ним і редакцією «Правды» існують незгоди, і детально ознайомив членів комітету з ленінськими тезами¹⁸.

Обговорення Квітневих тез у Київському комітеті відбулося 9 квітня. Основна дискусія розгорнулася між доповідачем, який відстоював ленінські ідеї, та Г. Пятаковим, що виступав проти них. На засіданні виступили також Є. Розмирович, Є. Бош, В. Ватін (Бистрянський), М. Майоров, М. Лебедев, Д. Іткінд та ін. Після тривалих дебатів, які показали, що частина членів комітету займає помилкові позиції, було вирішено перенести обговорення тез на наступне засідання, яке відбулося 10 квітня. Однак і на цей раз члени комітету вирішили утриматися «поки що від прийняття резолюції з «тез», залишаючи їх у процесі дискусії»¹⁹. Лише 14 квітня сімома голосами проти чотирьох Київський комітет прийняв рішення «вважати «тези» в цілому неприйнятними і залишатися на своїй попередній платформі і резолюції про війну»²⁰. Цю ухвалу було вирішено рекомендувати й загальним зборам.

Пятаков і його група, порушуючи внутріпартійну демократію, намагалися навіть не допустити обговорення ленінських тез на загальних зборах, нав'язати київським більшовикам свою помилкову точку зору. Однак представник ЦК М. Савельєв (Петров), як згадував згодом А. Горбачов, організував обговорення Квітневих тез на зборах більшовиків Міського району. Після жвавої дискусії присутні більшістю голосів схвалили тези²¹.

На загальноміських зборах 15 квітня М. Савельєв (Петров) у доповіді про Всеросійську нараду партійних працівників розповів і про Квітневі тези. Він висловив рішучий протест проти будь-яких спроб зірвати обговорення цього документа. Його підтримали Є. Розмирович, Мальчиков, комуністи Міського району. В результаті збори ухвалили резолюцію, запропоновану агентом ЦК Є. Розмирович. «Вважаючи питання, порушені у тезах Леніна, дуже важливими, — зазначалося в ній, — загальні збори Київської організації РСДРП не знаходять можливим прийняти без детального обговорення певну резолюцію про своє ставлення до них, для чого призначають особливі збори... Крім того, приймається пропозиція про опублікування тез Леніна в «Голосе социал-демократа»²².

¹⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 393; С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на півдні України, К. 1966, стор. 62.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

¹⁸ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року. — «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 173; М. Савельєв-Петров. На шляхах до Великої Жовтня (із спогадів члена Київського комітету РСДРП(б)). — «УІЖ», 1957, № 1, стор. 129.

¹⁹ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року. — «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 176, 180.

²⁰ Там же, стор. 185.

²¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 85.

²² Большевиетские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 249.

Однак виконанню цього рішення перешкодили противники Квітневих тез. Зокрема, ті з них, які попередніми зборами 15 квітня були обрані делегатами на Всеросійську конференцію більшовиків, заявили на загальних зборах 19 квітня про свою відмову представляти на цій конференції Київську організацію разом з М. Савельєвим (Петровим), оскільки той не поділяв платформи Київського комітету. Після цього М. Савельєв (Петров) був позбавлений мандата на Квітневу конференцію, а замість нього делегатом була обрана Є. Бош²³. З метою пропаганди своїх помилкових положень комітет розробив інструкцію, згідно з якою делегати Всеросійської конференції більшовиків від Київської організації мали керуватися платформою Київського комітету²⁴.

Таким чином, нехтуючи нормами внутріпартійної демократії, противники Квітневих тез у Києві зірвали обговорення цього важливого документа широким партійним активом, добилися обрання на Всеросійську конференцію своїх прибічників, погляди яких, однак, пізніше змінилися під впливом В. І. Леніна.

Розбіжності в поглядах були і в Харківській партійній організації. Однак абсолютна більшість учасників загальноміських партійних зборів проголосувала за схвалення тез²⁵.

На рудниках Макиївського району були проведені партійні збори, на яких з доповідями про Квітневі тези виступили К. Кириєнко, Г. Машенко, Р. Терехов та інші керівники районної організації. «Квітневі тези — писав у своїх спогадах Р. Терехов, — були схвалені з великим піднесенням в усіх партійних групах. Обговорення і схвалення Квітневих тез сприяло новому могутньому піднесенню партійної роботи. Наша агітація стала більш предметною і цілеспрямованою»²⁶.

Партійна дискусія навколо Квітневих тез була важливим засобом залучення мас до вироблення курсу партії на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, яскравим виявом демократизму в житті більшовицьких партійних організацій. Про хід цієї дискусії на Україні та участь у ній партійних організацій досить чітко уявлення дає таблиця № 1²⁷.

Для пропаганди Квітневих тез і політичного виховання мас більшовики широко використовували відкриті партійні збори, мітинги. Так, наприкінці квітня відбулися перші відкриті збори більшовиків Конопської організації, в роботі яких взяли участь і кілька сотень безпартійних робітників. Збори заслухали і обговорили доповідь голови

²³ Більшовики України в Жовтневій революції (хроніка подій). — «УІЖ», 1977, № 4, стор. 121.

²⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, 1928, стор. 45—46.

²⁵ Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 9.

²⁶ Р. Я. Терехов. Так начиналась борьба, Сталино, 1957, стор. 66—67.

²⁷ Таблицю складено на основі: «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 171—176, 185; Харьков в 1917 году, стор. 9; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1, стор. 428; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 8, спр. 251, арк. 18; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, К., 1957, стор. 60; VII (Апрельская) Всеросійська конференція РСДРП (більшовиків). Протоколи, М., 1958, стор. 160; Наукові праці з історії КПРС, вип. 19, стор. 40—46; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 11; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 144—145; «Історический архив», 1958, № 5, стор. 36; М. Беднов, М. Гольдберг. Серафима Голнер, К., 1976, стор. 49; Боротьба за перемога Радянської влади на Україні, стор. 393, 502—503; К. В. Коротченко. Назв. праця, стор. 120; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 146, арк. 8; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 59—1, спр. 19, арк. 2.

	Де обговорювалися тези	Коли обговорювалися тези або приймалися рішення про їх обговорення
I	<i>Засідання комітетів РСДРП(б)</i>	
	1. Київський комітет	7, 9, 10, 14 19 квітня
	2. Харківський комітет	18 квітня
	3. Луганський комітет	10 квітня
	4. Катеринославський комітет	до 20 квітня
II	<i>Загальні збори заводських і рудникових організацій РСДРП(б)</i>	
	1. Паровозобудівний завод Гартмана (м. Луганськ)	14 квітня
	2. Загальні збори заводських і рудникових парт-організацій Горлівського району	до 20 квітня
	3. Загальні збори заводських і рудникових парт-організацій Макіївського району	до 20 квітня
III	<i>Загальні районні збори РСДРП(б)</i>	
	1. Міський район м. Києва	до 15 квітня
	2. Макіївський район	9 квітня
IV	<i>Загальноміські партійні збори</i>	
	1. Київська організація	15, 19 квітня
	2. Харківська організація	20 квітня
	3. Катеринославська організація	18 квітня
	4. Луганська організація	11 квітня
	5. Конотопська організація	кінець квітня
	6. Чернігівська, Херсонська, Одеська, Дружківська об'єднані організації РСДРП	до 20 квітня
V	<i>Конференції РСДРП(б)</i>	
	1. Горлівського району (делегати представляли 1450 членів партії)	17 квітня
	2. Окружна нарада більшовиків південно-західного краю (делегати представляли 2397 членів партії)	15—17 квітня

Конотопського більшовицького комітету П. Новикова про Квітневі тези і ухвалили резолюцію, в якій цілком схвалювали їх і закликали до рішучої боротьби за втілення ленінських ідей у життя ²⁸.

Відкриті партійні збори скликав і Луганський комітет РСДРП(б). Зокрема, на паровозобудівному заводі Гартмана, де про Квітневі тези доповідав К. Є. Ворошилов, робітники схвалили цей програмний документ, гаряче вітали петроградський пролетаріат, вождя революції В. І. Леніна ²⁹. На зборах перед членами партії і безпартійними робітниками виступали й місцеві більшовицькі керівники І. Ніколенко, М. Афонін, І. Шмиров, А. Черняков, А. Каменський та ін. Луганський комітет РСДРП(б) не лише схвалив Квітневі тези, а й прийняв рішення про їх обговорення на всіх підприємствах міста і в партійних групах районів ³⁰.

Аналогічну резолюцію ухвалив і Горлівський комітет РСДРП(б), члени якого організували мітинги і збори в Горлівці, Щербинівці, на рудниках Ртутному, Государевому Байраку та ін. Крім то-

²⁸ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 502—503.

²⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 8, спр. 251, арк. 18.

³⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1, стор. 426.

го, Горлівський комітет намітив заходи щодо організації вивчення тез більшовиками і безпартійними трудящими району³¹.

Як трибуну для пропаганди Квітневих тез більшовики використовували також Ради. Так, з доповіддю на засіданні Херсонської Ради виступив більшовик І. Сорокін. У цій доповіді він прагнув якнайдетальніше розповісти про виступ у Петрограді вождя більшовицької партії В. І. Леніна та про зміст Квітневих тез, і робітники — делегати Ради схвально вітали це повідомлення³².

Часто на відкритих партійних зборах і мітингах, присвячених обговоренню тез, безпартійні робітники подавали заяви про вступ до більшовицької партії. Так, зокрема, було на підприємствах Луганська, у Горлівсько-Щербинівському районі та ін.³³. Це свідчило про те, що робітники не тільки цілком і повністю схвалювали ленінський план переходу до соціалістичної революції, а й прагнули брати активну участь у втіленні його в життя.

В ході обговорення Квітневих тез у більшовицьких організаціях України широко дискутувалися питання про війну, про ставлення до Тимчасового уряду та до Рад, про поточний момент. З цих питань серед партійних мас не було єдиної думки. Частина більшовиків перебувала в полоні помилкових уявлень. Наприклад, на зборах Харківської організації РСДРП(б) деякі оратори говорили про те, що «несвоєчасно ставити питання про недовіря Тимчасовому урядові і передачу влади Радам»³⁴. На зборах спілки будівельних робітників м. Харкова, які відбулися 10 квітня 1917 р., М. Муранов закликав більшовиків і робітників терпляче ставитися до Тимчасового уряду, оскільки він, мовляв, буде виконувати волю народу³⁵. Подібні погляди іноді знаходили підтримку серед рядових членів партії і безпартійних робітників, які на той час ще не розібралися в обстановці, що склалася в країні. Однак у процесі дискусії, що розгорнулася у зв'язку з підготовкою Всеросійської партійної конференції, більшовики України, як і всієї країни, почали по-ленінському підходити до розв'язання найважливіших питань революції. Зокрема, Харківський комітет і організація в цілому, як згадував С. Буздалін, «...висловилися за всебічну підтримку тез Леніна, вважаючи їх єдино правильними у питаннях про ставлення до Тимчасового уряду і його політики, про війну і мир, про негайну конфіскацію земель, про владу Рад як орган диктатури пролетаріату; це різко відрізняло нас не на словах, а на ділі від так званої революційної демократії»³⁶.

Підбиваючи підсумки дискусії у більшовицькій організації Харкова, партійний комітет у своєму рішенні записав, що «вся повнота влади повинна бути зосереджена в руках Ради робітничих і солдатських депутатів, як єдиного органу, який може захищати інтереси демократії»³⁷.

Показовою щодо зростання впливу Квітневих тез в організаціях РСДРП(б) була нарада більшовиків Південно-Західного краю (15—17 квітня 1917 р.). Незважаючи на те, що на ній з доповідями про вій-

³¹ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, вип. 2, стор. 79.

³² Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 393.

³³ «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 67; Історія КП(б)У в матеріалах і документах, вип. 2, стор. 79.

³⁴ Харьков в 1917 году, стор. 9.

³⁵ «Пролетарий», № 17, 12 квітня 1917 р.

³⁶ 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1927, стор. 44.

³⁷ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, стор. 37.

ну та про ставлення до Тимчасового уряду виступали противники тез — В. Ватін (Бистрянський) і Г. Пятаков, нарада ухвалила резолюції, що в основному відповідали духові Квітневих тез, які виклав у своєму виступі М. Савельєв (Петров)³⁸.

Одержавши перші повідомлення про Лютневу революцію в Росії, В. І. Ленін наполегливо підкреслював необхідність організаційної самостійності більшовиків. Однак деякі члени Бюро ЦК допускали можливість об'єднання більшовиків з меншовиками-центристами, що становило для більшовицької партії серйозну небезпеку. На це неодноразово вказував В. І. Ленін. «По-моєму, — писав він, — головне тепер — не дати себе заплутати в дурні «об'єднавчі» спроби з соціал-патріотами (або, ще небезпечніше, з тими, що вагаються, на зразок ОК, Троцького і К^о) і продовжувати роботу своєю партією в послідовно-інтернаціональному дусі»³⁹. Володимир Ілліч допускав зближення і об'єднання лише з такими групами і течіями, що стояли на ґрунті революційного інтернаціоналізму. В цілому щодо цього більшовики України виявилися на висоті ленінських вимог.

У самостійних більшовицьких організаціях України — Київській, Харківській, Катеринославській та інших — «об'єднавчі» настрої не мали більш-менш значного поширення. Їм піддалися лише опортуністично настроєні та деякі політично відсталі елементи, які дістали рішучу відсіч з боку більшості членів партії. Київська організація РСДРП(б), наприклад, своє ставлення до меншовиків у резолюції від 8 березня 1917 р. визначила так: «Повне ідейне і організаційне розмежування з соціал-шовіністами є ...одним з основних завдань партії»⁴⁰. Згодом при обговоренні питання про об'єднання з меншовиками київські більшовики, як на засіданнях комітету, так і на загальних зборах, строго дотримувалися вказаної резолюції⁴¹.

Рішучу відсіч дістали пропозиції про об'єднання з меншовиками у Харківській організації РСДРП(б). Це питання порушив Харківський тимчасовий організаційний комітет меншовиків. Меншовицька організація Харкова була кількісно більшою, ніж більшовицька, і меншовики шляхом об'єднання розраховували ліквідувати останню. Саме з цією метою представники організаційного комітету меншовиків висунули свою пропозицію на загальних зборах більшовицької організації 23 березня 1917 р. Однак «величезною більшістю голосів збори не знайшли можливим об'єднатися на умовах, запропонованих... меншовиками»⁴².

На загальних зборах членів партії, скликаних Харківським комітетом РСДРП(б) 9 квітня, було заслухано доповідь М. Муранова про умови, на яких ЦК РСДРП вважає можливим об'єднання соціал-демократів. Збори висловилися за можливість об'єднання з меншовиками лише на основі платформи, запропонованої Центральним Комітетом, і за умови їх цілковитого організаційного розриву з оборонцями⁴³.

Відхилили пропозицію про об'єднання з меншовиками і більшовики Луганська. У цьому місті меншовики скликали у другій половині березня 1917 р. організаційні збори, запросивши на них соціал-демократів і тих, хто співчував їм. На зборах вони запропонували більшовикам об'єднатися і обрати спільний комітет. Поки що, заявили во-

³⁸ «Голос социал-демократа», № 16, 26 квітня 1917 р.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 387.

⁴⁰ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, стор. 220.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

⁴² «Пролетарій», № 8, 28 березня 1917 р.

⁴³ «Пролетарій», № 16, 11 квітня 1917 р.

ни при цьому, не має значення під яким прапором іти. Присутні у залі більшовики висміяли цю пропозицію і залишили збори⁴⁴.

Більшовики Катеринослава також виступили проти меншовицьких спроб позбавити їх своєї організації. 5 березня 1917 р. міська більшовицька конференція, делегати якої представляли 334 члени партії і де були також присутні представники Донецького басейну від групи, що налічувала більше 500 чол., схвалила спеціальну резолюцію про ставлення до дрібнобуржуазних партій. У ній говорилося про революційну непримиренність більшовиків до угодівців. «Спільну діяльність під прапором єдиної партії, — зазначалося в резолюції, — ми вважаємо можливою лише за умови повного визнання всіх партійних постанов і підкорення всім рішенням партії»⁴⁵.

У квітні 1917 р. робили спробу об'єднатися з більшовиками меншовики Горлівсько-Щербинівського району Донбасу, а також м. Конотоп. Слід зазначити, що Конотопський комітет РСДРП помірково дав згоду обговорити пропозицію меншовиків на загальних зборах. Однак члени партії, виступаючи на зборах, виявили себе стійкими лєнінцями. Вони заявили, що в основу практичної діяльності майбутньої об'єднаної організації мають бути покладені Квітневі тези, безумовне виконання директив ЦК РСДРП, визнання центральним органом — газети «Правда» і керівництво в практичній роботі її статтями⁴⁶. Безумовно, така платформа не влаштовувала меншовиків.

Наведені приклади переконливо показують, що переважна більшість членів партії займала правильну, послідовно принципову позицію у питанні про об'єднання з меншовицькими організаціями. Це сприяло також зрушенню у бік більшовизму в об'єднаних організаціях. Так, на зборах Чернігівської об'єднаної організації, незважаючи на протести меншовиків, у питанні про ставлення до Тимчасового уряду більшістю голосів було прийнято рішення, яке відбивало положення лєнінських Квітневих тез⁴⁷.

Відстоюючи ідейну та організаційну самостійність своїх лав, більшовики України впевнено йшли назустріч Всеросійській партійній конференції. Делегати на неї обиралися в процесі дискусії, що розгорнулася навколо Квітневих тез. Центральний Комітет встановив модус представництва — 1 делегат від 500 членів партії⁴⁸, згідно з яким більшовиків України на конференції представляли 16 делегатів від 10 більшовицьких організацій, які об'єднували 8,5 тис. чол.⁴⁹

Делегати від більшовицьких організацій України взяли активну участь в обговоренні питань, які розглядалися на конференції. В її протоколах зафіксовано 9 виступів делегатів з України з різних питань порядку денного.

Завдяки широкій дискусії в партії, в тому числі і в більшовицьких організаціях України, що розгорнулася з приводу Квітневих тез, на Всеросійській партійній конференції були затверджені лєнінські резолюції. «При голосуванні резолюцій конференцією..., — згадує О. Горбачов, — глоси делегатів Київської організації розкололись. М. М. Майоров і я (О. Горбачов. — І. Т.), не вагаючись голосували за лє-

⁴⁴ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 285.

⁴⁵ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, стор. 3, 5.

⁴⁶ Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, Суми, 1958, стор. 43—44.

⁴⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 59—1, спр. 19, арк. 2.

⁴⁸ «Правда», № 31, 30 квітня 1917 р.

⁴⁹ Більшовики України в Жовтневій революції (хроніка подій). — «УІЖ», 1977, № 4, стор. 122.

нінські резолюції конференції, в основі яких лежали Квітневі тези. Пятаков і Є. Б. Бош голосували проти ряду резолюцій Квітневої конференції»⁵⁰.

Схвалення і підтримка Квітневих тез В. І. Леніна місцевими більшовицькими організаціями було яскравим прикладом органічного поєднання організаційної революційної діяльності партії і творчої ініціативи мас. Воно мало надзвичайно важливе значення для вироблення курсу партії на соціалістичну революцію.

⁵⁰ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 86.

ЛЕНІНСЬКА ГАЗЕТА «ПРАВДА»
У БОРОТЬБІ ЗА ДЕМОКРАТИЧНИЙ МИР
(ЛИПЕНЬ — ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

П. І. ДИРИЖЕНКО (Кіровоград)

Одним з найскладніших і найпекучіших питань соціалістичної революції В. І. Ленін вважав питання про війну і мир. Вимога миру була основною вимогою широких народних мас, втягнутих у світову імперіалістичну війну. Саме тому питання про вихід з неї стояло у центрі всієї пропагандистської й агітаційної діяльності більшовицької партії.

У визначенні лінії партії щодо війни важливе місце належало ленінській «Правде». Центральний орган РСДРП(б) повсякденно роз'яснював робітничим, солдатським і селянським масам, що єдиною можливістю виходу з імперіалістичної війни є революційна боротьба за владу Рад. Прагнення до революційного виходу з війни, заклик до міжнародного робітничого класу підтримати цей почин пролетаріату Росії червоною ниткою проходять через усі номери «Правды». Особливо велике значення в агітаційно-пропагандистській роботі газети мала публікація ленінських праць. З квітня 1917 р. до липневих днів — у 69 номерах газети — було опубліковано 175 статей і заміток Володимира Ілліча. Вони відіграли важливу роль у справі згуртування широких мас навколо Комуністичної партії. Про це свідчив, зокрема, лист одного з солдатів перевізного загону 62-ї дивізії, в якому говорилося, що в кожному з них «...зародилась іскра любові до товариша Леніна і до «Правды»¹.

Найбільшій гостроті питання про мир набуло після липневих подій, коли закінчився мирний період розвитку соціалістичної революції в Росії і почався розгул реакції. 8 липня 1917 р. новий коаліційний Тимчасовий уряд видав декларацію, яка вимагала застосування найршучих заходів у боротьбі з революційним рухом всередині країни².

У липні було закрито багато більшовицьких газет, в тому числі й «Правду». Центральний орган партії змушений був виходити під іншими назвами: «Листок «Правды», «Рабочий и солдат», «Пролетарий», «Рабочий», «Рабочий путь».

¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 1, М., 1967, стор. 85—86; «Правда», 16 червня 1917 р. Тут і далі всі посилання на газети даються за старим стилем.

² «Известия Петроградского Совета», 13 липня 1917 р.

Даючи характеристику корінним змінам обстановки на фронті і в тилу в той період, В. І. Ленін указував: «Нинішній уряд проводить поступово, але неухильно, саме ту політику, яку партія кадетів систематично проповідувала і готувала з березня 1917 року. Відновлення і затягування імперіалістської війни, припинення «балаканини» про мир, надання міністрам права закривати газети, потім з'їзди, потім провадити арешти і висилати, відновлення смертної кари, розстріли на фронті, роззброєння робітників і революційних полків, наводнення столиці контрреволюційними військами, початок арештів і переслідувань селян за самочинні «захоплення», закриття фабрик і локаути, — ось далеко ще не повний список заходів, які ясніше ясного змальовують картину буржуазної контрреволюції бонапартизму»³.

Як і раніше, більшовицька газета, виступаючи на захист інтересів робітничого класу, вела повсякденну боротьбу за демократичний мир. Особливо гострій критиці вона піддала новий склад Тимчасового уряду, який підтвердив свою вірність зобов'язанням Антанти в незмінності курсу на доведення війни до переможного кінця. В. І. Ленін у статті «Початок бонапартизму» підкреслював, що «...«новий» уряд Керенського, Авксентьева і К^о є тільки ширма для прикриття контрреволюційних кадетів і військової кліки, яка має владу в руках; що народ не дістане миру... без повної ліквідації контрреволюції...»⁴.

Констатуючи той факт, що контрреволюційний Тимчасовий уряд веде країну до повної господарської катастрофи, газета «Рабочий и солдат» повідомляла, що за три роки війни у всіх державах, що беруть в ній участь, було відірвано від звичайних занять і своїх сімей понад 55 млн. бійців, з яких 10 млн. вже поклали свої голови⁵. «У нас, в Росії, — писала газета, — протягом війни було призвано в армію близько 15 млн., понад 52 000 великих заводів і фабрик працюють «на оборону», тобто виготовляють виключно те, що потрібно для війни, а не те, що потрібно всьому мирному населенню країни»⁶. В редакційній статті «Коли ж кінець проклятій бійні?» вказувалося, що на фронтах щодоби гине близько 6 тис. чол.⁷

Центральний орган більшовицької партії ніс правдиве слово на заводи й фабрики, в казарми й окопи, в села й селища і наполегливо завойовував маси, долаючи «революційно-оборонські» настрої частини з них. Він повсякденно викривав буржуазію, яка з допомогою Керенського, Чернова, Церетелі і К^о знову запроваджувала всюди жорстоку царську дисципліну, відновлювала в армії безправ'я і розстріли, застосовувала старі методи утисків широких верств населення, головним чином робітників і селян, продовжувала вести нескінченну кровопролитну війну. «Російські робітники, селяни і солдати повинні зрозуміти, — підкреслювалося в газеті, — що ті, хто розв'язав цю війну, закінчити її тепер не можуть, що тільки перехід всієї державної влади до рук робітників, селян і солдатів, до їх представників, і боротьба робітничого класу в усіх воюючих країнах з своїми капіталістами й урядами може покласти край цій війні, цьому кривавому кошмарові, який душить весь світ уже три роки. Іншого виходу нема»⁸. Тільки після переходу влади до пригноблених класів, писав В. І. Ленін, Росія могла б звернутися до пригноблених класів інших країн не з пустими словами, «не з голими

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 80.

⁴ Там же, стор. 50.

⁵ «Рабочий и солдат», 29 липня 1917 р.

⁶ Там же.

⁷ «Рабочий», 1 вересня 1917 р.

⁸ «Рабочий и солдат», 29 липня 1917 р.

відозвами, а з указанням на свій приклад і з негайною, точною пропозицією ясних умов загального миру»⁹.

Проти загального миру виступала буржуазія обох угруповань, що воювали. Але посилення революційного руху в Західній Європі, наростання соціалістичної революції в Росії, а також виснаження військових ресурсів примушували імперіалістів країн, що брали участь у війні, активізувати пошуки шляхів до її припинення. Правлячі кола Англії, Франції і Німеччини стали на шлях сепаратних переговорів і таємно вже їх вели. Світовий імперіалізм, відзначав В. І. Ленін, «...захитався між війною до перемоги і сепаратним миром проти Росії»¹⁰. Буржуазія виношувала план сепаратного миру Англії і Німеччини за рахунок Росії, тобто йшлося про змову міжнародної реакції проти російської революції. «Задušити її що б то не стало, задušити її і військовими заходами і миром за рахунок Росії, — писав Володимир Ілліч, — ось до чого підходить міжнародний імперіалізм все ближче»¹¹.

Здійснення контрреволюційних планів міжнародної, а також і російської буржуазії, яка готова була піти на національну зраду, щоб відвернути соціалістичну революцію в країні, загрожувало Росії втратою її національної незалежності і перетворенням у колонію імперіалістичних держав. Військово-дипломатичні кола та місії США, Англії і Франції відігравали роль натхненників і організаторів у мобілізації сил контрреволюції. Особливу активність у той час розвинули американські імперіалісти, які не втрачали надії на встановлення в Росії військової диктатури і розгром наростаючої соціалістичної революції. З цією метою вони не зупинилися перед витратою величезних коштів. Так, в серпні уряд США надав Тимчасовому уряду кредит у 100 млн. доларів¹². На ці гроші в нашій країні друкувалося 17 газет. «Ми передбачали захопити в свої руки паперовий ринок у Росії і знищити більшовицьку пресу»¹³, — визнавав один з американських агентів. Лідер партії кадетів П. Мілюков так оцінив у липні 1917 р. позицію США стосовно Росії: «Вони готові дати все, що завгодно, грошей, скільки завгодно, резервів, паровозів, вагонів, зброї..., все, що хочете, — але воюйте, наступайте...»¹⁴.

Очолювана В. І. Леніним більшовицька партія своєчасно зірвала задуми російського і міжнародного імперіалізму. Розгадавши змову, що намічалася між імперіалістами двох воюючих таборів, Володимир Ілліч наполегливо вимагав не зволікати з початком збройного повстання. «Сепаратному мирові між англійськими і німецькими імперіалістами, — підкреслював він, — перешкодити треба і можна, тільки діючи швидко... Міжнародне становище саме тепер, *напередодні* сепаратного миру англійців з німцями, *за нас*. Саме тепер запропонувати мир народам — значить *перемогти*»¹⁵.

Весь хід внутрішніх і міжнародних подій підвів трудящих Росії впритул до збройного повстання як об'єктивної необхідності, як єдиного засобу врятування країни від усіх страхів війни і господарської розрухи. «...Тільки *наша* перемога в повстанні, — відзначав В. І. Ленін, — *зірве* гру з сепаратним миром проти революції, зірве її тим, що запро-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 296.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 230.

¹¹ Там же, стор. 366.

¹² Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Март — октябрь 1917 г., ч. II, М.—Л., 1957, стор. 555.

¹³ «Вопросы истории», 1963, № 5, стор. 53.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 579, оп. 1, спр. 854-а, арк. 13.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 227, 228.

понує відкрито мир повніший, справедливіший, ближчий, мир *на користь* революції»¹⁶.

Курс на підготовку збройного повстання розробив VI з'їзд партії, найтісніше пов'язавши завдання завоювання влади пролетаріатом з боротьбою проти імперіалістичної війни. З'їзд заслухав і обговорив три доповіді з поточного моменту, в тому числі доповідь про війну і міжнародне становище. В резолюції «Поточний момент і війна», опублікованій в газеті «Рабочий и солдат», підкреслювалося, що «...єдиним способом дійсно демократичної ліквідації війни для міжнародного пролетаріату є завоювання ним влади, а в Росії завоювання її робітниками і біднішим селянством»¹⁷. Матеріали і резолюції з'їзду друкувались і роз'яснювались на сторінках центрального органу партії. Рішення з'їзду про революційний вихід країни з імперіалістичної війни гаряче вітали робітники і солдати¹⁸⁻¹⁹.

На початку серпня 1917 р. газета «Рабочий и солдат» повідомила про викриття чергової меншовицько-есерівської спроби залучити трудящі маси на бік імперіалістичної буржуазії шляхом організації так званої наради по обороні²⁰. Згідно з рішенням Центрального Комітету РСДРП(б) фракція більшовиків оголосила 8 серпня декларацію і покинула нараду. «Ми, революційні соціал-демократи, — вказувалося в декларації, — заявляємо: поки влада залишається в руках буржуазії, ми відмовляємося давати їй засоби для продовження імперіалістичної війни. Ми відмовляємося хоча б побічно сприяти імперіалістичній політиці нинішнього уряду контрреволюційної диктатури. Ми продовжуємо працювати солідарно з міжнародним пролетаріатом для встановлення шляхом загальної пролетарської революції загального миру народів»²¹. Питання війни і миру й тісно пов'язана з ними доля російської революції широко обговорювались і на сторінках місцевої преси²².

А тим часом уряд Керенського і есеро-меншовицький ЦВК Рад продовжували закликати народні маси до напруження всіх сил для «завершення» боротьби з зовнішнім ворогом. З метою дальшого зміцнення своїх позицій і ведення війни Тимчасовий уряд скликав у Москві так звану Державну нараду²³, в якій брали участь переважно представники буржуазії та реакційної воляччини. Головним завданням наради було зміцнення устоїв капіталізму і продовження війни до переможного кінця.

Більшовики дали належну оцінку цій нараді. Центральний Комітет РСДРП(б) розцінив її скликання як змову проти революції. У спеціальній резолюції про Державну нараду, опублікованій центральним органом партії, говорилося: «...Московська нарада має своїм завданням санкціонувати контрреволюційну політику, підтримати затягування імперіалістичної війни, стати на захист інтересів буржуазії і поміщиків, підкріпити своїм авторитетом переслідування революційних робітників і селян»²⁴.

¹⁶ Там же, стор. 232.

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 349.

¹⁸⁻¹⁹ «Рабочий и солдат», 27, 28, 30 липня; 1, 3, 5, 6, 13, 15, 16, 17 серпня 1917 р. та ін.

²⁰ «Рабочий и солдат», 9 серпня 1917 р.

²¹ Там же.

²² «Рабочий и солдат», 17 серпня 1917 р.

²³ «Рабочий и солдат», 8 серпня 1917 р.

²⁴ Там же; Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции. 5 июля — 5 ноября 1917 г. Сборник документов, М., 1957, стор. 35.

В газеті «Пролетарий» була вміщена відозва ЦК партії «Проти Московської наради», в якій ставилося перед робітниками завдання «зірвати з наради маску народного представництва, показавши її контрреволюційну сутність»²⁵. В передових статтях «Проти Московської наради», «Два шляхи», «Підсумки наради», «Американські мільярди», у статтях «Куди веде Московська нарада?», «Скільки страйкувало в Москві 12 серпня?»²⁶⁻²⁷ та інших рішуче викривалася перед народними масами контрреволюційна політика буржуазії та меншовиків і есерів, які підтримували нараду. За закликом «Пролетария» і місцевих більшовицьких газет по всій країні прокотилася могутня хвиля протесту проти Державної наради.

У зв'язку з контрреволюційним виступом Корнілова у центральному органі партії було опубліковано відозву за підписом ЦК, ПК, ВО РСДРП(б) і центральної ради фабзавкомів, у якій говорилося, що угодовська політика меншовиків і есерів дала буржуазії «смисловість зважитися на відкрите повстання проти революції, проти народу»²⁸. Можуть енергія мас, очолюваних більшовицькою партією, за кілька днів змела відкритий виступ Корнілова. У критичний момент революції народ побачив більшовиків у дії, як умілих і далекоглядних, стійких і рішучих керівників. Їх авторитет серед трудящих з кожним днем зростає.

Після розгрому корніловщини посилилася більшовизація Рад. 31 серпня Петроградська, а 5 вересня Московська Ради більшістю голосів прийняли вироблену ЦК РСДРП(б) резолюцію про владу. Слідом за столичними Радами швидко більшовизувалися Ради найбільших міст і промислових центрів. Протягом короткого часу понад 250 Рад країни висловилися за більшовицький лозунг «Вся влада Радам!»²⁹.

У зв'язку з цим історичним поворотом у боротьбі нашої партії за більшість у Радах центральний орган РСДРП(б) заявив, що «політика «коаліції» лопнула, досвідом революції розбита несвідома довірливість мас»³⁰ до соціал-шовіністичних партій. Оновлені Ради активно виступали за вихід з імперіалістичної війни і завоювання демократичного миру.

Проте есери-меншовицькі прислужники імперіалізму, намагаючись ослабити зростаюче революційне піднесення, скликали 14 вересня так звану Демократичну нараду в Петрограді³¹, яка повинна була створити передпарламент — видимість участі народу в розв'язанні питання про владу. Цим вони силкувалися перевести країну на шлях буржуазного парламентаризму. 18 вересня більшовицька фракція на нараді оголосила декларацію, в якій відзначалося: «Народ прагне миру... Створення Радянської влади означає насамперед пряме, відкрите, рішуче пропонування всі народам негайного, чесного, справедливого, демократичного миру. Радянська влада означає мир»³².

«Рабочий путь» у статтях «Кують кайдани», «Коли потрібна коаліція», «Придивіться, товариші!», «Передпарламент»³³ та інших викри-

²⁵ «Пролетарий», 13 серпня 1917 р.; «Пролетарское дело» (Кронштадт), 12 серпня 1917 р.

²⁶⁻²⁷ «Рабочий и солдат», 8 серпня 1917 р.; «Пролетарий», 11, 13, 15, 17, 19, 22 серпня 1917 р.

²⁸ «Рабочий», 30 серпня 1917 р.

²⁹ «Рабочий», 1, 2, 15 вересня 1917 р.

³⁰ «Рабочий», 2 вересня 1917 р.

³¹ «Рабочий путь», 13, 14, 15 вересня 1917 р.

³² «Рабочий путь», 20 вересня 1917 р.; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, М., 1957, стор. 43; Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 51—52.

³³ «Рабочий путь», 11, 13, 14 вересня 1917 р.

вав справжнє обличчя есерів і меншовиків. «Наша партія була правою, — вказувалось у газеті, — говорячи, що політика угод веде, неминуче веде, їх до зради інтересів революції. Тепер усі бачать, що політичні банкроти оборонства власноручно кують кайдани народам Росії на радість ворогам революції...»³⁴. В. І. Ленін підкреслював, що «уся суть передпарламенту... — обдурити маси, обманути робітників і селян, відвернути їх від нової зростаючої революції, засліпити очі пригноблених класів новим убранням для старої, вже випробуваної, пошарпаної, потасканої «коаліції» з буржуазією (тобто перетворення буржуазією панів Церетелі і К^о в блазнів, що допомагають підкоряти народ імперіалізму і імперіалістській війні)»³⁵. На заклик «Рабочего пути» проти Демократичної наради і створеного нею передпарламенту виступили представники Рад робітничих і солдатських депутатів, місцевих селянських Рад, профспілок і солдатських організацій³⁶⁻³⁷.

Викриваючи зрадницьку політику «нового» Тимчасового уряду. «Рабочий путь» у редакційній статті «Декларація уряду» писав: «Оновлений» уряд опублікував декларацію. «Війну, — говориться в ній, — необхідно вести в «єдності з союзниками», тобто до тих пір, поки це вигідно буде англо-франко-американським імперіалістам»³⁸. У статті «Запропонуйте мир!» підкреслювалося, що, «коли Терещенко надсилав свої знамениті телеграми, що «ми» воюватимемо «до перемоги», тоді він в усьому і завжди танцював під дудку «союзних імперіалістів...»³⁹. В. І. Ленін відзначав, що «таємні угоди з корніловцями, таємне кумівство (через Терещенка і К^о) з імперіалістами «союзними»... — ось чим займається Керенський *на ділі*. Ось його *класова* політика»⁴⁰.

Таким чином, «новий» коаліційний уряд, який під диктовку імперіалістів Антанти продовжував вести стару політику війни, ні в якому разі не відбивав інтересів народних мас. У зв'язку з цим Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів у резолюції, опублікованій в центральному органі більшовиків, заявляла: «Урядові буржуазного всевладдя і контрреволюційного насильства ми, робітники і гарнізон Петрограда, не подамо ніякої підтримки»⁴¹. Матроси Балтійського флоту ще 19 вересня заявили про своє непідкорення Тимчасовому урядові. В рішенні Центрофлоту, схваленому на засіданні спільно з 80 судовими комітетами і матроською фракцією Гельсінгфорської Ради, говорилося, що флот «більше розпорядження Тимчасового уряду не виконує і влади його не визнає»⁴².

На заклик «Рабочего пути» по всій Росії проти «уряду війни і буржуазної диктатури» прокотилася хвиля протесту⁴³. У дні Демократичної наради сторінки цієї й усіх інших більшовицьких газет заповнювалися десятками резолюцій мітингів та зборів робітників і солдатів, які вимагали припинення політики угодовства, переходу влади до рук Рад.

Рішуче викриваючи контрреволюційний уряд Керенського та меншовицько-есерівських лідерів, що його підтримували, більшовицька партія все сильніше завойовувала симпатії народу. Вона перетворилася

³⁴ «Рабочий путь», 24 вересня 1917 р.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 246.

³⁶⁻³⁷ «Рабочий путь», 11, 13, 14, 15 вересня 1917 р.

³⁸ «Рабочий путь», 27 вересня 1917 р.

³⁹ «Рабочий путь», 15 вересня 1917 р.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 237.

⁴¹ «Рабочий путь», 27 вересня 1917 р.

⁴² «Известия Петроградского Совета», 21 вересня 1917 р.

⁴³ «Рабочий путь», 26, 27, 28, 29 вересня; 1, 4, 7 жовтня 1917 р.

в єдину реальну силу, здатну вести за собою маси революційних робітників і найбідніших селян на боротьбу за мир, за владу Рад.

У той же час відбувався дальший розклад урядових партій меншовиків та есерів, вони явно втрачали більшість у революційній демократії. Угодовці дедали більше виходили з довір'я робітничих і солдатських мас, їх виганяли з Рад, полкових і ротних комітетів, а замість них обирали більшовиків. Особливо значні зміни мали місце в армії⁴⁴.

«Рабочий путь» з номера в номер публікував велику кількість матеріалів, які розкривали антинародну суть внутрішньої і зовнішньої політики Тимчасового уряду. Зокрема, газета вмістила декларацію фракції більшовиків, в якій говорилося: «...Злочинною є зовнішня політика буржуазії та її уряду... Замість того, щоб визнати, що врятування країни в укладенні миру..., Тимчасовий уряд, за вказівкою кадетських контрреволюціонерів і союзних імперіалістів, без смислу, без сили і без плану тягне вбивчу лямку війни, прирікаючи на безцільну загибель все нові сотні тисяч солдатів і матросів, підготовляючи здачу Петрограда і придушення революції»⁴⁵.

У редакційних статтях «Запропонуйте мир!», «Два світи», «Нескінченна війна» та інших гостро критикувалися Тимчасовий уряд і вожді оборонців за те, що вони затягують війну. «Робітники, селяни і солдати, — вказувалося в «Рабочем пути», — мають вибрати, за що вони: за уряд контрреволюційної буржуазії і за нескінченну війну чи за Радянський уряд і негайну мирну пропозицію? Слово за робітниками і селянами»⁴⁶. І вони сказали своє слово. Заклик центрального органу більшовиків до негайного укладення справедливого демократичного миру і переходу влади до Рад робітників, солдатів і селян знаходив палкий відгук у їх серцях⁴⁷. Тільки за жовтень в армії зареєстровано 22 масові вимоги про негайне укладення миру, 104 випадки невиконання бойових наказів командування і 53 — братання на фронтах⁴⁸. Наполегливо виступаючи за припинення війни, солдатські маси відмовлялися від оборонських позицій, йшли за більшовиками.

В результаті невтомної, напруженої роботи більшовицької партії, її центрального органу за негайне укладення загального демократичного миру і передачу влади Радам висловилися революційні моряки Балтійського і Чорноморського флоту, Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, Київський комітет РСДРП(б), Московське бюро РСДРП(б), військово-гарнізонний комітет Петрограда⁴⁹, а також багато інших партійних комітетів, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, фабзавкоми та військові частини.

Таким чином, до початку вирішальних боїв за пролетарську революцію більшовицькі ідеї стали провідними для багатомільйонних озброєних мас робітників і селян. Згодом В. І. Ленін відзначав: «...В армії більшовики... мали вже на листопад 1917 року *політичний «ударний кулак»*, який забезпечував їм величезну перевагу сил у вирішальному пункті у вирішальний момент»⁵⁰.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 371, арк. 13—14.

⁴⁵ «Рабочий путь», 8 жовтня 1917 р.; «Голос социал-демократа» (Київ), 20 жовтня 1917 р.

⁴⁶ «Рабочий путь», 19 вересня; 13, 20 жовтня 1917 р.

⁴⁷ «Рабочий путь», 6, 14, 15, 17 жовтня 1917 р.

⁴⁸ Г. Л. Никольников. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции, К., 1966, стор. 69.

⁴⁹ История гражданской войны в СССР, т. 1, М., 1938, стор. 227—228; «Рабочий путь», 19 вересня і 10, 19 жовтня 1917 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 254, арк. 5—6; «Социал-демократ» (Москва), 28 вересня 1917 р.

⁵⁰ В. І. Ленин. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 9.

Народ Росії, уже неспроможний виносити жертви і злигодні кровопролитної бійні, жадав миру. Перемога соціалістичної революції в країні мала прокласти шлях до загального миру. «Міжнародне становище російської революції тепер, у 1917 році, на четвертому році нечувано тяжкої і найзлочиннішої війни, яка змучила народи, є таким,— писав В. І. Ленін, — що пропонування справедливого миру з боку російського пролетаріату, який переміг у громадянській війні, означало б дев'яносто дев'ять шансів із ста за можливість добитися перемир'я і миру без пролиття ще морів крові»⁵¹. Саме тому, відзначав Володимир Ілліч, більшовики повинні взяти державну владу в свої руки.

Комуністична партія повела маси на штурм капіталізму якраз тоді, коли для цього склалися відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови, коли назріла загальнонаціональна криза, коли до цього всім ходом боротьби були вже підготовлені свідомість і воля десятків мільйонів людей. В єдиний потік з'єднувались боротьба робітничого класу за соціалізм, загальнонародний рух за мир, селянська боротьба за землю і національно-визвольний рух пригноблених народів Росії.

24 жовтня центральний орган більшовицької партії «Рабочий путь» вийшов під аншлагом на всю першу сторінку: «Що потрібно робітникам, селянам, солдатам і всій міській та селянській бідноті? Нам треба кінчити грабіжницьку війну, запропонувавши демократичний мир!. Наша перша вимога: вся влада Радам!»⁵². В ніч з 25 на 26 жовтня штурмом було взято Зимовий палац, де перебував Тимчасовий уряд. Арештом останнього завершилося Жовтневе збройне повстання в Петрограді. Другий Всеросійський з'їзд Рад від імені трудящого народу проголосив встановлення в країні влади Рад.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції вирвала Росію з виру кривавої імперіалістичної війни. Важливою ділянкою підготовки і здійснення революції була пропаганда й агітація більшовицької преси, в якій провідне місце займала газета «Правда».

Ленінська «Правда» — постійна й жива ланка зв'язку між партією і народними масами — високо несла прапор партійності, була непримирна до ворогів революції, виховувала партійні кадри в дусі політичної пильності. Під мудрим керівництвом В. І. Леніна газета відіграла важливу роль у боротьбі за загальний демократичний мир у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В сучасних умовах комуністичні і робітничі партії всіх країн можуть використати багатий досвід боротьби центрального органу і діяльності більшовицької партії серед мас по викриттю імперіалістичної політики буржуазного Тимчасового уряду і соціал-шовіністів Росії.

Радянська влада вказала всім народам на землі єдино правильний вихід з кривавого хаосу воєн, в які ввергав їх експлуататорський лад. Першим державним актом нової, робітничо-селянської влади був ленінський Декрет про мир, який проголосив ясну і чітку програму боротьби за справедливий, демократичний, загальний мир. Великий Жовтень відкрив нову епоху — епоху боротьби «...за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»⁵³.

Ідеї великого Леніна, викладені в Декреті про мир, становлять основу зовнішньої політики СРСР і всіх країн соціалістичного табору, що ведуть нині боротьбу за відвернення війни і за мирне співіснування між усіма державами. Країна Рад в очах народів земної кулі по пра-

⁵¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 214.

⁵² «Рабочий путь», 24 жовтня 1917 р.

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 163.

ву виступає як оплот і прапороносець миру. «Вірні революційній справі, — підкреслив у Звітній доповіді XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ми, радянські комуністи, боремось і будемо боротися за мир — це найбільше благо для всіх народів і важливу умову прогресу сучасного людства. ...Ми робимо і будемо робити все можливе, щоб відстояти і зміцнити мир, врятувати людство від нових винищувальних воєн!»⁵⁴.

Радянський народ, а також прогресивне людство світу гаряче схваляють миролюбну політику уряду СРСР, яка відповідає інтересам усіх народів земної кулі. Боротися за мир сьогодні — значить бути завжди пильними, безустанно викривати політику імперіалізму. Цій політиці війни й агресії, поневолення інших країн і народів соціалізм протипоставив лєнінську політику миру і дружби між народами. Єдність усіх прогресивних миролюбних сил — веління нашого часу.

---

⁵⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 37, 98.

* * *

ЗАГОСТРЕННЯ БОРЬБЫ У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ПІД ВПЛИВОМ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Г. М. АЛПАТОВА (Перм)

Велика Жовтнева соціалістична революція викликала глибоку кризу політики панівних класів капіталістичних країн, яка проявилася в різкому загостренні боротьби тактик у таборі буржуазії, її відмові від традиційних методів правління, в занепаді колись могутніх політичних партій і класичних доктрин. В праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» В. І. Ленін підкреслював: «Після пролетарської революції в Росії... буржуазія повсюди стала теж іншою. Вона залякана «більшовизмом»... і саме тому... зосереджує увагу на насильственому придушенні більшовизму, ослабляючи цим свою позицію на цілому ряді інших поприщ»¹.

В організації походу сил реакції проти першої в світі соціалістичної держави провідну роль відігравав англійський імперіалізм. Водночас англійська буржуазія вживала термінових заходів, щоб перешкодити впливу визвольних ідей Великого Жовтня на робітничий клас Великобританії. Політика правлячих кіл цієї країни вже досліджувалася в ряді праць радянських авторів². Але питання внутрішньої боротьби і позиції окремих угруповань серед панівних класів вивчені поки що недостатньо. Зокрема, це стосується діяльності ліволіберальних угруповань, які справляли певний вплив на політику британської буржуазії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції почалося активне піднесення робітничого руху в Англії. Це викликало серйозне занепокоєння панівних класів. Буржуазію лякали не тільки розмах боротьби робітничого класу, а й ті нові риси, які з'явилися в робітничому русі під впливом Великого Жовтня. «Нинішня кампанія робітників не має прецеденту, — писала буржуазна преса, — оскільки їх представники

---

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 80.

² Див.: В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии, М., 1958; його ж. Уинстон Черчилль, М., 1968; К. Б. Виноградов. Дэвид Ллойд Джордж, М., 1970; Ф. Д. Волков. Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции Советского государства (1917—1924 гг.), М., 1954.

відверто заявляють, що головні цілі, до яких вони прагнуть, мають не економічний, а політичний характер»³. Особливо буржуазія боялася значного поширення серед робітників лозунгу «прямих дій», який означав заклик до загального політичного страйку. «Теоретично немає реальної відмінності між «прямими діями» і російським більшовизмом. «Прямі дії» є безпосередньою підготовкою до соціальної революції», — стверджував один з журналів, що виражав точку зору консерваторів⁴. Ще більшу стурбованість буржуазії викликало стрімке зростання сили і впливу робітничих організацій — профспілок і лейбористської партії, яке супроводжувалося посиленням у них лівого крила.

Зростаючій активності пролетаріату правлячі класи Великобританії протиставили всю могутність буржуазної держави, об'єднаний фронт буржуазних політичних партій, які спиралися на підтримку реформістських елементів у робітничому русі, розгалужену мережу підприємницьких організацій з їх загальнонаціональним центром — Федерацією британської промисловості, а також тактику часткових поступок і реформ. Англійський прем'єр-міністр Ллойд-Джордж, звертаючись до представників панівних класів, закликав: «Давайте продемонструємо світові ще раз, що Британії більшою мірою, ніж іншим державам, властива традиційна здатність розв'язувати найважчі проблеми, не вдаючись до анархії, але апелюючи до здорового глузду більшості і діючи в дусі чесної гри»⁵.

Однак революційна небезпека досить часто змушувала англійську буржуазію вдаватися до надзвичайних заходів. Як і в інших капіталістичних країнах, в Англії створювалися реакційні організації, основною метою яких була боротьба з революційним рухом. В. І. Ленін підкреслював незвичайність цього явища для Англії, де править «найсолідніша» в світі буржуазія⁶. Серед таких організацій найвідомішими були «Союз середніх класів», «Рух за національну безпеку» та «Рух за національну єдність»⁷. «Союз середніх класів», зокрема, вважав своїм завданням переконати «дрібних торговців, власників, представників професійних класів у необхідності об'єднання для захисту своїх інтересів і врятування власності від революції та екстремістських вимог лейбористів»⁸.

Таким надзвичайним заходом було, наприклад, збереження коаліції консерваторів та лібералів і після закінчення першої світової війни. «...Ліберальна буржуазія, — зазначав В. І. Ленін, — відмовляється від історично освяченого віковим досвідом — і надзвичайно вигідної для експлуататорів — системи «двох партій» (експлуататорів), вважаючи необхідним об'єднання їх сил для боротьби з Робітничою партією»⁹. Але ця консолідація аж ніяк не усувала серйозних розбіжностей, що існували між окремими угрупованнями панівних класів. Гострі суперечки про долю англійської двопартійної системи лише свідчили про поглиблення розходжень в питаннях тактики в боротьбі з революційним рухом. Реакційні кола не задовольняла політика коаліційного уряду Ллойд-Джорджа, який, на їх думку, йшов на занадто великі поступки робітничому класу і проявляв хитання, проводячи інтервенціоністський курс проти Радянської Росії. «На жаль, поведінка організованих робіт-

³ "Forthightly Review", July, 1919, стор. 77.

⁴ "Forthightly Review", August, 1919, стор. 193—194.

⁵ Parliamentary Debates. House of Commons, vol. 199, London, 1921, стор. 1994.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 81.

⁷ "Spectator", 4 вересня 1920 р.

⁸ M. Cowling. The Impact of Labour, 1920—1924, London, 1971, стор. 62.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 64.

ників, які потрапили під вплив соціалістичних агітаторів, сторонніх елементів, що закликають до руйнування і революції, почасти підтримується урядом», — стверджувалося в консервативній пресі¹⁰. З точки зору «твердолобих», мирна угода з Радянською Росією означала б «жест відчаю та поступку голосним протестам робітників» і викликала б «пожвавлення більшовицького руху в Англії»¹¹.

Представники реакційних кіл країни виступали за створення нової коаліції, в якій провідна роль належала б крайньо правому крилу панівних класів, здатному проводити жорсткіший курс у боротьбі з революційною небезпекою. Ці ідеї дістали широку підтримку в середовищі земельної аристократії, яка вважала, що вона недостатньо представлена в коаліційному уряді Ллойд-Джорджа.

Серед правлячої коаліції також не було єдності. Частина керівних діячів, консерваторів і лібералів, вважала, що існуючий союз двох буржуазних партій має бути скріплений шляхом створення якоїсь національної партії, до якої могли б увійти навіть опортуністичні робітничі лідери. Проте більшість з них відхилила цей варіант, оскільки не втрачала надії відродити двопартійну систему в її колишньому вигляді.

Престиж коаліційного уряду був серйозно підірваний в результаті політичної кризи, що вибухнула в Англії в серпні 1920 р. у зв'язку з активними виступами робітничого класу на захист Радянської Росії. В так званих «радах дії», створених робітниками, буржуазія вбачала пряму загрозу своєму пануванню, «виклик британській конституції»¹². Як найбільш бойова частина робітничого класу виступила в цій кампанії солідарності з молододою Республікою Рад тільки-но створена Комуністична партія Англії. Під тиском мас в рух були змушені включитися і лейбористські лідери. Навіть «англійські меншовики, — підкреслював В. І. Ленін, — ...мусили об'єднатися, тому що цього вимагали робітники, а робітники Англії сказали: «Ми війни проти Росії не допустимо!»¹³.

Серпневі події переконливо показали, що лейбористська партія далеко більшою мірою піддається впливу з боку робітничого класу, ніж витіснювана нею ліберальна партія. Думки багатьох представників буржуазії красномовно висловив депутат від консервативної партії Палмер, який, виступаючи в парламенті, вигукнув: «Боже, не дай нам дожити до того моменту, коли ці високошановні джентльмени (лейбористи. — Г. А.) будуть покликані очолити уряд нашої країни»¹⁴.

Уряд Великобританії, відмовившись під тиском робітничого класу від своїх інтервенціоністських планів, водночас терміново протягнув через парламент закон про надзвичайні повноваження, згідно з яким дозволялося вживати цілий ряд каральних заходів для придушення виступів трудящих. Прийняття цього закону було ще одним промовистим свідченням відступу англійських правлячих кіл від традиційних методів. «Духовною батьківщиною цього білля є Німеччина і Пруссія. Він суперечить духу законодавства нашої країни», — заявив у парламенті ліберал Кенведі¹⁵.

Так звані «незалежні» ліберали на чолі з Асквітом, які не входили до складу коаліції, звинувачували уряд в недостатньому використанні парламенту та інших атрибутів буржуазної демократії — традиційних і надійних засобів збереження панівних позицій британської буржуазії.

¹⁰ "Forthightly Review", September, 1919, стор. 329.

¹¹ "Fortnigtly Review", December, 1919, стор. 823.

¹² "The Times", 14 серпня 1920 р.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 337.

¹⁴ Parliamentary Debates House of Commons, vol. 133, стор. 744.

¹⁵ Там же, стор. 168.

Коаліція могла, на думку лібералів, тільки посилити напруженість ситуації в країні. «Поки побоювання пропустити лейбористів буде утримувати коаліцію від розколу, парламент у нашій країні залишиться непотрібною установою, а представницький уряд мертвою літерою, буде зберігатися і посилюватися стан безпорядків і нетерпимості», — писала ліберальна преса¹⁶. Але, критикуючи уряд, «незалежні» ліберали зі свого боку не могли запропонувати хоч якоїсь чітко окресленої альтернативи, оскільки серед них також існували значні розходження.

Криза ліберальної партії, розколотої на прибічників Асквіта і Ллойд-Джорджа ще з часів війни, значно поглибилася в період революційного піднесення, викликаного Великим Жовтнем. Збереження коаліції посилювало розкол і вело до загострення внутрішньої боротьби в таборі лібералізму, спонукувало багатьох його представників переходити до консерваторів — найвпливовішої буржуазної партії. Зростання авторитету лейбористської партії також підривало позиції лібералів у робітничому класі. «Частина лібералів, — відзначав Володимир Ілліч Ленін, — як щури з потоплюючого корабля, перебігають до Робітничої партії»¹⁷.

Намагаючись зберегти свій вплив на маси, ліберали, як і буржуазія в цілому, були змушені відмовитися від своїх традиційних доктрин. Це проявилось насамперед у ставленні до проблеми націоналізації. Вимога націоналізувати найважливіші галузі промисловості, висунута під час масових виступів пролетаріату, розцінювалася панівними класами як одна з найнебезпечніших і неприйнятних. Проте з тактичних міркувань правлячі кола погоджувалися розглянути окремі проекти націоналізації. Зокрема, призначена урядом комісія Сенкі висловилася за націоналізацію шахт. Як заявив один з консервативних органів, опублікування доповіді комісії було для робітничого класу «політичним тріумфом величезного значення і стратегічної важливості»¹⁸. Але в кінцевому підсумку уряд відкинув пропозицію комісії.

Ідея націоналізації докорінно суперечила теорії *laissez faire* («вільного підприємництва»), або «невтручання» держави в економічне життя), якою керувалась англійська ліберальна партія. Тільки намаганням повернути на свій бік робітничий клас можна пояснити той факт, що в жовтні 1918 р. Національна ліберальна федерація (керівний орган «незалежних» лібералів) офіційно висловилася за одержавлення залізниць, шахт, енерго- і водопостачання¹⁹.

Ідею націоналізації активно підтримало ліве крило лібералів, яке відстоювало інтереси дрібної буржуазії та буржуазної інтелігенції і яке в передвоєнний період було опорою «нового лібералізму» та його політики соціальних реформ.

Ряди радикалів на цей час значно порідшали, бо саме вони склали основну масу перебіжчиків до лейбористської партії. Друкований орган радикалів тижневик «Нейшн» («Нація»), навколо якого групувалися залишки лівого крила, в багатьох питаннях також перебував на пролейбористських позиціях. В ньому співробітничали такі відомі діячі соціалістичного руху, як Г. Брейлсфорд, Б. Рассел, Г. Ласкі, Дж. Коул²⁰. Політичний напрям журналу визначав значною мірою його редактор Г. Мессінгем, організатор знаменитих «ленців» у редакції

¹⁶ "Nineteenth Century and After", June, 1921.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 64.

¹⁸ "Fortnightly Review", August, 1919, стор. 191.

¹⁹ "Nation and Athenaeum", 26 жовтня 1918 р.

²⁰ A. F. Havighurst. Radical Journalist H. W. Massingham (1860—1924), Cambridge, 1971, стор. 277.

«Нейшн», які були своєрідним дискусійним клубом для прогресивно настроєної інтелігенції. Радикали на зразок Мессінгема вважали піднесення революційного руху свідченням необхідності істотних перетворень у капіталістичному суспільстві Великобританії. Тільки широка програма соціально-економічних реформ і визнання конституційного права лейбористської партії на формування уряду могли служити, з їх точки зору, альтернативою революції. «Суспільство зацікавлене в тому, — підкреслював «Нейшн», — щоб більша соціальна реконструкція, яка є неминучою, була проведена мирними засобами»²¹.

На програмі реформ, яку висувала група «Нейшн», явно позначився вплив боротьби і вимог робітничого класу. Як і в програмі лейбористів, у ній проголошувався лозунг націоналізації землі, шахт, транспорту та енергетичних підприємств²². Передбачалися й інші форми державного контролю, насамперед, щодо монополізованих галузей промисловості. Розширення функцій держави мало сприяти підвищенню ефективності економіки, задоволенню запитів споживачів і поліпшенню умов праці робітників²³.

Боротьба робітничого класу за виробничу демократію, яка найбільш яскраво проявилася в русі шоп-стюардів (фабрично-заводських старост) та робітничих комітетів, змусила правлячі кола відреагувати на це створенням так званих рад Уїтлі — спільних органів представників від робітників і підприємців. Радикали виступали найревівнішими поборниками уїтлізму, вбачаючи в цій кампанії ефективний засіб для поширення ідей класового співробітництва в робітничому русі.

Неймовірні прибутки, які наживала буржуазія в роки війни, були причиною ще однієї масової вимоги робітників — запровадження спеціального податку на капітал. Радикали також включили цей пункт до своєї програми. «Якщо заможні класи будуть уперто протидіяти цьому захвду, — попереджали вони, — то тим самим ризикують значно серйозніше, ніж їм здається, вивільнити бурхливий потік соціальної революції, який змете саму основу економічного порядку»²⁴.

Радикали групи «Нейшн» виступали за тісний союз з лейбористською партією або навіть за повне об'єднання з нею. Але для них — представників дрібної буржуазії — був неприйнятним робітничий дух лейбористського руху. Тому своїм головним завданням радикали вважали сприяння переходу лейбористів з позицій «класової партії на позиції політичної партії», яка не мала тісного зв'язку з профспілками та робітничим класом²⁵.

Найбільш послідовно цієї лінії дотримувалася інша група лівих лібералів — манчестерські радикали. В нових умовах вони намагалися продовжувати характерну для англійської ліберальної буржуазії тактику проймавання робітничого класу ідеями лібералізму. «Лібералізм... є або має бути противником усіх чисто класових інтересів, усіх різко виражених відмінностей, властивих класу або касті, — писав ідеолог манчестерських радикалів професор Р. Мюр. — Він хоче знищити, а не оживити класову свідомість і замінити її свідомістю, духом суспільства в цілому»²⁶.

Манчестерські радикали також розробили проект програми для ліберальної партії. Він був значно поміркованішим, ніж пропозиції гру-

²¹ "Nation and Athenaeum", 30 листопада 1918 р.

²² "Nation and Athenaeum", 23 листопада 1918 р.

²³ "Nation and Athenaeum", 16, 23 березня 1918 р.

²⁴ "Nation and Athenaeum", 27 квітня 1918 р.

²⁵ "Nation and Athenaeum", 24 січня 1920 р.

²⁶ R. Muir. Liberalism and Industry, London, 1920, стор. 27.

пи «Нейшн». Оцінюючи цю програму, «Нейшн» відзначав, що її автори «абсолютно очевидно охоплені страхом того, як би нація не опинилася в руках революційної лейбористської партії, поки лібералізм збереться її врятувати»²⁷. Пафос цього документа був спрямований проти небезпеки державного соціалізму, оскільки лейбористська партія офіційно включила до свого статуту пункт про усупільнення засобів виробництва. З приводу націоналізації в проєкті зазначалося: «Питання має обговорюватися не з точки зору абстрактних теорій, а як проблема практичної ефективності і доцільності»²⁸. З цих позицій розглядалася, зокрема, можливість націоналізації залізниць і вугільної промисловості. Критикуючи лібералів за надто вузьке розуміння ролі держави, Р. Мюр стверджував, що соціалізм (лейборизм.— Г. А.) означає іншу крайність. Він писав, що соціалізм «перебільшив функції держави настільки ж небезпечно, наскільки старий лібералізм применшував їх»²⁹. Капіталістична держава, за Р. Мюром,— це інститут, який «може говорити й діяти від імені всього суспільства, бо стоїть над розбіжностями і конфліктами у промисловій сфері»³⁰. Ось чому її втручання повинно обмежуватися методами регулювання, а не безпосередньою участю в управлінні виробництвом, як це має місце в націоналізованих галузях. У цьому випадку, роз'яснював Р. Мюр в іншій праці, держава стає «однією із сторін у промислових конфліктах і перетворюється в очач робітників у гнобителя»³¹. Ці твердження переконливо свідчили про побоювання їх авторів, що політика націоналізації може розвінчати міф лібералів про надкласовість буржуазної держави.

У 1921 р. програма манчестерських радикалів була прийнята Національною ліберальною асоціацією, хоча її, зокрема пункти про націоналізацію, різко критикували представники правого крила. Як зазначав орган Незалежної робітничої партії, спроба «примирити старий і новий лібералізм» в цьому питанні виявилася явно невдалою³².

Не вдалося подолати розходжень і з питань співробітництва з лейбористською партією. Праве крило лібералів, що підтримувало тісні контакти з великою буржуазією і відстоювало доктрини класичного лібералізму, вороже ставилося до лейбористів, оскільки нові програмні документи лейбористської партії було важче поєднати з догмами класичного лібералізму, ніж з ідеями лібералів, які визнавали необхідність втручання держави в управління виробництвом. «Я не забуваю,— говорив Асквіт,— що кінцева мета лейбористської партії полягає у придбанні і використанні державою всього виробничого апарату країни. По суті, йдеться про форму промислової тиранії, боротьба проти якої є найпершим обов'язком лібералізму»³³.

З точки зору радикалів необхідність проведення ліберально-реформістської політики була тим настійнішою, чим гостріше відчувався вплив ідей Жовтня. Межа революції проходить не через «кільце фронтів... і не через санітарний кордон...», — застерігав «Нейшн», — а всередині наших власних кордонів: на Клайді і Тайні, в усіх промислових центрах»³⁴. Представники ліволіберальної опозиції вважали, що політика інтервенції проти Радянської Росії може тільки посилити революційні настрої в робітничому класі. Закликаючи укласти мир з Країною Рад,

²⁷ "Nation and Athenaeum", 1 січня 1921 р.

²⁸ R. Muir. Назв. праця, стор. 120.

²⁹ Там же, стор. 32.

³⁰ Там же, стор. 196.

³¹ R. Muir. Politics and Progress, New York, 1923, стор. 50.

³² "Labour Leader", 2 жовтня 1920 р.

³³ "Spectator", 31 січня 1920 р.

³⁴ "Nation and Athenaeum", 24 квітня 1919 р.

«Нейшн» писав: «До того часу, поки триватиме блокада і підтримувана ззовні громадянська війна, заклик до відкритої класової боротьби буде хвилювати уми наших робітників»³⁵.

Таким чином, шукаючи найбільш ефективні засоби збереження основ капіталізму, ліволіберальна опозиція виступала за дальше удосконалення тактики реформ і поступок робітничому класу, за ширше застосування політики співробітництва з реформістськими елементами в робітничому русі.

У 1921 р. англійська буржуазія перейшла в контрнаступ. Вона відмовилася від багатьох прийомів, до яких змушена була вдаватися в період революційного піднесення. Коаліція була розірвана, робилися спроби відродити стару двопартійну систему. Всякі проекти націоналізації було відкинуто, ряд розпочатих соціальних реформ так і не завершився.

Але водночас англійська буржуазія на власному досвіді переконалася, що чимало змін, які відбуваються в капіталістичних країнах під впливом Великого Жовтня, мають необоротний характер, зокрема, процес зростання активності робітничого класу. Про це переконливо свідчив загальний страйк 1926 р. Буржуазія була неспроможною перешкодити посиленню політичного впливу пролетаріату, вона могла лише пристосуватися до нової розстановки партій і в результаті прийняла щодо лейбористської партії тактику, запропоновану радикалами³⁶. Марними виявилися спроби знищити першу в світі соціалістичну державу. Англійські правлячі кола були змушені встановити торговельні, а потім і дипломатичні відносини з Радянською Росією.

Необоротним був і процес поглиблення внутрішніх суперечностей у таборі буржуазії. Хоча вона і зберегла своє панівне становище, не вдаючись до крайніх методів і фашистської диктатури, на її політиці щодо революційного руху позначилася гостра боротьба між різними угрупованнями. Різко посилювався вплив реакційних елементів. Водночас не припиняли своєї діяльності ліберальні групи. Зокрема, манчестерська група обрала шлях розробки програм державного регулювання капіталістичної економіки і виробничих відносин. Саме на ґрунті цих ідей виникла кейнсіанська теорія, яку взяла на озброєння англійська буржуазія, а також правлячі кола інших капіталістичних країн. Проте наскільки ефективною не здавалася буржуазії політика державно-монополістичного регулювання, посилення економічної і політичної нестабільності розвитку капіталізму на сучасному етапі переконливо свідчить про марність спроб спинити поглиблення загальної кризи капіталізму, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

³⁵ "Nation and Athenaeum", 2 серпня 1919 р.

³⁶ Див.: докладніше: Г. М. Алпатова. Рабочий класс и эволюция двухпартийной системы Великобритании в 20-е годы XX века. — Проблемы британской истории, М., 1974, стор. 118—147.

XV З'ЇЗД ВКП(б) ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

В. Я. МОСЯКОВ (Запоріжжя)

XV з'їзд ВКП(б) проходив у Москві з 2 по 19 грудня 1927 р. По всій країні панувало величезне трудове і політичне піднесення серед трудящих мас, викликане святкуванням 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, підготовкою до чергового форуму комуністів. З'їзд відбувався в період, коли радянський народ під керівництвом Комуні-

стичної партії, завершуючи відбудову народного господарства, приступив до безпосереднього соціалістичного будівництва.

Напередодні XV з'їзду ВКП(б) відбулися з'їзди компартій союзних республік, обласні, крайові, окружні, міські та районні партійні конференції, звітно-виборні збори первинних партійних організацій. Вони показали тверду рішучість комуністів і надалі самовіддано боротися за втілення в життя накреслень партії, безмежну відданість ідеалам марксизму-ленінізму. Генеральна лінія ВКП(б) повсюдно одержала схвалення і підтримку. Намагання троцькістсько-зінов'євського блоку зіпнути комуністів на опортуністичну платформу закінчилися повним крахом. Партія прийшла до свого чергового з'їзду ще більш згуртованою і зміцнілою.

На XV з'їзді ВКП(б) були присутні 898 делегатів з ухвальним і 771 делегат з дорадчим голосом, які представляли 887 233 членів і 348 957 кандидатів у члени ВКП(б). Серед делегатів були активні діячі партії А. А. Андреев, К. Я. Бауман, К. Є. Ворошилов, М. І. Калінін, С. М. Кіров, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, В. Р. Менжинський, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзутак, М. О. Скрипник, Й. В. Сталін, В. Я. Чубар, О. М. Ярославський та багато інших.

71% делегатів з ухвальним голосом склали робітники. На цьому з'їзді їх було більше, ніж на попередніх. У числі делегатів від української партійної організації робітники становили 76,6%, селяни — 5,7%, службовці — 23%. Понад 75% делегатів брали участь у громадянській війні, 38,5% пройшли школу підпільної боротьби. Якісний склад делегатів, обраних на XV з'їзд, відображав характер і склад партії.

Всього відбулося 29 засідань з'їзду, на яких були заслухані політичний й організаційний звіти ЦК партії, звіти Центральної ревізійної комісії, ЦКК — РСІ, делегації ВКП(б) в Комінтерні. З'їзд розглянув також директиви по складанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства і питання про роботу партії на селі. З доповідями виступили Й. В. Сталін, С. В. Косіор, Г. К. Орджонікідзе, Г. М. Кржижановський та інші. В обговоренні питань порядку денного з'їзду взяли участь 116 делегатів. У роботі різних комісій з'їзду брали участь 225 делегатів. На адресу з'їзду надійшло 1466 привітань від різних організацій Радянського Союзу. З привітаннями виступили понад 90 посланців робітників, селян, інтелігенції, Червоної Армії.

Вся робота XV з'їзду ВКП(б) проходила в обстановці діловитості, ленінської принциповості, колективного творчого підходу до вироблення і прийняття рішень у найважливіших питаннях соціалістичного будівництва.

З'їзд схвалив політичну й організаторську діяльність ЦК партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, зобов'язав його і надалі неуменно проводити ленінську лінію боротьби за мир, зміцнювати інтернаціональні зв'язки з трудящими всіх країн, підвищувати обороноздатність СРСР. Торкаючись питань державного будівництва, з'їзд відмітив, що за звітний період партія й органи ЦКК — РСІ багато зробили для всебічного поліпшення роботи держапарату. З'їзд підкреслив, що одним з головних методів перебудови державного апарату є посилення і зміцнення Рад. Досягнуті в цій галузі успіхи визначають лише початок цілої історичної смуги, завданням якої є постійне залучення всього трудового населення в роботу по управлінню державою¹.

¹ Див.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1970), т. 4, М., 1970, стор. 23.

Центральне місце на з'їзді зайняла розробка політики партії на новому етапі соціалістичної реконструкції народного господарства. Відмітивши успіхи партії в галузі індустріалізації, з'їзд визнав за необхідне закріпити досягнутий темп розвитку соціалістичної промисловості й посилити його в найближчому майбутньому².

Особливу увагу було приділено питанням сільського господарства. Відмітивши певні успіхи в його розвитку, досягнуті завдяки НЕПу, з'їзд разом з тим указав на вкрай низький рівень сільськогосподарського виробництва, який у нових умовах гальмував будівництво соціалізму в країні. Проаналізувавши причини відставання сільського господарства, з'їзд зробив висновок про наявність реальних можливостей і передумов для переходу в недалекому майбутньому до масового виробничого кооперування трудівників села. Головні передумови для колективізації були закладені перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановленням диктатури пролетаріату, зміцненням союзу робітників і селян, досягненням у будівництві соціалізму переваг великого, суспільного виробництва перед дрібним, яке ще переважало на селі.

Виконуючи ленінські заповіді, XV з'їзд ВКП(б) намітив курс на колективізацію сільського господарства. В резолюції з'їзду по звіту ЦК ВКП(б) підкреслювалась необхідність поставити першочерговим завданням на основі дальшого кооперування селянства здійснювати поступовий перехід розпорочених селянських господарств на рейки великого виробництва, всебічно підтримуючи і заохочуючи паростки усусільненої сільськогосподарської праці.

Категорично попередивши про найсуворіше дотримання ленінських принципів добровільності і поступовості при об'єднанні селянських господарств, з'їзд закликав партійні і радянські органи до широкої пропаганди необхідності і вигідності для селянських мас переходу до великого колективного господарства і всемірне заохочення таких елементів господарства, що вже були на селі.

Курс на розгортання колективізації набув конкретизації у прийнятій з'їздом спеціальной резолюції «Про роботу на селі». В цьому документі об'єднання і перебудова дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективні характеризується як основне на той період завдання партії на селі.

Складовою частиною розробленої з'їздом програми колективізації була політика рішучого наступу на куркульство. Користуючись усією силою господарських органів, наголошувалося в резолюції з'їзду, і, як і раніше, спираючись на бідняцько-середняцькі маси селянства, необхідно розвивати дальший наступ на куркульство і вжити ряд заходів, що «...обмежують розвиток капіталізму на селі і ведуть селянські господарства до соціалізму»³.

З'їзд запропонував перейти до більш послідовного прогресивного обкладання податком заможних верств населення; дальшого обмеження в постачанні куркульських господарств сільськогосподарськими машинами; поступово зменшити земельну площу, яка здавалася в оренду там, де це сприяло зростанню куркульства; рішуче посилити контроль за дотриманням Кодексу про працю щодо наймитів, які працювали в куркульських господарствах.

З'їзд рекомендував обмежити права куркулів у земельних товариствах, оскільки вони при вирішенні різних питань життя на селі не-

² Див.: XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет, т. 1, М., 1961, стор. 62.

³ КПСС в резолюциях..., т. 4, стор. 63.

рідко мали більший вплив на селянські маси, ніж сільські Ради. Куркулі, маючи право голосу в товариствах, часто разом з заможними середняками захоплювали керівництво і перетворювали їх в опорні пункти боротьби проти політики партії і Радянської держави на селі. Тому з'їзд запропонував позбавити права голосу на зборах земельних товариств тих, хто виключений із списку виборців до Рад. Цим самим з'їзд підняв і авторитет сільських органів влади.

З'їзд зобов'язав партійні організації країни посилити роботу в галузі колгоспного будівництва, а також добитися зміцнення колгоспів з тим, щоб вони на ділі перетворилися в зразкові великі господарства соціалістичного типу й одночасно подавали все більшу допомогу селянському господарству (організація в радгоспах прокатних пунктів, тракторних колон тощо).

Була розроблена ціла система заходів по забезпеченню проведення політики колективізації і підвищення продуктивності сільського господарства. Вона включала в себе: поліпшення діяльності державних органів і кооперації по збуту промислових товарів і закупці сільськогосподарської продукції, розповсюдження планового начала на сільське господарство і забезпечення керівної ролі соціалістичної індустрії у всьому народному господарстві; неухильне зниження цін на промислові товари при збереженні стійких цін на сільськогосподарські продукти; всемірна підтримка контрактації, що полегшує державно-планове регулювання сільського господарства відповідних районів і галузей; розвиток і зміцнення всіх видів кооперації на селі, особливо виробничої; всемірне сприяння механізації сільського господарства і проведенню землевпорядкування селян за рахунок держави; збільшення кредиту і матеріальної допомоги виробничим кооперативам і сільській бідноті. Спираючись на вказівки В. І. Леніна про те, що повне кооперування неможливе без культурної революції, з'їзд відмітив нерозривність завдань колгоспного і культурного будівництва.

З'їзд відмітив величезне значення для успіху політики колективізації здійснення курсу партії на вдосконалення роботи місцевих органів Радянської влади. Резолюція з'їзду зобов'язувала партійні органи на місцях, продовжуючи політику «оживлення» Рад як центрів політичного виховання широких мас трудівників села під керівництвом пролетаріату, спрямувати особливу увагу на утворення й розширення безпартійного бідняцько-середняцького активу, посиливши залучення до цього активу наймитів і незаможного селянства⁴. З'їзд запропонував збільшити прийом у партію наймитського й бідняцького активу. Було також вирішено зміцнити радянські та кооперативні органи на селі новими партійними силами.

Намічену з'їздом реконструкцію сільського господарства можна було здійснити лише на основі планомірного керівництва економікою країни. Партія нагромадила значний досвід планування народного господарства. Становище в країні створювало можливість переходу від річних контрольних цифр до перспективних планів на кілька років. При цьому партія керувалася вказівками В. І. Леніна про те, що вперше в історії стало можливим встановити строки, необхідні для вироблення докорінних соціальних змін. Керуючись вказівкою В. І. Леніна про необхідність планомірного розвитку соціалістичної економіки, з'їзд обговорив питання про директиви по складанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства. В розробці першого п'ятирічного плану бра-

⁴ Див.: КПСС в резолюціях..., т. 4, стор. 68.

ли активну участь Г. М. Кржижановський, який очолював тоді Держплан СРСР, В. В. Куйбишев — голова ВРНГ, відомі радянські вчені І. Г. Александров, І. П. Бардін, А. П. Бах, Д. М. Прянишников, С. Г. Струм'їлін та інші.

З'їзд одностайно затвердив резолюцію «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства». В ній були викладені основні завдання політики партії на наступну п'ятирічку. Головний напрямок, у якому передбачалось вести господарське будівництво в період першої п'ятирічки, полягав у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, що прискорювала перехід до наступу по всьому фронту проти залишків капіталізму в економіці. Для цього, як зазначалося в директивах, необхідно було у відповідності з політикою індустріалізації країни посилити насамперед виробництво засобів виробництва, а в ньому надати найбільш швидкого темпу росту галузям важкої індустрії, завдяки яким підвищується економічна могутність і обороноздатність країни, прискорюється соціалістична перебудова сільського господарства, зменшується залежність країни від капіталістичного світу, забезпечується гарантія продовження розвитку держави на випадок економічної блокади. З'їзд загострив увагу на необхідності і більш швидкого, ніж у капіталістичних країнах, темпу народногосподарського розвитку і неодмінного систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного господарського сектора. Це завдання, підкреслювалося в резолюції, є вирішальним і головним моментом у всій господарській політиці пролетаріату⁵.

Підкреслюючи необхідність забезпечення високих темпів розвитку соціалістичної індустрії, особливо важкої, з'їзд рішуче відхилив троцькістські настанови щодо розвитку промисловості за рахунок викачування з селянства грошей шляхом нестримного підвищення цін на промислові товари, зниження цін на сільськогосподарську продукцію і збільшення податкового обкладання селян.

З'їзд загострив увагу партії на проблемі раціонального розміщення продуктивних сил, особливо підприємств важкої індустрії. Делегати поставили питання про необхідність уже в першій п'ятирічці найбільш швидкими темпами розвивати промисловість на сході країни. Це відповідало інтересам розвитку національних окраїн і зміцнювало обороноздатність СРСР.

У директивах з'їзду по п'ятирічному плану розвитку народного господарства не тільки були сформульовані завдання господарської політики партії, а й указувалися шляхи їх здійснення. Як найважливіша умова досягнення намічених рубежів висувалось широке залучення трудящих мас до соціалістичного будівництва і, насамперед, до справи раціоналізації всього народного господарства.

Резолюція «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства» була видатним документом, що знаменував більш високий етап планування в народному господарстві СРСР, у побудові соціалістичного суспільства. Творчо розвиваючи лєнінські принципи соціалістичного планування, XV з'їзд ВКП(б) прийняв генеральний план мобілізації сил партії і радянського народу на боротьбу за виконання історичних завдань побудови фундаменту соціалізму.

XV з'їзд ВКП(б) підбив підсумки тривалої боротьби партії проти троцькізму, до кінця викрив його меншовицьку, антирадянську платформу. Всі матеріали і документи про опозицію вивчалися спеціальною комісією з'їзду, яку очолював Г. К. Орджонікідзе. З яскравими

⁵ Див.: КПСС в резолюціях..., т. 4, стор. 33.

промовами, спрямованими проти опозиції, виступили А. А. Андреев, Ф. Е. Дзержинський, А. А. Жданов, В. П. Затонський, М. І. Калінін, С. М. Кіров, Г. І. Петровський, Й. В. Сталін, В. Я. Чубар.

З'їзд прийняв по доповіді Г. К. Орджонікідзе резолюцію «Про опозицію». В ній констатовалося: 1. Опозиція в галузі ідеологічній від незгод тактичного характеру перейшла до незгод програмного характеру, ревізуючи погляди Леніна і скотившись на позиції меншовизму 2. В галузі тактичній опозиція, посилюючи і загострюючи свою роботу проти партії, перейшла за грані не тільки Статуту партії, але й за грань радянської легальності (нелегальні збори, нелегальні друкарні, нелегальні органи друку, насильницьке захоплення приміщення і т. п.); Антирадянська тактика опозиції, що застосовувалась за кордоном, фактично поставила опозицію в один ряд з відвертими ворогами країни диктатури пролетаріату. 3. В галузі організаційних питань опозиція, спираючись на ревізію ленінських поглядів, від фракційності перейшла до створення своєї власної троцькістської партії⁶.

З'їзд схвалив виключення Троцького й Зінов'єва з ВКП(б) і вказав, що приналежність до троцькістської опозиції та пропаганда її поглядів несумісні з перебуванням у партії і постановив виключити її рядів 75 активних опозиціонерів. Крім того, з'їзд прийняв рішення про виключення з партії антиреволюційної групи Сапронова (23 чол.)

Очистивши свої ряди від запеклих троцькістів, партія одночасно подбала про те, щоб обманутих опозицією рядових членів ВКП(б) звільнити від впливу ворожих елементів. З'їзд доручив ЦК і ЦКК вжити всіх заходів ідейного впливу на рядових членів троцькістської опозиції з метою допомогти стати їм на марксистсько-ленінські позиції при одночасному очищенні партії від усіх явно несправимих елементів троцькістської опозиції.

Ідейний та організаційний розгром троцькізму є історичною заслугою Комуністичної партії, її Ленінського Центрального Комітету. Розгром троцькістів був одною з найважливіших умов успішного соціалістичного будівництва в нашій країні.

XV з'їзд ВКП(б) увійшов в історію партії і країни як з'їзд колективізації. Його рішення стали творчою розробкою марксистсько-ленінської теорії соціалістичної перебудови дрібного товарного селянського господарства. В них глибоко обгрунтовані своєчасність перенесення центра ваги у здійсненні ленінського кооперативного плану на виробниче кооперування, визначено момент для безпосередньої підготовки переходу до нового укладу життя більшості населення країни — трудівників села. В сучасних умовах комуністичні й робітничі партії країн соціалістичної співдружності з успіхом використовують досвід КПРС в галузі соціалістичних перетворень у сільському господарстві.

Величезне значення для соціалістичного будівництва мало прийняття XV з'їздом партії директив по першому п'ятирічному плану розвитку народного господарства країни. Цими директивами партія конкретно визначила строки і темпи великих соціалістичних перетворень в Радянському Союзі.

Повний ідейний та організаційний розгром троцькізму, дальше зміцнення рядів ВКП(б) — такий найважливіший підсумок боротьби партії проти опозиції, підведений XV з'їздом ВКП(б).

Неоціненне значення має досвід боротьби Комуністичної партії з різного роду опозиціонерами для сучасного розвитку світового рево-

⁶ Див.: КПСС в резолюціях..., т. 4, стор. 70.

люційного процесу. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС підкреслено: «...Правий і лівацький ревізіонізм аж ніяк не бездіяльні і боротьба за марксистсько-ленінські основи комуністичного руху, проти спроб їх перекрутити або підірвати лишається спільним для всіх завданням»⁷.

Про величезну роботу партії по здійсненню ленінського плану побудови соціалізму в СРСР з новою силою сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»: «Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання перетворили в історично найкоротший строк нашу Батьківщину в могутню соціалістичну державу»⁸. Цьому великою мірою сприяли й історичні рішення XV з'їзду ВКП(б).

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 34.

⁸ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

КАПІТАЛІСТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ),

А. І. МАМАЛИГА (Кам'янець-Подільський)

Проблема капіталістичної еволюції сільськогосподарського виробництва і, зокрема, тих змін, які відбувалися в селянських господарствах Росії, в тому числі й окремих її регіонів, у пореформений період, має важливе наукове значення, оскільки з нею тісно пов'язане дослідження таких кардинальних питань суспільно-економічного розвитку, як утвердження капіталістичних відносин у землеробстві, розшарування селянства на селянську буржуазію і сільський пролетаріат, формування основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату, складання і зміцнення союзу робітничого класу і селянства — єдиної суспільної сили, здатної повалити владу поміщиків та капіталістів і здійснити буржуазно-демократичні, а згодом і соціалістичні перетворення в країні.

Глибокий і єдино правильний аналіз усіх цих явищ у суспільно-економічному розвитку Росії дали творці революційного вчення пролетаріату К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін. Їх праці становлять методологічну основу дослідження проблем аграрної історії взагалі та капіталістичної еволюції селянських господарств зокрема.

Радянські історики і економісти вже чимало зробили у вивченні аграрної історії нашої країни епохи капіталізму, в тому числі й Подільської губернії. Певний інтерес у цьому плані становлять, зокрема, дослідження Л. М. Іванова, А. М. Анфімова, В. П. Теплицького, Д. П. Пойди, М. Н. Лещенка, Л. Г. Мельника та ряду інших¹. Але еволюційні

¹ Л. М. Іванов. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века, М., 1961; А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство Европейской России, М., 1969; В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, К., 1959; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепрпет-

процеси в селянських господарствах Поділля висвітлювалися лише побіжно. Тому автори даного повідомлення ставлять своїм завданням спитися на них дещо докладніше.

Загальновідомо, що темпи розвитку аграрного капіталізму, в тому числі й еволюційних процесів у селянських господарствах того чи іншого району країни, прискорилися після буржуазної реформи 1861 р., проведеної царським урядом в інтересах дворян-поміщиків. В. І. Ленін у праці «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція» (1911 р.) писав: «Це був крок по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію. Зміст селянської реформи був буржуазний, і цей зміст виступав наверх тим сильніше, чим *менше* урізувалися селянські землі, чим *повніше* відділялись вони від поміщицьких, чим *нижчий* був розмір данини кріпосникам (тобто «викупу»), чим *вільніше* від впливу і від тиску кріпосників улаштовувались селяни тієї чи іншої місцевості»².

Селяни Подільської губернії, як і всюди в Росії, вийшли з кріпосної залежності, підкреслював Володимир Ілліч, «...обідрані, як жебраки, вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників»³. Щоправда, під впливом польського визвольного повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні значно активізувався селянський рух. Щоб запобігти піднесенню руху селянства і повернути його на свій бік, царський уряд вирішив повернути селянам частину так званих інвентарних земель, відрізаних у них поміщиками в період між інвентарною (1847—1848 рр.) і селянською (1861 р.) реформами. Викупні платежі було знижено тут на 20%, що дало підстави деяким дослідникам помилково твердити, нібито селяни Поділля, як і всієї Правобережної України, мали більше землі і сплачували менший розмір викупу, ніж селяни інших районів Росії.

Насправді ж, селяни Правобережжя також були приречені на напівголодне існування, адже їм повернули далеко не всю інвентарну землю, відібрану поміщиками. Так, за даними Подільського губернського в селянських справах присутствія, наділи в середньому скоротилися не менше, ніж на 110 десятин на кожну уставну грамоту. А в Подільській губернії лише по маєтках польських дворян було складено 1820 таких грамот. Тому можна допустити, що внаслідок проведення реформи селянам було недодано від 180 до 200 тис. десятин інвентарних земель⁴. Але й ця цифра занижена. За підрахунками П. Ф. Щербини, лише в 58 волостях Подільської губернії селянам недодали 186 426 десятин землі⁵.

Крім того, незважаючи на царський указ від 30 липня 1863 р., який проголошував «недоторканість» інвентарних земель, в переважній більшості місцевостей, де робилися «прирізки», селянам поверталися гірші ділянки, здебільшого пустища, ярн, піски та косогори, непридатні для землеробства. Однак навіть за них треба було протягом більш як двох років відробляти панщину, а потім платити викуп, розмір якого вдвічі-втричі перевищував ринкову вартість цих земель. Загальна сума ви-

ровск, 1960; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959; його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму, К., 1970; Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні в XIX ст., К., 1972.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 163.

³ Там же, стор. 133.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 3011, спр. 236, 1864.

⁵ П. Ф. Щербина. Крестьянская реформа 1861 г. в Подольской губернии, К., 1965, стор. 238.

кушних платежів, яку мали погасити селяни губернії протягом 49 років, перевищувала 100 млн. крб.⁶

До цього слід додати, що і після реформи стосунки між поміщицькими і селянськими господарствами за своєю формою і змістом, по суті, залишалися кріпосницькими. Зберігалися череззсумжжя і нерозмежованість поміщицьких та селянських земель, і чиншові відносини, які охоплювали десятки тисяч селян, і сервітути. Найголовнішими серед останніх у Подільській губернії були селянські сінокоси і фруктові садки в поміщицьких лісах, а також спільні толоки, вигони, водопої тощо. Всього в губернії налічувалося до 20 різних сервітутів⁷. Ними користувалися селяни в 1667 поміщицьких володіннях.

До залишків феодалізму в подільському селі необхідно віднести й позбавлення селянських громад права викупляти у поміщиків ліси, а також кругову поруку, становість, натуральну повинність (лагодження доріг і мостів, ремонт гребель, забезпечення війська і величезної армії чиновників транспортом), і обмеження права селян на вільний вихід із земельної общини чи сільської громади.

Все це повністю підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «помішки не тільки награвували собі селянської землі, не тільки відвели селянам гіршу, іноді зовсім непридатну землю, але часто-густо понаробляли пасток, тобто так розмежували землю, що у селян не лишилося то випасів, то луків, то лісу, то водопою»⁸. Отже, і після скасування кріпосного права селяни Поділля, як і всієї Росії, залишилися «...нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рупкоприкладствовало і бешкетувало»⁹.

Численні кріпосницькі пережитки важким тягарем лягли на плечі трудяшого селянства і наклали відбиток на весь процес дальшого економічного і політичного розвитку Росії, в тому числі й Подільської губернії.

Проте, незважаючи на всю свою обмеженість і половинчатість, реформа 1861 р., як і проведені після неї земська, фінансова, міська, судова, шкільна, цензурна та інші буржуазні реформи 60—70-х років XIX ст., безсумнівно, створила певні умови для більш швидкого проникнення та розвитку капіталістичних відносин на селі. «Оскільки селянин, — писав В. І. Ленін, — виривався з-під влади кріпосника, остільки він ставав під владу грошей, попадав в умови товарного виробництва, опинявся в залежності від капіталу, що народжувався»¹⁰. Гостра потреба в грошах, необхідних для сплати викупних платежів, казенних та мирських податків, різних боргів, а також для оренди землі і придбання необхідних знарядь праці, дьогтю, солі, гасу, сірників та інших товарів, часто змушувала селян продавати на ринку не тільки надлишок, а й необхідні їм продукти харчування.

Треба відзначити, що капіталістична еволюція у тих районах України, на які поширювалася дія указу від 30 липня 1863 р., проходила інтенсивніше, ніж в інших місцевостях Росії. Цьому значною мірою сприяла наявність тут досить розвинутої промисловості, безпосередньо пов'язаної з переробкою сільськогосподарської продукції.

⁶ Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, стор. 422.

⁷ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХмОДА), ф. 112, оп. 1, спр. 18 816, арк. 17; спр. 18 812; ф. 84, оп. 1, спр. 32, арк. 3; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 308, 1869 р., спр. 105, арк. 9.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 133.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 163—164.

Селяни максимально розорювали свої наділи, засівали їх найбільш цінними хлібними та іншими культурами, які користувалися попитом на ринку. Так, уже в 1881 р. площа розораних земель у Подільській губернії становила $\frac{3}{4}$, а в 1893 р. — навіть понад $\frac{8}{10}$ надільних земель¹¹. На цей час у більшості сіл губернії майже всі селянські землі були засіяні. Для вигону і випасу худоби залишалася мізерна площа, а в ряді місцевостей її зовсім не було, і селяни орендували ці угіддя в держави або у великих землевласників за високу плату.

Поряд з помітним зростанням посівних площ поліпшувалася їх структура. Високий попит на зернові культури всередині країни і за кордоном повсюдно приводив до заміни жита і деяких інших малопродуктивних культур більш цінними, зокрема пшеницею, і не лише в поміщицьких, а й у селянських господарствах. Водночас у багатьох з них почали вирощувати технічні культури, серед яких найбільше значення мали цукрові буряки. Як відомо, Подільська губернія посідала в цей час друге місце на Україні за виробництвом цукру. Наявність розвинутої цукрової промисловості позначилася на структурі посівних площ та економічній спеціалізації багатьох селянських господарств губернії. По-перше, ця галузь промисловості поглинала великий надлишок селянської робочої сили і, по-друге, сприяла розвитку бурякосіяння не лише на поміщицьких, а й на селянських землях. Власники цукрових заводів широко контрагували останні під посіви цукрових буряків. Щоб заохотити селян навколишніх сіл до вирощування цієї культури, підприємці практикували авансування необхідних коштів та продаж господарствам, які вирощували буряки, жому для відгодівлі худоби. Нерідко сторони укладали між собою спеціальні контракти, в яких визначалися площі посівів буряків, а також розмір та порядок оплати званої заводу продукції. Так, за контрактом, укладеним адміністрацією Деражнянського цукрового заводу з 65 селянами-домогосподарями с. Копачівки Меджибіжської волості, останні зобов'язалися здати з урожаю 1873 р. на завод 18 тис. пудів цукрових буряків по 50 коп. за корець (6 пудів). При підписанні контракту селянам виплатили завдаток — 15 коп. за корець. Вирощувати буряки треба було тільки на гарних, хоч і не угноєних землях. Насіння для посівів селяни мали купувати лише на цьому заводі. Вони несли повну відповідальність за порушення угоди і в разі невиконання зазначених вищевказаних вимог, або перепродажу врожаю цукрових буряків іншому підприємству, сплачували штраф, втричі більший вартості насіння та одержаного завдатку¹². Подібні контракти укладалися з селянами й іншими підприємцями.

Зростаючий попит на цукрові буряки, а також заходи заохочення, що їх широко застосовували цукрозаводчики, сприяли швидкому розвитку бурякосіяння. Так, з кінця 40-х років XIX ст. до початку XX ст. площа посівів цукрових буряків на Правобережній Україні збільшилася з 21 до 300—400 тис. десятин, тобто майже в 20 разів. Причому на Подільську губернію в 1901—1905 рр. припадало в середньому майже 110 тис. десятин. Частка селянських господарств вже на початку 70-х років XIX ст. становила приблизно 45% від загальної площі, засіяної цукровими буряками¹³.

Крім цукрових буряків, селяни Подільської губернії вирощували картоплю, яка служила сировиною для винокурної, крохмальної та де-

¹¹ Б. М. Вельбель. Главнейшие выводы Плотнянского опытного поля в связи с характеристикой района, Каменец-Подольск, 1914, стор. 57.

¹² В. Устьянцев. Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии, К., 1916, стор. 18—19.

¹³ Календарь Юго-Западного края на 1873 год, К., 1872, стор. 157.

пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві та клас сільськогосподарських найманих робітників»¹⁹. Цей процес відбувався за рахунок розмивання середнього селянства на дві крайні соціальні групи, він розвивався і наростав з проникненням товарного виробництва в усі сфери сільського господарства.

Розвиваючись вглиб і поширюючи свій вплив на селянське господарство, капіталізм внісв істотні зміни і в розподіл між основними групами селянства головних знарядь і засобів виробництва: надільної, приватновласницької і орендної землі, робочої худоби, знарядь виробництва, а також використання вільнонайманої праці. Нерівномірність у розподілі надільних селянських земель спостерігалася ще в до-реформенний період і була тісно пов'язана з розкладом феодално-кріпосницької системи і розвитком в її надрах капіталістичних відносин. Проведена в 60-х роках ХІХ ст. селянська реформа значно посилила диференціацію надільного селянського землеволодіння, яка наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. досягла значних розмірів.

В. І. Ленін виділяв три основні прошарки селянства: нижче, середнє і вище. До першого з них він відносив по Європейській Росії селянські господарства з наділами до 15 десятин на двір, які, за його визначенням, становили сільську бідноту — розорене селянство, пригноблене поміщицькими латифундіями, позбавлене можливості звести кінці з кінцями і змушене вдаватись до сторонніх заробітків; до середнього — селянські господарства, що володіли наділами від 15 до 20 десятин; і до заможного, куркульського — тих селян, які володіли 20 і більше десятинами землі на двір²⁰.

У Подільській губернії, де був вищий рівень розвитку аграрного капіталізму і кращі природно-кліматичні умови, розміри надільної землі на двір у кожній з соціальних груп селянства були значно менші, ніж у середньому по Європейській Росії. За нашими підрахунками, в першій групі вони становили до 4 десятин, у другій — 4—7 і у третій — понад 7 десятин на двір. Відповідно до цього, частка першої групи на початку ХХ ст. дещо перевищувала 64% селянських господарств, другої — досягала 29% і третьої — майже 7%. Причому, в нижчій групі середній наділ становив 2,7, в середній — 5,2 і у вищій — 8,9 десятин на двір.

Таким чином, ступінь розшарування селянства Подільської губернії за розподілом надільних земель на початку ХХ ст. був уже досить значним. Проте було б неправильним визначати співвідношення соціальних груп селянства лише за даними надільного землеволодіння, бо, як зазначав В. І. Ленін, «багаті селяни не на своїх наділах розживаються: вони *купають* багато землі, купують і «навечно» (тобто в свою приватну власність) і «на роки» (тобто орендують), купують і в поміщиків, і в свого брата-селянина, у того, хто кидає землю, хто з нужди здає наділи»²¹. Це положення підтверджується численними фактами, з яких видно, що купували землю здебільшого заможні господарі. Основна ж їх маса через брак коштів і надзвичайну дорожнечу зробити це була неспроможною. До того ж ціни на землю неухильно зростали. Якщо напередодні реформи середня вартість однієї десятини землі на Поділлі становила 33,14 крб., то наприкінці ХІХ ст. вона вже досягала навіть при оптовому продажу 210 крб.²². Отже, за 40 пореформених років ціна землі зросла більш як у 6,3 раза. Особливо дорого кошту-

¹⁹ Там же, стор. 160.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 63.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 145.

²² ЦДІА УРСР. ф. 442, оп. 703, 1904 р., спр. 58, арк. 123.

вали дрібні земельні ділянки, розміром від 0,5 до 5 десятин. Їх вартість у 2—3 рази перевищувала середню ціну десятини землі при оптовому продажу. За свідченням сучасників, ділянки землі розмірами до 10 десятин коштували 156 крб. за десятину, від 10 до 20 десятин — 67,9 крб., від 20 до 50 десятин — 58,2 крб., від 50 до 100 — 55 крб. і від 100 до 500 десятин — по 51,1 крб. за десятину²³.

Звичайно, переважна більшість селян не мала таких коштів і була неспроможна купувати землю навіть і через громади та товариства, які створювалися ними для цієї мети. Крім того, одноразові доплати на позики з селянського банку постійно підвищувалися і досягли наприкінці ХІХ ст. 20 крб. на сотню покупок, або 150 крб. на двір²⁴.

На Поділлі ж землі продавалися здебільшого цілими володіннями, або частинами, і переважно дворянам, купцям та промисловим підприємцям. Серед поміщиків побутувала думка, що продавати землю селянам, значить — знижувати прибутки свого сусіда. За свідченням буржуазного дослідника Т. Н. Осадчого, прикупка селянами поміщицької землі допускалася лише при збігу певних обставин.

У 1885 р. селянський поземельний банк почав скуповувати землі у розорених дрібних поміщиків і продавати їх у кредит селянам. Цією обставиною скористалися насамперед заможні господарі-куркулі. Протягом 1883—1900 рр. вони придбали 90 467,7 десятини позанадільної землі²⁵. За даними поземельного перепису 1887 р., середній розмір купленої селянами в приватну власність земельної ділянки становив 48 десятин.

Певне уявлення про те, як розподілялася земля, куплена селянами, товариствами і громадами у 1893—1900 р., дає таблиця:

Розподіл придбаної землі	Кількість купівель	Площа придбаної землі (у десятинах)
Особиста	845	26 567,1
Товариська	579	45 062,1
Громадська	39	4502,0
Разом	1463	76 131,2

До товариств, які здебільшого створювалися за ініціативою куркулів, входили й середняки, а в ряді місць і малоземельна сільська біднота. Купівля землі ґрунтувалася на одноосібному землекористуванні, зв'язаному спільністю вигону та черезсмужжям. Як правило, всередині товариств розгорталася гостра боротьба за землю, незаможних та середніх селян часто зовсім позбавляли куплених ділянок. Для цього товариства нерідко привласнювали собі право сільського сходу розпоряджатися селянською землею і відбирали земельні ділянки від одних селян та передавали їх іншим.

Оскільки на Поділлі позанадільної землі було мало, сільська буржуазія намагалася привласнити наділи своїх односельців. Дедали ширше практикувалася така форма купівлі-продажу, як переуступка. Збіднілі селяни, неспроможні сплачувати викупні платежі та різні мирські збори, переуступали свої наділи. Такі переуступки оформлялися офіцій-

²³ Аграрный вопрос, т. I, М., 1906, стор. 36.

²⁴ Т. Н. Осадчий. Земля и землевладение в Юго-Западном крае, К., 1899, стор. 55.

²⁵ «Экономическая жизнь Подолии», № 18—19, 1913, стор. 26.

но, рішення сільських сходів затверджувалися мировими посередниками і губернськими в селянських справах присутствіями.

За існуючими положеннями, купити переуступлену землю міг селянин, власний наділ якого не перевищував тяглової норми. Цей своєрідний ценз був невідгідний куркулям, внаслідок чого виникли обхідні форми купівлі-продажу селянських земель. До актів про купівлю-продаж занеслися прізвища збіднілих родичів і додавалася розписка про те, що останні не внесли плати за землю. Широко практикувалося укладення домашніх угод, за якими земля, хоча фактично і переходила до нового власника, офіційно залишалася за старими домогосподарями. Домашні угоди стали зручною формою капіталістичної мобілізації селянського надільного землеволодіння. Куркулі могли прибирати до своїх рук надільну селянську землю за гроші, за борги, за безцінь і просто так у тих, хто кидав її або з нужди здавав свої наділи.

Цей процес, що з року в рік посилювався, призводив до поглиблення диференціації селянства, зміцнював позиції селянської буржуазії. Як свідчать документи, вже наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. куркулі стали панівною економічною і політичною силою на селі, захопили сільське і волосне управління і вміло використовували сільські сходи для збільшення своїх земельних площ за рахунок розореного селянства. Вони не гребували ніякими методами, вдавалися навіть до так званих «словесних приговорів» сільських сходів. Нерідко рішення сходів підроблялися й фальсифікувалися. Зокрема, група куркулів с. Улянівки Гайсинського повіту, підробивши ряд приговорів та угод, захопила в односельців понад 300 десятин вільних земель²⁶.

У боротьбі за землю насильницькі засоби відчуження куркуллями селянських наділів, а нерідко і вбивства за межі в багатьох місцевостях стали звичайним явищем. За свідченням гайсинського предводителя дворянства В. С. Завойка, з 51 в'язня місцевої повітової тюрми 17 відбували покарання за вбивства, вчинені з метою загарбання чужої землі²⁷. Все це разом узятє призвело до того, що куркулі Поділля, як і в усій Україні і в Росії, прибрали до своїх рук понад 90% землі.

Куркульські господарства широко орендували поміщицькі і селянські землі. За даними урядової комісії, у 1901 р. в Подільській губернії було зареєстровано 469 випадків орендування позанадільних земель, з них у 439 випадках (93,6%) земля орендувалась у приватних власників, у 3 (0,7%) — у казни, в 19 (4%) — в уділів і в 8 випадках (1,7%) — в інших власників²⁸. З 439 орендних угод, укладених між селянами і приватними власниками губернії, 432 (98,4%) передбачали грошову форму оплати, 5 (1,1%) — з частки врожаю і лише 2 (0,5%) — змішану форму оплати. За гроші найчастіше орендувалися невеликі за розміром ділянки, і до того ж на короткий строк. Такі угоди становили близько 69% від їх загальної кількості²⁹.

Звичайно, малоземельні бідняцько-середняцькі господарства, обтяжені високими викупними платежами і численними податками, були неспроможні орендувати землю великими ділянками і на тривалий час. Вони могли обробляти її тільки на умовах короткострокової дрібної оренди, яка обходилася значно дорожче від довгострокової і призводила до неминучого розорення. Довгостроковою грошовою орендою на Поділлі, як і всюди, користувалися переважно куркулі, яким належало

²⁶ ХмОДА, ф. 112, оп. 1, спр. 3399, арк. 75—78.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 593, оп. 1, спр. 414, арк. 1—2.

²⁸ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии., ч. I, СПб., 1903, стор. 120—121, 126—129.

²⁹ Там же.

понад 50% всієї орендованої приватновласницької землі. В. І. Ленін у праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» писав, що з усіх дворів, які орендували землю, більшість змушена була це робити з нужди. «Для величезної більшості селян оренда — це кабала, — зазначав Володимир Ілліч. — За кількістю орендованої землі, безсумнівно, не менше половини її перебуває в руках заможного селянства, сільсько-буржуазії, яка організовує капіталістичне землеробство»³⁰.

Куркулі часто привласнювали наділи своїх односельчан — збіднілих та розорених селян. За даними державної комісії, утвореної 16 листопада 1901 р., лише селяни, які орендували землі казни, уділів і приватних власників, у 1901 р. здали в орендне користування інших господарів понад 200 тис. десятин своїх надільних земель³¹. Окремі куркулі захопили по 10, 15 і навіть більше 20 наділів. В результаті посівні площі між окремими соціальними групами розподілилися дуже нерівномірно. Наприкінці XIX ст. не менше половини селянських господарств Подоллі або зовсім не мали посівів, або мали їх дуже мало, що далеко не задовольняло потреби сім'ї. Щоб не вмерти з голоду, селяни змушені були шукати додаткових заробітків.

Картину капіталістичної еволюції селянських господарств Поділля у пореформену добу доповнюють матеріали про зміни в галузі тваринництва, зокрема в кількості робочої худоби. Наявні історичні джерела свідчать про те, що в цей час відбувалося, по-перше, загальне зменшення поголів'я худоби, по-друге, структурні зміни в тваринництві і, по-третє, концентрація робочої худоби в руках глитаїв-куркулів. Ці процеси, що розвивалися у взаємозв'язку та взаємозалежності, прискорювали розшарування селянства.

Треба відзначити, що в дореформену епоху живий реманент селян служив головним знаряддям для обробки не лише їх надільних земель, а й поміщицьких ланів. Те ж саме можна сказати і про перші пореформені роки, коли селяни обробляли поміщицькі землі своїм реманентом на умовах відробітків. У південних повітах губернії скотарство мало екстенсивний характер. Після реформи, що супроводжувалася відбиранням у селян пасовищ, поголів'я тяглової худоби різко зменшилося. Скорочення сервітутів поглибило цей процес. За підрахунками В. П. Теплицького, в 1870—1900 рр. на 100 десятин ріллі з 1283 голів тяглової худоби залишилося 1012³².

Поряд із скороченням загального поголів'я робочої худоби продовжувався її перерозподіл, зокрема коней, між окремими групами селян. Дані військово-кінських переписів 1888 р. свідчать, що з 341 336 селянських дворів 175 196 (51,3%) були безкінними, мав коней 166 141 двір. При цьому, по одному коню налічувалося в 4 975 дворах, по двоє — 111 308, по троє і більше коней — у 49 838 дворах³³. Таким чином, безкінні і однокінні селяни, тобто сільська біднота, становили близько 53%, середнє селянство (з двома кіньми) — 32,6 і селянська буржуазія — куркульство (з трьома кіньми і більше) — 14,6%. Остання група, на яку всього припадало близько 1/7 селянських дворів, мала майже 180 тис. коней, що перевищувало 44% їх загальної кількості. Отже, в руках заможної частини селянства знаходилося не менше, а

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 84—85.

³¹ Матеріали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии... ч. I, стор. 120—121, 126—129.

³² В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, стор. 230.

³³ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, стор. 67.

може, й більше половини всього сільського виробництва. Така концентрація була можлива тільки при умові, що йому належала більша частина купчих і орендованих як позанадільних, так і надільних земель.

З наведеного видно, що наприкінці ХІХ ст. старе селянство — основний пригноблений клас феодального суспільства — перестало існувати. В процесі його розшарування на Поділлі, як і всюди, склалися такі основні групи селянського населення: сільська біднота, середнє селянство і сільська буржуазія — куркульство. Новими типами були перша і остання з названих груп. Причому, заможне селянство (самостійні хазяїни, власники торгово-промислових закладів, хазяїни торгових підприємств тощо) вело торгове землеробство, поєднуючи його з промислами. Оренда землі для продажу хліба мала в заможних господарствах величезне значення, нерідко більше, ніж наділ. Розміри господарств здебільшого перевищували тут робочі сили сім'ї, тому використання найманої праці було неодмінною умовою їх існування. З цього заможного селянства, за визначенням В. І. Леніна, вироблявся клас фермерів. «Вільні гроші, одержувані у вигляді чистого доходу цим селянством, — писав Володимир Ілліч, — вживаються або на торгові й лихварські операції, так непомірно розвинуті в нашому селі, або — за сприятливих умов — вкладаються в купівлю землі, поліпшення господарства і т. п.»³⁴. Зосереджуючи в своїх руках майже 40% надільних і приватних селянських земель, а також більше половини орендних площ, робочої та продуктивної худоби, переважну більшість селянських машин і удосконалених знарядь праці, сільська буржуазія наприкінці ХІХ ст. відіграла вже значну роль в економічному житті. «...За своїм значенням в усій сукупності селянського господарства, — зазначається в ленінській праці «Розвиток капіталізму в Росії, — в загальній сумі належних селянству засобів виробництва, в загальній кількості вироблюваних селянством землеробських продуктів, — селянська буржуазія є безумовно переважаючою. Вона — господар сучасного села»³⁵.

Про економічну могутність сільської буржуазії свідчили і зростаючі з року в рік вклади до сільських банків, у яких бідняцько-середняцькі маси ніяких заощаджень, звичайно, не мали. У 1899 р. в Подільській губернії функціонувало 143 банки, серед них найбільші: Монастирський, Печерський, Лучанський та Немирівський. Протягом зазначеного року до них надійшло вкладів на суму 2 607 342 крб., а було видано позик чи повернуто вкладів на 2 683 324 крб., після чого в банківському активі ще залишилося 2 505 068 крб. Наведені факти яскраво свідчать не про зростання народного добробуту, як це намагалася показати у своїх звітах місцева адміністрація, а про витіснення старого самостійного селянина новою сільською буржуазією.

Ці процеси впливали на форми організації суспільного життя в подільському селі. Зокрема, відбувався перехід селян-общинників до подвірного землеволодіння. Дедалі більше стиралися грані між колишніми поміщицькими, державними, удільними та іншими категоріями селян. Водночас поступово зникала різниця і між тяглими та пішними селянами; вони перетворювалися в сільських пролетарів і напівпролетарів з наділом. Цей другий новий тип сільського населення, до якого належало неіміще селянство, в тому числі й зовсім безземельне, об'єднував більше половини сільських жителів Поділля. Але найтиповішими його представниками були наймити, поденники, чорнороби, робітники з наділами. В. І. Ленін вказував на надзвичайно низький життєвий рі-

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 162.

³⁵ Там же, стор. 163.

вень цього типу сільського населення, «...що навіть поступається, мабуть, перед життєвим рівнем робітника без наділу»³⁶. Так, у 1883—1900 рр. кінному робітнику Поділля платили в середньому на сівбі 1 крб. 3 коп., на збиранні врожаю — 1 крб. 29 коп., пішому робітнику на своїх харчах, відповідно, — 31 і 51 коп., на хазяйських харчах — 26 і 42 коп., робітнику на своїх харчах — 23 і 38 коп. і на хазяйських — 19 і 30 коп.³⁷. Поденна плата сільськогосподарських робітників в окремих повітах була ще нижчою: 15—10 коп. — дорослого робітника і 5 коп. — робітниці або підлітка. Звичайно, така мізерна заробітна плата далеко не забезпечувала прожиткового мінімуму. Підраховано, що і після включення всіх додаткових заробітків селянам Росії, в тому числі й Подільської губернії, щорічно не вистачало для поповнення видаткового бюджету майже 500 млн. крб. На зароблені гроші вони не могли навіть придбати конче необхідні продукти харчування на зиму, не кажучи вже про задоволення інших життєвих потреб³⁸. До того ж, знайти роботу навіть з такою мізерною платою було дуже важко. За даними спеціальної урядової комісії, про яку вже йшлося вище, наприкінці 90-х років XIX ст. на Поділлі налічувалося 1434,8 тис. чол. працездатного населення. З цієї кількості могли бути використані в землеробстві 250,3 тис. чол. і в промисловості — 111,5 тис., решта — близько 1,1 млн. чол. (75%) — становила надлишок робочої сили і не могла знайти роботи ні в місті, ні на селі³⁹.

Отже, з розвитком капіталізму в землеробстві в країні, в тому числі і в Подільській губернії, зростало й аграрне перенаселення, яке являло собою приховану форму безробіття в сільському господарстві і водночас одну з різновидностей відносного перенаселення — неминучого супутника капіталістичного способу виробництва.

Причини аграрного перенаселення В. І. Ленін пояснював особливостями розвитку капіталізму в Росії по пруському шляху. «Тринадцять мільйонів дрібних хазяїв, — зазначав він, — з найбільш жалюгідним, злидарським і застарілим реманентом, які колупають і свою надільну і панську землю, це — дійсність сьогоденного дня; це — штучне перенаселення в землеробстві, штучне в розумінні насильственого збереження тих кріпосницьких відносин, які давно пережили себе...»⁴⁰. Численні пережитки кріпосництва, в тому числі й прикріплення селянина до наділу та поміщицької економії, гальмували використання надлишку робочої сили капіталістичною промисловістю, посилювали аграрне перенаселення. Багато розорених селян, які не могли знайти роботи, йшли на південь, зокрема в капіталістичні економії та куркульсько-колоністські господарства Херсонщини і Бессарабії і продавали там свою працю за безцінь, деякі переселялися в Крим, на Кавказ, у Сибір та інші віддалені райони країни. Так, тільки з 1885 по 1900 р. з України виїхало лише до Сибіру близько 368 тис. чол., у тому числі з Подільської губернії — 2089 чол.⁴¹. Однак переселення не могло розв'язати аграрної проблеми. По-перше, воно охоплювало невелику частину селянства і, до того ж, не ту, що перебувала в найскрутнішому становищі, і, по-

³⁶ Там же.

³⁷ Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века, вып. II, СПб., 1902, стор. 98—99.

³⁸ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955, стор. 64.

³⁹ Див.: Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии..., ч. I, стор. 248—249.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 128—129.

⁴¹ Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии..., ч. I, стор. 28—31.

друге, далеко не всі селяни залишалися на нових місцях. Частина з них, втративши все своє майно, поверталася або йшла на заробітки. Лише з 1895 р. по 1901 р. тільки з Сибіру повернулося на Україну не менше 22 тис. переселенців. Кожний десятий селянин помирав у дорозі, а ті, що приїжджали на батьківщину, не маючи засобів до існування, змушені були йти на заробітки в місто чи наймалися до власників торгово-землеробських підприємств. В. І. Ленін відзначав, що процес переселення, який посилював розклад селянства на місцях виходу і переносив елементи розкладу на місця вселення, ішов, головним чином, за рахунок середнього селянства і в результаті сприяв створенню внутрішнього ринку робочої сили⁴².

Отже, капіталізм переборював гальмуючу дію численних залишків кріпосництва і дедалі глибше проникав в усі сфери сільського господарства Поділля. Наприкінці ХІХ ст. селянство «...цілком розкололося на протилежні групи»⁴³ — селянську буржуазію і сільський пролетаріат.

⁴² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 168.

⁴³ Там же, стор. 172.

З ІСТОРІЇ БЕРЕЗНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1919 р. В ЄГИПТІ

А. Д. ДЯЧЕНКО (Київ)

Велика Жовтнева соціалістична революція знаменувала собою початок нової ери в історії людства. Вона, зазначається в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», відкрила нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах¹⁻². Вплив Великого Жовтня на Єгипет, зокрема, виявився в тому, що тут на основі внутрішніх економічних процесів виникли необхідні передумови для розширення національно-визвольного руху. На арену боротьби проти імперіалістичного гноблення поступово вийшов молодий єгипетський робітничий клас. В країні почали виникати перші комуністичні групи*. Революційна буря, що пронеслася в Росії, стала тим зовнішнім фактором, який прискорив розвиток національно-визвольного руху в Єгипті, надав йому більшої напруженості і цілеспрямованості.

Метою даного повідомлення є висвітлення березневого антианглійського повстання 1919 р. в Єгипті, яке під безпосереднім впливом визвольних ідей Жовтня, в умовах загальної кризи світової капіталістичної системи, що почалася, охопило всі соціальні верстви населення країни — робітників, фелаків (селян), міські середні класи, велику національну буржуазію, ліберальних поміщиків. Передумови повстання виникли в процесі всього попереднього розвитку подій у Єгипті, який

¹⁻² Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 15.

* У 1920 р. окремі комуністичні групи об'єдналися в Соціалістичну партію Єгипту. У 1921 р. вона прийняла марксистсько-ленінську програму і була перетворена в Комуністичну партію. Визнана секцією Комінтерну в 1922 р.

у 1882 р. був окупований британськими військами і перетворений в англійську колонію*.

Велика Жовтнева соціалістична революція сприяла активізації антиімперіалістичної боротьби єгипетського народу, особливо трудящих мас, а перемога Країни Рад над внутрішньою контрреволюцією та інтервентами стала для нього запалюючим прикладом. Під впливом цієї боротьби змінилися й позиції імуших верств Єгипту, які очолювали національно-визвольний рух у країні. Якщо раніше вони обмежувалися лише вимогою автономії (в рамках Османської імперії або англійського колоніального режиму), то після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції висунули лозунг повної незалежності країни. Навіть англійський буржуазний історик Г. Янг був змушений визнати вплив Великого Жовтня на хід подій у Єгипті. Він, зокрема, писав: «Національна партія, включаючи всі активні у політичному відношенні елементи, поліпшила як свою організацію, так і програму, вивчивши методи турецького комітету і російських комуністів. Рух... уже включав новий республіканський і революційний елемент, хоч в основному він продовжував залишатися «національним» за своїм змістом»³. Янг відзначав також, що ідеї більшовизму мали великий вплив не тільки на іноземних робітників у Єгипті, а й на класово свідому частину єгипетського пролетаріату.

Восени 1918 р. у середовищі буржуазно-поміщицьких політиків Єгипту виникла ідея «інтернаціоналізації» єгипетської проблеми. Втїлити її в життя вони хотіли, відрядивши до Європи делегацію, яка б там від імені Єгипту висунула і захищала політичні вимоги. Зокрема, планувалося використати численні декларації лідерів Антанті, які обіцяли надати колоніальним народам право «самовизначення». Активним прихильником цього плану був віце-президент Законодавчих зборів Єгипту, один з керівників антиімперіалістичного руху Саад Заглул.

На початку листопада 1918 р. склад делегації на чолі з С. Заглулом був затверджений. Вона називалася «аль-Вафд аль-Місрі» («Єгипетська делегація»). За назвою цієї делегації її прихильники називали себе «вафдистами», а коли в 1923 р. була створена політична партія, вона прийняла назву «Хізб аль-Вафд» («Партія делегації»), або скорочено «Вафд».

13 листопада 1918 р. лідери національного руху С. Заглул, А. Шаррауї і Абдель-Азіз Фахмі звернулися до англійського військового комісара в Єгипті Р. Уінгейта з вимогою скасувати британський протекторат, визнати повну незалежність Єгипту й дозволити їм виїхати до Лондона для переговорів з англійським урядом. Проте британські військові власті не дали згоди на виїзд делегації. Обстановка вкрай загострилася. Антианглійські демонстрації й виступи набували дедалі більшого розмаху. Відповіддю на ще одну вимогу допустити єгипетську делегацію на Паризьку мирну конференцію був арешт 8 березня 1919 р. чотирьох керівників Вафду — С. Заглула, Мухаммеда Махмуда, Ісмаїла Сідкі і Хаміда аль-Басіла. Їх вислали на о. Мальту. Так окупанти розраховували покінчити з національно-визвольним рухом єгипетського народу. Однак, як відзначав Г. Янг, «...цей захід (колонізаторів. —

* Докладніше про це див.: «УІЖ», 1975, № 7, стор. 76—84; А. М. Голдоби н. Из истории установления английского протектората над Египтом в 1914 г.— Страны Ближнего и Среднего Востока. Ученые записки ЛГУ, № 195, 1956, стор. 40—57.

³ Цит. за: Х. И. Кильберг. Кризис британского господства в Египте после Великой Октябрьской социалистической революции (далі — Кризис британского господства в Египте). — Великий Октябрь и народы Востока, М., 1957, стор. 245.

А. Д.) ... скинув кришку з котла невдоволення, який... вибухнув»⁴.

Як тільки стало відомо про арешт С. Заглула та його колег, «...столицю охопив гнів, який потім швидко поширився по всій країні... Населення, обурене безчинством англійських властей, було готове повстати проти цих безчинств. Тому звістка про арешт Заглула стала іскрою, що запалила схвильовані серця»⁵. Члени Делегації, які залишилися на волі (12 чол.), створили каїрський центральний комітет Вафду для керівництва рухом. Його головою було обрано Алі Шарауї⁶.

Вранці 9 березня відбувся стихійний мітинг студентів школи права^{**}. Вони припинили заняття. Заступник юридичного радника англієць Еймос переконував студентів, щоб вони утрималися від будь-яких дій, поки не порадяться з батьками. «Наші батьки вже в тюрмі»⁶ — такою була їхня відповідь. Постає питання про вихід на демонстрацію. Проте між студентами не було єдності. Вони знали, що проведення демонстрації не передбачалося Вафдом. Студентська делегація відправилася за вказівками до «Будинку нації» (Так єгиптяни назвали будинок, де проживав С. Заглул. Там збиралися члени Делегації, обговорювалися її цілі, завдання і організаційні питання). Єгипетський історик аль-Аккад Махмуд Аббас писав, що делегація повідомила про свій намір прихильника Вафду професора Абд-аль Азіза Фахмі, однак не дістала в нього підтримки.

А в цей час студентська молодь, запалена промовами і закликами ораторів, вже вийшла на вулиці Каїра. До неї приєдналися учні інженерного, сільськогосподарського, медичного і вищого торговельного училищ. Пізніше Алі Шарауї писав, що члени Делегації умовляли студентів не влаштовувати демонстрацій, однак «...усе їхнє молоде єство повставало проти політики гноблення, а тому вони не могли серйозно обміркувати нашу пораду чи переконати своїх товаришів послухати нас»⁷.

З прапорами і лозунгами, на яких було написано «Хай живе Єгипет!», «Хай живуть Вафд і Саад Заглул!», «Геть англійський протекторат!», молодь рушила вулицями Каїра. Відбулися перші сутички з поліцією. В центрі міста з'явилися барикади. В цей день поліція заарештувала майже 300 чол.⁸

10 березня вийшли на демонстрацію студенти мусульманського університету аль-Азхар^{***} та інших навчальних закладів і шкіл столиці. Оголосили страйк каїрські робітники, ремісники, припинився рух транспорту. Під час зіткнень з поліцією та англійськими військами кількох чоловік було вбито.

Страйк тривав і наступного дня. Окупанти відкрили кулеметний вогонь. Проте ніщо вже не могло стримати виступу. В збройній сутич

⁴ G. Young. Egypt, London, 1927, стор. 238.

⁵ Абдаррахман ар-Рафий. Восстание 1919 года в Египте, М., 1957, стор. 167.

^{*} Віце-президент Законодавчих зборів Єгипту.

^{**} Згодом школа права стала одним з факультетів Каїрського університету.

⁶ M. S a b r y. La revolution egyptienne, Paris, 1921, стор. 20.

⁷ White book. Egyptian Delegation to the Peace conference. Collection of official correspondence from November 11 1918 to July 14 1919. Twelve appendices, containing verbatim transcriptions of official Egyptian reports, correspondence, depositions of victims and eye-witnesses and photographs of atrocities committed by British troops in Egypt. Published by the Delegation (далі — Бєлая книга Єгипетської Делегації), Paris, 1919, стор. 37.

⁸ А. М. Голдобин. Єгипетская революция 1919 года, М., 1958, стор. 47.

^{***} У 1919 р. там навчалось 8—10 тис. студентів (переважно єгиптян). Плат за навчання не вносилася, тому тут могли вчитися й діти бідних фєлахів (Див Т. Russel. The Egyptian service (1902—1946), London, 1949, стор. 192).

ці було поранено 16 поліцейських⁹. До повстання приєдналися також службовці урядових установ. Страйк переріс у загальний¹⁰.

13 березня повсталі вирішили підпалити султанський палац і виявити таким чином своє ставлення до слуги англійців — Фуада. Проте їх відтіснили звідти кулеметним вогнем. Убитих демонстранти носили по місту з транспарантами, на яких арабською та французькою мовами було написано «Жертви свободи». У людних місцях процесія зупинялася й влаштовувався мітинг. 14 березня відбулася збройна сутичка в районі Саїда Зейнаб. 13 чол. було вбито і 30 поранено. Того ж дня англійці розстріляли натовп, що виходив з мечеті аль-Хусейні¹¹.

Британські власті намагалися будь-що погасити всенародний рух, що розростався. Проте, як зазначав аль-Аккад «...жорстокість під час розгрому демонстрацій викликала гнів і обурення народу, і вони почастишали замість того, щоб припинитися»¹².

У перші дні повстання в Каїрі склалася дуже вигідна для його учасників обстановка. Про це, зокрема, писав згодом у своїх мемуарах тодішній начальник каїрської поліції англієць Т. Рассел, відзначаючи, що командуючий британськими військами столиці генерал Морріс мав у своєму розпорядженні лише Ессекський полк і солдатів, що проводили в столиці свою відпустку, — всього 900 чол.¹³ Розташовані у Мені (район Каїра, поблизу пірамід) військові підрозділи Моррісу не підпорядковувалися, для цього йому був потрібний дозвіл головної штаб-квартири, що знаходилася в м. Хан Юнес (на схід від Суецького каналу). Єгипетській поліції ж колонізатори не довіряли. Тому англійцям доводилося одночасно охороняти важливі стратегічні об'єкти і боротися з повстанцями. Становище колонізаторів було критичним, і, за свідченням А. Х. Бімена, «...Каїр майже тиждень перебував під владою натовпу»¹⁴.

Це підтверджують також події, що сталися в Каїрі 17 березня. Того дня до столичного готелю «Савой», де розміщався британський штаб, прибула делегація шейхів аль-Азхара, яка просила дозволу провести демонстрацію. Морріс наказав Т. Расселу будь-що запобігти виступу студентів. Проте, коли останній прибув до мечеті, студенти вже вийшли на вулиці міста і прямували до Абдинського палацу. Рассел зрозумів, що будь-яка спроба зупинити демонстрацію силою закінчиться кровопролиттям і місто може перейти до рук повсталих. Тому, щоб надати демонстрації мирного характеру, він вирішив на автомобілі рухатися попереду 20-тисячного натовпу, до якого приєднувалися нові й нові учасники¹⁵. Врешті-решт демонстрація, що «...наводила жах своїми розмірами»¹⁶, повернулася до центру міста. Достатньо було незначного зусилля, і повсталі оволоділи б ним. Однак відсутність справжнього штабу повстання, який керував би масами, що рвалися у бій, дала англійцям змогу зберегти контроль над містом, доки не прибуло підкріплення¹⁷.

Після виступів у Каїрі повстання почало стрімко розростатися й охоплювати провінцію за провінцією. «Весь Єгипет, — писав єгипет-

⁹ T. Russel. Назв. праця, стор. 107.

¹⁰ X. И. Кильберг. Кризис британского господства в Египте, стор. 248.

¹¹ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 48.

¹² Там же.

¹³ T. Russel. Назв. праця, стор. 193.

¹⁴ А. Н. Веамен. The dethronement of the Khedive, London, 1929, стор. 118.

¹⁵ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 107.

¹⁶ T. Russel. Назв. праця, стор. 107.

¹⁷ Там же, стор. 194.

ський дослідник Тауфік аль-Хакім, — перетворився у море вогню»¹⁸. У політичну боротьбу активно включилося єгипетське селянство. Вже 12 березня фелахи разом з робітниками і студентами брали участь у збройних сутичках з англійськими військами у містах Танті, Александрії, Загазігу, Даманхурі, Мансурі, Шебін аль-Кумі, Мануфі, а також у провінціях Бехейрі, Гарбії, Менуфійї, Дакхалі та ін. Це надало повстанню небувалою в історії країни розмаху. Як відзначав єгипетський історик Салах ад-Дін Зохні, «...з розорених сіл вийшла найгрізніша фігура патріотизму і самопожертвування. ...Фелах був найстійкішим елементом у повстанні 1919 року»¹⁹. Як правило, фелахи насамперед розправлялися з чиновниками та офіцерами, які займалися реквізиціями і ненависною для селян мобілізацією до трудового корпусу²⁰. Повстали розгромили залізничні станції у Кальюбі, Реккі, аль-Васті, Тале.

Свідки тогочасних подій відзначали, що гнів повстанців спрямовувався насамперед проти англійської армії. Фелахи руйнували залізничні, щоб перешкодити прибуттю поїздів з військами, атакували поїзди, які постачали продовольство і спорядження для армії²¹. Англійське командування погрожувало розстрілювати кожного, хто спробує руйнувати залізничні, телефонні й телеграфні лінії зв'язку. Однак фелахи продовжували нападати на поїзди. Зокрема, 14 березня на станції Кальюбі вони атакували експрес, що йшов з Александрії в Каїр. Англійці, які були в ньому, відбили цю атаку. Того ж дня під час нападу на військовий ешелон було вбито 13 і поранено 30 єгиптян²². 15 березня у Реккі фелахи захопили експрес з Каїра і спалили станцію. 18 березня на станціях Дейрут і Дейр Мовас у бою було вбито 8 англійців²³.

До 17 березня повстання охопило весь Єгипет. «...Столиця була повністю відрізана від решти країни»²⁴, а комунікації англійців дезорганізовані. Їх війська зазнавали безперервних нападів з боку страйкуючих. Єгипетський народ, «який всі вважали покірним і пасивним.., проявив себе готовим пожертвувати всім для завоювання незалежності»²⁵. Колоніальний гніт, що існував десятки років, було скинуто. Англійські буржуазні дослідники П. Елгуд і Г. Янг відзначали, що британська адміністрація не знаходила нікого, хто підкорявся б її наказам²⁶.

В селах і містах, визволених від імперіалістів, створювалися революційні органи влади. Зокрема, у м. Зіфті ще 15 березня повстанці захопили поліцейське управління, залізницю і телеграф, влада перейшла до «комітету повстання», куди ввійшли представники місцевої знаті, чиновників і дрібної буржуазії. Комітет узяв на себе функції органу державної влади. Він керував містом і районом, збирав податки, що призначалися для осушення боліт, упорядкування вулиць, лагодження мостів. Випускалася газета «Аль-Гумхур» («Маса») ²⁷.

У таких важливих опорних пунктах, як Міт-Гамр, Міт-Гурашді, Хоні-іса, Абу-Матамір, англійські військові власті кинули проти пов-

¹⁸ Тауфік аль-Хакім. Возвращение духа, М., 1935, стор. 303.

¹⁹ Цит. за: А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 53.

²⁰ Див.: W. Hauser. Recent constitutional developments in Egypt, Cambridge, 1925, стор. 28.

²¹ Тауфік аль-Хакім. Назв. праця, стор. 303; А. Н. Веамен. Назв. праця, стор. 118.

²² А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 54.

²³ Там же.

²⁴ G. Lloyd. Egypt since Cromer, vol. I, London, 1933, стор. 298.

²⁵ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 54.

²⁶ P. G. Elgood. Egypt and the Army, London, 1928, стор. 349; G. Young. Назв. праця, стор. 243.

²⁷ Ш. А. аш-Шафії. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882—1956), М., 1961, стор. 63.

сталих авіацію. Літаки бомбардували також населені пункти в Бехей-рі та інших місцях. Однак, незважаючи на те, що бедуїни і фелахи ніколи не бачили аеропланів, вони, зазначалося в повідомленнях, що надходили до англійської штаб-квартири, відважно обстрілювали їх²⁸. Про це повідомляла тоді також орган ЦК РКП(б) газета «Правда»²⁹.

У Верхньому Єгипті повстання проходило значно активніше й інтенсивніше, ніж у Нижньому. Зокрема, у багатьох містах англійські гарнізони були тут вигнані зовсім або перебували в стані облоги. У м. Бені-Суйф демонстранти напали на будинок суду, де проходило засідання, розігнали чиновників й намагалися заарештувати суддю-англійця. Коли це зробити не вдалося, вони зруйнували приміщення суду. 10 днів Бені-Суйф перебував у руках повсталих³⁰.

В Асьюті повстанці з допомогою фелаків і бедуїнів захопили міське поліцейське управління і розібрали там зброю. Англійці і пенджабці * були оточені. 23 березня єгиптяни атакували їх. Був убитий англійський полковник. Місто бомбардували британські літаки. 25 березня сюди прибула також каральна колона. Однак єгиптяни продовжували самовіддано оборонятися. Лише 29 березня окупантам удалося оволодіти Асьютом **.

18 березня стало кульмінаційним моментом повстання у Верхньому Єгипті. У Дейруті, а потім у Дейр-Мавасі повсталі напали на поїзд, що рухався з Луксора до Каїра, вбили 8 англійських офіцерів і солдатів та інспектора в'язниць Верхнього Єгипту³¹.

В аль-Мінї вся влада перейшла до рук «національного комітету», який складався з 25 чол. на чолі з Махмудом Абд ар-Разіком. Рота єгипетських солдатів, що перебувала в цьому місті, виконувала розпорядження комітету. З тюрем були звільнені політв'язні, забезпечено нормальну роботу місцевої адміністрації. Однак «національний комітет» прагнув будь-що запобігти збройним конфліктам, а тому «...не втручався у боротьбу, що велася на півночі, в Бені-Суйфі, і на півдні, в Асьюті»³². 23 березня «національний комітет» проголосив незалежність Єгипту³³.

У селах Верхнього і Нижнього Єгипту також виникали місцеві органи влади, які водночас керували і військовими діями. Однак про них збереглися лише окремі повідомлення іноземних спостерігачів***. Так, німець Пауль Шмітц-Каїро писав, що тут створювалися «правління на основі виборних органів»³⁴. Про «ради» («counsils») сільських шейхів згадує у своїй праці А. Х. Бімен³⁵. Цікаво, що англійські буржуазні автори В. Чірол і П. Елгуд назвали сільські революційні органи самоврядування російським словом «советы». Зокрема, перший з них пише, що в селах створювалися «свої власні «ради» (soviets)», а другий, — що «...«ради шейхів» («soviets of Sheiks») керували в сслах»³⁶. Можливо, діяльність єгипетських селянських «рад» викликала у них порівняння з революційною боротьбою Країни Рад.

²⁸ Див.: V. Chirol. The Egyptian problem, London, 1921, стор. 186.

²⁹ Див.: «Правда», 1 квітня 1919 р.

³⁰ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 56.

* Індійські солдати, які входили до складу англійської армії.

** Бої в Асьюті детально висвітлені в «Правде» від 27 травня 1919 р.

³¹ Абдаррахман ар-Рафін. Назв. праця, стор. 211.

³² M. Sabgu. Назв. праця, стор. 31.

³³ Абдаррахман ар-Рафін. Назв. праця, стор. 210.

*** У працях єгипетських авторів про це майже нічого не сказано.

³⁴ Цит. за: А. М. Голдобин. Назв. праця, стор. 53.

³⁵ А. Н. Веатен. Назв. праця, стор. 48.

³⁶ V. Chirol. Назв. праця, стор. 183; P. G. Elgood. Назв. праця, стор. 249.

Таким чином, березневе повстання 1919 р. у Єгипті проходило під лозунгами боротьби за національну незалежність, скасування протекторату, виведення англійських військ з країни. Водночас народ вимагав повернути Саада Заглула із заслання й послати його на мирну конференцію в Париж як повноправного представника єгипетського народу.

Єдиний національний фронт на першому етапі повстання охоплював фелаків, робітників, міські середні класи, велику національну буржуазію, яка в цей період стояла на антиімперіалістичних позиціях. Так уперше робітничий клас і селянство почали відігравати значну роль у визвольному русі Єгипту. Зокрема, робітники були ініціаторами революційних демонстрацій, страйків, боїв. Якраз у цей період виникли масові профспілки. Однак ще відчувалася політична незрілість робітничого класу, він не виступав самостійно, а йшов за Вафдом. Вафдисти замкнули на собі величезне піднесення мас. Роль гегемона визвольного руху єгипетського народу залишалася за національною буржуазією.

В ході березневого повстання виявилися істотні відмінності у поведінці різних груп національного фронту. Безпосередні учасники руху — фелахи, робітники, студенти, учнівська молодь, просто прихильники Вафду — найчастіше діяли стихійно, за власною ініціативою, а не під керівництвом вафдистських лідерів. Підкреслюючи активну участь у повстанні широких народних мас, Абдаррахман ар-Рафії писав: «Повстання раптом охопило всю країну. Воно проходило стихійно, неорганізовано; не було такого керівного центру, який би закликав до повстання чи спрямовував його. Це свідчить про мужність та ініціативу мас. Повстання стало показником гідності народу, який інтуїтивно відчув, що цей рух є патріотичним, спрямованим проти іноземних поневолювачів. Єгиптяни зрозуміли, що справжню незалежність можна здобути лише після вигнання окупантів. Повстання виникло на основі якраз цих прагнень»³⁷.

Революційна боротьба проти імперіалізму переросла під час повстання рамки буржуазно-поміщицького керівництва національно-визвольним рухом й далеко вийшла за межі контролю над ним з боку вафдистів. Але безпосередні керівники повстанців з числа студентів, фелаків, робітників, дрібної буржуазії не були об'єднані в яку-небудь революційно-демократичну партію. Іншої політичної сили, крім Вафду, в країні не було, і якщо вафдисти не керували повстанням*, то це означало, що воно взагалі залишилося без єдиного керівництва.

Значним недоліком було й те, що повстанцям не вдалося привернути на свій бік робітників Трудового корпусу, які перебували у той час в країні³⁸. Що ж до єгипетської армії, то лише одна солдатська рота в аль-Мінї підтримувала місцевий «національний комітет». Та ще декілька єгипетських військовослужбовців в Асьюті допомагали повсталим. Вафдистські керівники майже нічого не робили, щоб активізувати армію, розгорнути пропаганду серед солдатів. Навпаки, вони навіть стримували тих єгипетських військовослужбовців, які рвалися в бій. Про це, зокрема, свідчить Г. Янг, який пише, що єгипетські національні лідери, які мали значний вплив на єгипетських солдатів і воєнізова-

³⁷ Абдаррахман ар-Рафії. Назв. праця, стор. 19.

* Не можна ігнорувати також свідчення аль-Аккада (активний вафдист і прихильник Саада Заглула в той час), який говорив про порівняну слабкість та неефективність вафдистських комітетів.

³⁸ Див.: P. G. Elgood. Назв. праця, стор. 241; G. Young. Назв. праця, стор. 241.

них робітників, настійно рекомендували їм не виступати³⁹. Сама ж армія була ще дуже пасивною, щоб виступити самостійно, проти волі вафдистів, як це зробили 9 березня каїрські студенти.

Піднесення національно-визвольного руху в Єгипті змусило англійський уряд вжити термінових заходів для встановлення свого контролю над цією країною. Сюди було направлено генерала Аленбі *, який під час війни командував англійськими військами на Близькому Сході. Англійці жорстоко розправилися з повсталими. Були спалені цілі села й знищені їхні мешканці. Так, у с. Шобак британські солдати вирізали майже все населення, а шейха та його синів закопали живими у землю⁴⁰. Згідно з офіційними даними, лише в Нижньому Єгипті діяло 16 англійських каральних загонів⁴¹. Під час березневого повстання єгиптяни втратили 1 тис. чол. і 1600 чол. було поранено, у той час як у англійців налічувалося 29 чол. убитих і 116 поранених⁴².

У квітні 1919 р. повстання було придушене. Загалом воно тривало 55 днів⁴³. У Єгипті його справедливо називають революцією, оскільки воно завершило для країни цілу історичну епоху й водночас відкрило нову. Єгипетський народ уперше відчув свою силу, зрозумів, що може боротися з британським імперіалізмом і перемагати його. Але найхарактернішою особливістю повстання 1919 р. є те, що воно стало справжньою революційною школою для єгипетського народу. Робітничий клас і селянство Єгипту завоювали почесне місце в авангарді національно-визвольного руху.

Славними віхами в історію незалежного Єгипту ввійшли революція 1952 р., евакуація англійських військ з його території (1954 р.), націоналізація Суецького каналу (1956 р.), перехід під контроль держави підприємств, які належали іноземному капіталу. Водночас молода республіка зміцнювала державний сектор економіки.

Це був період, коли збувалися заповітні прагнення єгипетського народу, за які він проливав свою кров у 1919 р. Але тоді, як і на нинішньому етапі, далися ознаки двоїстості і непослідовності політики національної буржуазії, її схильність до змови з імперіалізмом всупереч інтересам трудящих мас. Це проявилось у відході від прогресивних завоювань АРЕ. «Останнім часом, — підкреслював у Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — певні сили роблять наполегливі спроби підірвати радянсько-єгипетські відносини»⁴⁴. Результатом цих дій стала, зокрема, одностороння денонсація Єгиптом Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і АРЕ.

У зв'язку з 25-ю річницею єгипетської революції, що минула 23 липня 1977 р., Радянський Союз знову наголосив на своїй готовності нормалізувати радянсько-єгипетські відносини на твердій принциповій основі. Під час переговорів, які відбулися в Москві між міністрами закордонних справ СРСР і АРЕ, з усією рішучістю було заявлено, що радянський народ виступає за дружнє співробітництво з Єгиптом в політичній, економічній та інших галузях. Зрозуміло, що досягнення цієї мети вимагає спільних зусиль, врахування інтересів трудящих обох країн.

³⁹ G. Young. Назв. праця, стор. 241.

* Аленбі був призначений верховним комісаром Єгипту й наділений надзвичайними повноваженнями.

⁴⁰ Див.: Белая книга Египетской Делегации, стор. 118.

⁴¹ Див.: Л. Н. Ватоліна. Современный Египет, М.-Л., 1949, стор. 71—72.

⁴² Х. И. Кильберг. Египет в борьбе за независимость, Л., 1950, стор. 35.

⁴³ А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, стор. 56.

⁴⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 15.

Замітки

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ (Київ)

**«РУСЬКА ПРАВДА»
ПРО ВТЕЧІ
ВІД ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ**

Історія класової боротьби в Київській Русі досліджена ще недостатньо і надто нерівномірно. Увагу вчених, що займаються цим періодом, досі привертала, головним

чином, народні повстання, згадки про які певною мірою знайшли відображення у писемних джерелах¹. Безумовно, ці виступи народних мас феодальної Русі проти гнобителів були вищим проявом класової боротьби, але ж, крім них, мали місце й такі її форми, як відмова селян виконувати повинності і платити податки, їх апеляції до державних органів, напади або підпали садиб феодалів, вбивство останніх, а також селянські втечі.

Втечі селян від феодалів були чи не найпоширенішою формою класової боротьби за феодалізм, зокрема в Київській Русі, і тому викликали серйозне занепокоєння панівної верхівки, адже вони створювали певну загрозу нормальному функціонуванню феодального господарства. Ось чому представники правлячого класу намагалися використати для боротьби з втечами, крім репресивних заходів, й законодавчі акти.

У «Руській Правді» — основному юридичному збірнику давньої Русі — міститься ряд статей, присвячених даному питанню. Так, у статті 32 розширеної редакції (їй відповідає стаття 11 скороченої редакції) зазначається: «А челядинъ скрыйтсѧ, а закличють и на торгу, а за три дни не выведуть его, а познаеть и третий день, то свои челядинъ поняти, а оному платити три гривны продажи»². Ця стаття викликає особливий інтерес тому, що в ній безпосередньо йдеться не лише про втечу підневільної людини, а й про особу, яка переховує втікача. Отже, переховування біглих челядників було, очевидно, звичайним явищем. Хто ж міг переховувати втікача, враховуючи той факт, що в разі його виявлення довелось б платити значну суму (3 гривни)? Навряд чи переховувач при цьому керувався гуманними мотивами. Таким чином, він розраховував мати певний зиск, тому, можна думати, в більшості випадків переховувачем був інший феодал, зацікавлений у збільшенні кількості залежних від нього трударів.

Цьому ж питанню присвячена і стаття 38 розширеної редакції, в якій говориться: «Аще познаеть кто челядин свои украден, а поиметь и, то оному вести и по кунам до 3-го свода; пояти же челядина в че-

¹ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., М., 1955.

² Всі цитати подаються за Троїцьким списком «Руської Правди». Цей список, що вважається найдавнішим і найбільш точним, двічі видавався фотомеханічним способом — див.: Правда Русская, т. III, М., 1963, стор. 43—67; Мерило Праведное, М., 1961, стор. 665—689.

лядинъ мѣсто, а оному дати лице, ать ідетъ до конечняго свода, а то есть не скотѣ, нѣ лзѣ рчи: [не вѣдаю]³, у кого есмь купилъ, но по языку ити до конца; а где будетъ конечнии тать, то опята воротять челядина, а свои поиметь, и проторъ тому же платити, а князю продажѣ 12 гривен в челядинѣ или украдше». У даному разі йдеться про виявлення біглого челядника не в тієї особи, яка допомогла йому втекти від пана, а в іншій, тобто про форму посередництва при втечах. При цьому навіть незнання соціального стану втікача не є підставою для виправдання дій переховувача, адже, купуючи або просто приймаючи до себе невідому людину, він мав дізнатися про її походження і соціальний стан. Викрадення або допомога при втечі чужому челяднику карається значно суворіше, ніж просте переховування втікача,—сплатою штрафу у 12 гривен на користь князя і відшкодуванням збитків потерпілому.

У статтях 112—115 тієї ж редакції йдеться про втечі холопів. Так, у статті 112 читаємо: «Аже холопъ бѣжить, а заповѣсть господинъ, аже слышавъ кто или зная вѣдая, оже есть холопъ, а дасть ему хлѣба іли укажетъ ему путь, то платити ему за холопѣ 5 гривен, а за робу 6 гривен». Як бачимо, сприяння втечі холопа вважалося значно тяжчим злочином, ніж переховування челядника, і каралося штрафом у розмірі 5—6 гривен, тобто таким же, як і за вбивство холопа чи робітника (стаття 16). Отже, в даному разі винний лише відшкодував феодалові його матеріальні збитки.

113 статтею передбачено випадок, коли хтось спіймав чужого холопа-втікача, але не доглянув його: «Аже кто переиметь чюжь холопъ і дасть вѣсть господину его, то имати ему переемъ гривна; не ублюдетъ ли, то платити ему 4 гривны, а пятая, переемная, ему; а будетъ роба, то 5 гривен, а шестая на переемъ отходить». Таким чином, ця стаття фактично складається з двох частин: у першій—визначено розмір винагороди за затримання втікача (одна гривна), а в другій—штрафу за недогляд спійманого втікача, що розцінюється як сприяння йому, і тому штраф зменшується лише на одну гривну, тобто на суму винагороди за його затримання.

В статтях 114 та 115 розповідається про випадки виявлення біглого холопа в чужому замку: «Аже кто своего холопа самъ досочитъсь въ чьемъ любо городѣ, а будетъ посадникъ не вѣдаль его, то, повѣдавше ему, поятъ же ему отрокъ от него и шедше увязати и, і дати ему вязебную 10 кунъ, а переима нѣтуть; аче опуститъ и гоня, а собѣ ему пагуба, а платитъ в то никто же, тѣм же и переима нѣтуть» (стаття 114). І далі: «Аже кто не вѣдая чюжь холопъ усрячетъ и, или повѣсть дѣть любо держитъ и у себе, а идеть от него, то ити ему ротѣ, яко не вѣдаль есмь, оже есть холопъ, а платежа в том нетуть» (стаття 115).

Згідно з цими статтями зовсім несподівано переховувач чужого холопа звільняється від відповідальності, якщо він не знав соціального стану прибулого. Причому для встановлення повного алібі досить лише його присяги. Водночас у «Руській Правді» немає статей, якими б визначалася міра покарання за навмисне переховування біглого холопа. Цей факт, а також велика різниця у розмірі штрафу за сприяння втечі холопа і челядника певною мірою свідчать про їх неоднаковий соціальний стан. Історики вважають, що становище челяді і холопів було близьким до рабського, тобто це — найбільш знедолена гру-

³ Вставлено за Комісійним списком Новгородського Першого літопису.—Новгородская Первая летопись старшего и младшего извода, М.—Л., 1950, стор. 491.

па населення Русі (Б. Д. Греков, наприклад, писав, що челядь — категорія більш широка, ніж холопи, і включає в себе останніх⁴). Проте, чим вони відрізнялися одна від одної, залишається неясним. Тимчасом різні штрафи за сприяння втечі челядника і холопа підтверджують думку про те, що втеча холопа завдавала панові більших матеріальних збитків, ніж втеча челядника. Тому припускаємо, що під челяддю маються на увазі не звичайні селяни, а особи з числа замкової чи дворової обслуги (але не ремісники). Можливо навіть челядь певною мірою складалася переважно з осіб фізично неповноцінних (неповнолітніх, старих, інвалідів тощо), які не могли виконувати сільськогосподарські роботи і не мали кваліфікації, а тому й цінувалися значно нижче.

Цим можна пояснити і відсутність у «Руській Правді» статті, присвяченої свідомому переховуванню біглого холопа в чужому замку чи будинку. Вона трактує лише про допомогу втікачеві, вказування йому шляху, а щодо прийняття його до себе немає жодного слова. Цікаво порівняти текст статей 112 та 115, де йдеться про несвідоме сприяння і переховування. Допускається лише така ситуація, коли хтось тримає чужого холопа, не знаючи його справжнього класового стану. Думаємо, це пояснюється тим, що справжнє місцеперебування холопа в нормальних умовах було не в замку і не в будинку експлуататора, а десь поза його межами — там, де були розташовані оброблювані поля й угіддя, до яких він мав прикладати рук.

Але натомість у «Руській Правді» є стаття (стаття 29 «Правди Ярославичів») про покарання за викрадення чужого холопа. В ній зазначається: «А оже уведеть чюжь холопъ любо робу, платити ему за обиду 12 гривен»⁵. І хоча ця стаття, вміщена в розділі про захоплення майна поряд із статтею про викрадення худоби, не має прямого відношення до селянських втеч (щоправда, викрасти чужого селянина силоміць, без його згоди, було, мабуть, не просто), але вона певною мірою проливає додаткове світло на досліджуване питання. Справді, біглого холопа шукати в замку було справою безнадійною, а перебування його в селі розцінювалося як зведення і каралося штрафом у 12 гривен, тобто вдвічі більшим, ніж оцінювалося життя цього холопа.

Стаття 120 розширеної редакції передбачає випадки втечі невільника з одночасним пограбуванням ним сусіда: «Аже кто бѣжа, а поиметь сусѣдне что или товар, то господину платити за нь урокъ, что будеть взяль». Очевидно, знедолені трударі, наважуючись на такий рішучий крок у житті, як втеча, прагнули забезпечити своє існування хоча б на короткий строк. Не маючи власного майна, вони інколи брали дещо в свого пана або в його сусіда. Перший випадок у «Руській Правді» спеціально не зафіксований, бо стосується відносин між феодалом і холопом, який не визнавався юридичною особою; отже, цей конфлікт розв'язувався самим паном, без участі карних органів. Другий варіант юридично регламентований, бо в даному випадку йшлося про відносини між потерпілим і власником втікача. Збитки сусіда від втрати ним майна, викраденого біглим холопом, мав відшкодувати не злочинець, а його власник.

Оскільки, як уже зазначалося, холоп вважався цілковитою власністю феодала, відносини між ним і паном повністю залежали від сваволі останнього. Цей принцип поширювався й на випадки, коли холоп (або челядник) робив спробу втекти, але згодом добровільно чи силою був повернутий до пана, який сам визначав міру покарання свого

⁴ Б. Д. Греков. Київська Русь, К., 1951, стор. 152—184.

⁵ Памятники русского права, вып. 1, М., 1952, стор. 79.

підданого. Тому «Руська Правда» взагалі не розглядає цього питання і не встановлює, яку відповідальність повинен нести челядник або холоп за втечу.

Натомість закуп (і, очевидно, рядович) був людиною, хоч і неповноправною, але й не зовсім позбавленою прав, і певною мірою перебував під захистом закону. Цьому спеціально присвячено ряд статей «Руської Правди» — так званий «Устав о закупах». Тим часом втечі закупів були для Київської Русі звичайною справою. Тому виникла потреба якось регламентувати відносини між закупом, що втікав, та його власником. Вони розглядалися у статті 56 розширеної редакції: «Аже закупъ бѣжить от господы, то обель; идетъ ли искать кунъ, а явлено ходитъ, или ко князи или къ судиямъ бежить, обиды дѣля своего господина, то про то не роб[от]ятъ его, но дати ему правду».

Із статті випливає, що втеча закупа призводить до переходу втікача на становище холопа, тобто абсолютно безправної людини («обель»). Водночас, і це дуже важливо, закон передбачає захист закупа від несправедливого звинувачення. У другій частині статті визначено принципи встановлення складу злочину (що саме слід вважати втечею). В деяких випадках закуп міг залишити господарство свого пана на законних підставах — щоб заробити гроші для власних потреб чи сплати боргу («искати кун») або подати скаргу на свого пана (в такому разі при визначенні міри його провини враховувалися всі обставини). Таким чином, «Руська Правда» зафіксувала право закупа юридично захищати свою особу і свідчила, що подача скарг на феодала у вищу інстанцію ще в ті далекі часи була поширеною формою класової боротьби пригнобленого селянства проти визискувачів.

У цілому «Руська Правда» дає яскраву картину складних соціальних відносин у давній Русі і показує, що втечі були однією з найпоширеніших форм класової боротьби у той час.

Перевага втеч над іншими формами класової боротьби полягала в тому, що феодално залежний селянин прагнув залишити сферу безпосереднього впливу пана і тим самим позбавляв останнього можливості контрдії, принаймні доти, поки втікач був на волі. Але селянин-втікач разом з тим втрачав власне господарство, домівку, розлучався з сім'єю. Тому зрозуміло, що найчастіше втікали найактивніші особи з найбільш розвинутим почуттям людської гідності і свободи або ж представники саме тих груп сільського населення, які найбільше страждали від сваволі феодалів, — холопи, челядь, закупы, про що переконливо свідчать і статті «Руської Правди». Куди міг податися селянин-втікач, де він міг шукати пристановище?

Порівняно невелика густина населення (особливо в окраїнних землях) змушувала феодалів постійно дбати про збільшення кількості робочої сили, яка забезпечувала б їм одержання додаткового прибутку. Цитовані вище статті «Руської Правди» показують, що, очевидно, нерідко втікачі опинялися у володіннях іншого феодала, за його згодою і сприянням. Але такий вихід з становища, ясна річ, не був радикальним: підданий, що наважився на втечу, в цьому випадку з одного пекла потрапляв до іншого. Тому значно сильнішою була тенденція втікачів вийти з-під юрисдикції феодалської держави і самостійно розв'язувати питання про свою дальшу долю. Ця тенденція, безсумнівно, не могла знайти безпосереднього відображення в законодавстві.

Як відомо, у середньовічній Європі (особливо за доби розвинутого і пізнього феодалізму) головним пристановищем для біглих се-

лян були міста. Саме в них концентрувалися основні антифеодальні елементи⁶. Київська Русь з погляду розвитку міст належала до числа передових країн⁷. Міста, безперечно, привертали увагу втікачів, певна частина яких йшла до них. Але треба мати на увазі, що на той час самоврядування міст ще не було юридично оформлене, тому перебування в місті не гарантувало втікача від покарання і повернення назад, до його пана.

У втікачів існувала ще одна можливість назавжди позбавитися феодального гноблення — податися у відлюдні місця — до лісу, в гірські райони, цим самим свідомо поставивши себе на становище людини поза законом. Це явище було досить характерним для тих часів, у тому числі й на Русі. Відомості про «розбійників», переважна більшість яких насправді була селянами-втікачами, хоч рідко, але зустрічаються в писемних джерелах. «Повість временних літ», наприклад, під 996 р. відзначає: «се умножишася разбойници» настільки, що київський князь Володимир змушений був навіть тимчасово запровадити смертну кару для боротьби з ними⁸. Никоновський літопис, в найдавнішій частині якого використане невідоме нам (але дуже достовірне) давньоруське джерело, називає «благородного розбійника» Могута, з яким також боровся Володимир Святославич⁹.

Але незорі південноруські степи, що межували з Руссю, відкривали перед втікачами перспективу позбутися там впливу княжої адміністрації. Це був чи не найрадикальніший вихід, тому значні маси знедолених йшли на Пороги, в пониззя Дніпра чи Дунаю, в Приазов'я і т. д. Важкі умови життя в степу, поряд з небезпечними ордами кочовиків, не зупиняли найбільш мужніх і рішучих. Вони створювали добре озброєні загони, які вже в XII—XIII ст. становили неабияку військову силу. В джерелах вони відомі під іменами берладників і бродників. Дослідники одностайно вважають їх прообразом майбутнього козацтва¹⁰.

Підводячи підсумки, підкреслимо, що «Руська Правда» є тим джерелом, в якому найбільш яскраво і рельєфно, а головне — найбільш точно відображено таке важливе явище соціальної історії Київської Русі, як селянські втечі. Інші джерела — літописи, повісті, твори церковної літератури тощо — навіть не згадували про цей неприємний для феодального класу факт. А юридичний кодекс, покликаний захищати класові інтереси феодалів, звичайно, не міг обминути цю тему і присвятив їй цілий ряд чітко сформульованих постанов.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 47—48.

⁷ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956.

⁸ Повесть временных лет, т. I, М.-Л., 1950, стор. 86—87.

⁹ ПСРЛ, т. IX, стор. 69.

¹⁰ В. В. Мавродин. Славяно-русское население нижнего Дона и Северного Кавказа в X—XIV вв. — Ученые записки Ленинградского педагогического института, т. XI, Л., 1938, стор. 33—38; А. И. Попов. Кыпчаки и Русь. — Ученые записки ЛГУ, серия истор. наук, вып. 14, Л., 1949, стор. 113—114; Н. М. Волынкин. Предшественники казачества — бродники. — «Вестник ЛГУ», 1949, № 8; та ін

Е. М. МІЩЕНКО (Київ)

**РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(1971—1976 рр.)**

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила новий період всесвітньої історії — епоху переходу всього людства до соціалізму і комунізму. В. І. Ленін передбачав неминучість виходу соціалізму за межі однієї країни. «...Весь світ

уже переходить тепер до такого руху,— писав він у 1923 р.,— який повинен породити всесвітню соціалістичну революцію»¹.

З перемогою соціалізму у ряді країн Європи й Азії виникла велика політична і соціально-економічна співдружність суверенних соціалістичних країн, яка базується на спільності соціалістичних виробничих відносин, єдності корінних інтересів і цілей, на основі об'єктивних законів соціалізму і комунізму.

У своїй теоретичній і практичній діяльності КПРС, марксистсько-ленінські партії інших країн соціалізму велику увагу приділяють питанням дальшого розвитку різнобічного міждержавного співробітництва соціалістичних країн на основі соціалістичної економічної інтеграції. Ці проблеми систематично розглядаються на пленумах Центральних Комітетів та з'їздах КПРС і братніх партій країн соціалізму, під час дружніх зустрічей їхніх керівників, на міжнародних нарадах комуністичних і робітничих партій.

Багатопланне співробітництво соціалістичних країн, що ґрунтується на принципах цілковитої рівноправності та соціалістичної взаємодопомоги, сприяє успішнішому будівництву соціалізму й комунізму, дає можливість максимально використовувати переваги соціалістичної системи господарства для розвитку продуктивних сил кожної соціалістичної країни зокрема та для зміцнення економічної могутності соціалістичної співдружності в цілому.

XXV сесія Ради Економічної Взаємодопомоги (1971 р.) прийняла Комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Ця програма, в якій були ґрунтовно визначені суть і характер соціалістичної економічної інтеграції, її форми, мета і завдання, поклала початок новій, більш досконалій формі економічного співробітництва між соціалістичними країнами. Прийняття Комплексної програми є ще одним значним кроком по шляху формування передбаченого В. І. Леніним «...єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства...»².

Внутрішньогалузева спеціалізація та співробітництво між країнами — членами РЕВ здійснюються як у промисловості, так і в сільському господарстві. В процесі виконання заходів, намічених Комплексною програмою розвитку соціалістичної інтеграції, в сільсько-господарському виробництві практикується широке співробітництво на двосторонній та багатосторонній основі, вдосконалюються форми і засоби економічного стимулювання. Все це має велике значення для забезпечення країн — членів РЕВ сільськогосподарською сировиною та продовольством.

Важливу роль у соціалістичній інтеграції в галузі сільського господарства відіграє Народна Республіка Болгарія. Досить сказати, що, займаючи тільки 0,5% території країн, які входять до РЕВ, і налічуючи 2,5% їх населення, вона вивозить до цих країн близько 15% сільсько-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 381.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 156.

господарської продукції і задовольняє приблизно половину їх імпорту тютюну, овіжних і консервованих овочів, фруктів та винограду³.

Це стало можливим насамперед завдяки постійному економічному співробітництву НРБ з братніми соціалістичними країнами, їх дружній допомозі болгарським трудящим.

Особливо значну роль у величезних перетвореннях, що відбулися в сільському господарстві Болгарії, відіграло і відіграє радянсько-болгарське співробітництво, яке сприяло переведенню дрібнотоварного болгарського сільськогосподарського виробництва на соціалістичну основу у найкоротші історичні строки.

Сільське господарство Болгарії розвивається в напрямі дальшої інтенсифікації, спеціалізації і концентрації. З прийняттям Комплексної програми відбувається його органічне підпорядкування міжнародному соціалістичному поділу праці.

Співробітництво в галузі сільського господарства між СРСР та НРБ здійснюється як на багатосторонній, так і на двосторонній основі. Початок багатосторонньому економічному і науково-технічному співробітництву країн — членів РЕВ у галузі сільського господарства поклало створення Постійної Комісії РЕВ по сільському господарству (вересень 1956 р.), що мало значний вплив на подальше прискорення темпів зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Її загальний обсяг за минулу п'ятирічку (1971—1975 рр.) зріс, порівняно з попередньою (1966—1970 рр.), в НРБ на 12% і в СРСР на 12%⁴.

Важливу роль у розвитку економічного співробітництва між двома країнами, зокрема й співробітництва в галузі сільського господарства, відіграв ряд торгових договорів і, особливо, Договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між НРБ і СРСР (1948 р. і 1967 р.)⁵. Виступаючи на мітингу в Софії з приводу підписання Договору 1967 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв наголошував: «Новий радянсько-болгарський договір — це закономірний результат зростаючого зближення наших країн, всебічного розвитку співробітництва між болгарським і радянським народами. Закріплюючи те, чого було досягнуто протягом минулих десятиріч, він іде значно далі, в зміцненні братерських уз, які зв'язують наші країни, відкриває нові можливості для розвитку політичного, економічного та культурного співробітництва між Болгарією і Радянським Союзом»⁶.

Згідно з широкою програмою економічного співробітництва між двома країнами Болгарія протягом 1958—1974 р. отримала з СРСР техніку для механізації сільськогосподарських робіт близько 90% від загальної кількості ввезених з-за кордону сільськогосподарських знарядь та реманенту⁷. В результаті допомоги, поданої Радянським Союзом, а також завдяки здійсненню агро меліоративних заходів та хімізації обсяг продукції сільського господарства в Болгарії перевищив у 2,5 рази довоєнний рівень при одночасному значному скороченні зайнятих у сільськогосподарському виробництві робочих рук⁸. У пе-

³ М. Савов, С. Шаламанов, Н. Вълев, З. Ковачев. СІВ — досягнення і перспективи, Варна, 1973, стор. 95.

⁴ Б. Рунов. Итоги и перспективы сотрудничества СССР со странами СЭВ. — «Международный сельскохозяйственный журнал», 1976, № 5, стор. 17—18.

⁵ Советско-болгарские отношения. 1948—1970. Документы и материалы, М., 1974, стор. 9, 378.

⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 30.

⁷ Социалистический интернационализм в действии, М., 1974, стор. 126.

⁸ Там же.

ріод будівництва соціалістичного суспільства в НРБ було створено розвинуте сільськогосподарське машинобудування, хімічну промисловість. Багато важливих для розвитку сільського господарства країни підприємств побудовано за безпосередньою участю СРСР. Так, з допомогою Радянського Союзу були збудовані завод сільськогосподарських машин у м. Русе⁹, великий хімкомбінат у м. Димитровграді¹⁰, який виробляє азотні і фосфорні добрива, азотно-туковий завод у м. Старій Загорі¹¹.

НРБ бере активну участь у міждержавній спеціалізації і кооперуванні в галузі виробництва сільськогосподарської техніки. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, його індустріалізації та переведення на промислову основу безпосередньо залежить від рівня механізації та якості техніки. Для швидкого розв'язання цієї проблеми у країнах — членах РЕВ було розроблено єдину міжнародну систему машин для механізації сільського господарства, що сприятиме дальшому розвитку міждержавної кооперації та налагодженню спільного виробництва соціалістичними країнами сільськогосподарської техніки. Велике значення щодо цього має діяльність міжнародного товариства «Агромаш», членами якого є НРБ, НДР, УНР і СРСР. Співробітництво в «Агромаші» здійснюється на багатосторонній основі. Його головна мета — координація досліджень, проектування і виробництво машин та устаткування для переробки овочів, фруктів і винограду.

НРБ спеціалізується безпосередньо на розробці проектів і виробництві техніки, необхідної для збирання винограду і плодів, а також розсадосадильних і фрезерних ґрунтообробних машин. У минулій п'ятиріччї країни — члени товариства «Агромаш» — домовились про спеціалізацію виробництва 32-х видів машин. Зокрема, в НРБ освоювалося виробництво 8 машин, в УНР — 14 і в СРСР — 10. Одночасно були підготовлені пропозиції про дальшу спеціалізацію виробництва ще 36 їх видів¹². У 1976—1980 рр. номенклатура спеціалізованих машин та устаткування, що вироблятимуться в рамках «Агромашу», зросте до 63 найменувань¹³.

Досвід діяльності товариства, результати науково-дослідних робіт, виконаних під егідою «Агромашу», а також техніко-економічний ефект, одержаний від впровадження їх у виробництво, свідчать про доцільність створення подібних організацій для розв'язання окремих комплексних проблем.

Останнім часом НРБ щороку експортує до Радянського Союзу по 1000 фрез ФА-076 для обробки ґрунту в рядах плодових насаджень, а в 1974 р. направила 30 комбайнів для збирання технічних сортів винограду з високоштамбових формувань¹⁴. У свою чергу, СРСР поставляє Болгарії плантажні плуги, садові дискові борони, садові культиватори, універсальні виноградарські ґрунтообробні машини.

⁹ Г. М. Прохоров. Внешнеэкономические связи и экономический рост социалистических стран. Международные отношения, М., 1972, стор. 104.

¹⁰ Развитие сельского хозяйства и сотрудничество стран СЭВ, М., 1965, стор. 118.

¹¹ Международного социалистического разделение на труда и экономического развитие на Народна Република България, София, 1969, стор. 279.

¹² Закономерности развития и перспективы социалистической экономической интеграции, К., 1974, стор. 115.

¹³ Г. Шмелев. Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ в области сельского хозяйства. — «Международный сельскохозяйственный журнал», 1976, № 4, стор. 8.

¹⁴ Поточний архів Міністерства сільського господарства СРСР (далі — МСГ СРСР), інформація про науково-технічне співробітництво з НРБ та перспективи його розвитку на період 1976—1980 рр., арк. 2.

Комплексною програмою передбачено до 1985 р. на основі використання внутрішніх можливостей кожної з країн — членів РЕВ і дальшого поглиблення співробітництва між ними забезпечити задоволення оптимальних потреб сільського господарства необхідними механізмами з урахуванням сучасних промислових методів виробництва¹⁵. З цією метою постійна комісія по сільському господарству розробила план розвитку технічного прогресу в галузі меліорації, механізації та електрифікації сільського господарства до 1980 р.

Важливим заходом на шляху його виконання було проведення в Софії з 23 по 29 грудня 1974 р. консультації експертів водного господарських органів СРСР і НРБ для обговорення робочих планів двостороннього науково-технічного співробітництва на період 1976—1980 рр.

У квітні 1975 р. експертами Міністерства водного господарства СРСР і Міністерства землеробства та харчової промисловості НРБ було погоджено такі напрямки дальшого співробітництва: розробка єдиних галузевих методик, рекомендацій і нормативних документів; більш глибока координація п'ятирічних планів наукових досліджень на основі спільної розробки науково-технічних прогнозів; розширення взаємних контактів між радянськими і болгарськими спеціалістами шляхом активнішої їх участі в національних наукових семінарах, конференціях та симпозіумах; розвиток кооперації у підготовці та випробуваннях дослідних зразків нових машин, приладів та устаткування; надання допомоги НРБ в розвитку зрошувальної системи у Придунайській низовині¹⁶.

Згідно з постановою ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (червень 1976 р.)¹⁷ були узгоджені проблеми і теми двостороннього науково-технічного співробітництва СРСР з країнами — членами РЕВ на 1976—1980 рр., у тому числі між Міністерством сільського господарства СРСР і Міністерством землеробства та харчової промисловості Народної Республіки Болгарії. Серед цих проблем є, наприклад, такі, як модернізація трактора Т-54В; організація аграрно-промислових комплексів та об'єднань в галузі садівництва; розробка промислової технології вирощування ягідних культур та ін.¹⁸

Дедалі розширюються зв'язки між соціалістичними країнами у питаннях селекції та насінництва сільськогосподарських культур, механізації, електрифікації та автоматизації виробничих процесів у тваринництві, використання мінеральних добрив та ін. Це співробітництво здійснюється під наглядом координаційних центрів, створених країнами — членами РЕВ згідно з Комплексною програмою соціалістичної економічної інтеграції.

У 1974 р. Радянський Союз, за планом міжнародних випробувань, одержав з НРБ 21 зразок насіння. Протягом 1971—1975 рр. в НРБ районовано 52 сорти та гібридів радянської селекції¹⁹. Радянські сорти озимої пшениці займають у Болгарії близько 90% посівної площі²⁰.

¹⁵ Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ, М., 1972, стор. 98.

¹⁶ Международный ежегодник. Политика и экономика, М., 1976, стор. 80.

¹⁷ «Коммунист», 1976, № 9, стор. 3.

¹⁸ Поточний архів МСГ СРСР, перелік тем двостороннього науково-технічного співробітництва СРСР з країнами РЕВ у 1976—1980 рр., арк. 1—5.

¹⁹ Там же, інформація про науково-технічне співробітництво з НРБ за поточну п'ятирічку в галузі сільського господарства та перспективи його розвитку на період 1976—1980 рр. арк. 1.

²⁰ Б. Р у н о в. Назв. праця, стор. 19.

На двосторонній основі науково-технічне співробітництво в галузі сільського господарства між СРСР та НРБ здійснюється відповідно до протоколів, які щороку підписуються представниками Міністерства сільського господарства СРСР, Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (ВАСГНІЛ), з одного боку, і Міністерства землеробства та харчової промисловості НРБ, Сільськогосподарської академії ім. Г. Димитрова, — з другого.

Співробітництво між СРСР і НРБ в галузі сільського господарства здійснюється також шляхом взаємних відряджень учених і спеціалістів для ознайомлення з досягненнями науки та обміну передовим досвідом, проведення спільних досліджень, для участі в роботі науково-методичних нарад, симпозіумів, конференцій тощо. Так, протягом 1971—1975 рр. до НРБ було направлено більш як 400 радянських учених та спеціалістів, а з Болгарії до Радянського Союзу — близько 500 чол.²¹

Спеціалісти і науковці з нашої країни вивчали в Болгарії такі важливі питання сільськогосподарського виробництва, як організація аграрно-промислових комплексів, створення високоштамбових формувань винограду, будівництво та експлуатація великих тваринницьких комплексів, вирощування сільськогосподарських культур в захищеному ґрунті, боротьба з ерозією ґрунту, вирощування птиці на промисловій основі, селекція і насінництво соняшнику, форми економічного стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва, експлуатація механізованої лінії «Венема» по визначенню цукристості буряків, промислова технологія одержання продуктів вівчарства та ін. Так, на основі запозиченого в Болгарії досвіду було збудовано вівчарський комплекс на 4000 вівцематок у радгоспі «Шойбулакський» та реконструйовано комплекс на 6000 вівцематок у радгоспі ім. Калініна об'єднання «Марій Ел» (Марійська АРСР)²².

Багато зроблено й для впровадження в СРСР досвіду болгарських друзів у вирощуванні пальметних садів, під які на Україні, в Молдавії та РРФСР в 1971—1975 рр. відведено 5,5 тис. га²³.

У свою чергу, спеціалістам НРБ була надана можливість вивчити в нашій країні методи програмно-цільового планування, боротьби з ерозією ґрунту, ведення шовківництва, засоби боротьби (зокрема, біологічні) з шкідниками сільськогосподарських культур та з вірусними захворюваннями цих культур, питання промислової відгодівлі великої рогатої худоби, селекції ячменю, одержання високих урожаїв рису, створення швидкостиглих гідридів кукурудзи. Так, у 1975 р. болгарські спеціалісти-зоотехніки знайомилися з організацією праці на тваринницьких фермах Петровського радгоспу-комбінату Обухівського району Київської області, а працівники Держплану НРБ — з роботою радянських учених у галузі рослинництва, селекції та генетики. Вони відвідали Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, Науково-дослідний інститут землеробства та ін.²⁴.

Останнім часом широкого розвитку набула така форма співробітництва, як проведення науковими установами СРСР і НРБ спільних до-

²¹ Поточний архів МСГ СРСР, інформація про науково-технічне співробітництво з НРБ. 1971—1975 рр.

²² Поточний архів МСГ СРСР, інформація про науково-технічне співробітництво з НРБ. 1971—1975 рр.

²³ Там же.

²⁴ Там же, звіт про науково-технічне співробітництво з зарубіжними країнами за 1975 р., додаток 3-а.

сліджень. У роки дев'ятої п'ятирічки такі дослідження проводилися з 11 важливих проблем сільськогосподарської науки²⁵.

Міждержавна спеціалізація дедалі більше розширюється і в самому процесі сільськогосподарського виробництва. Про це свідчить хоча б той факт, що деякі галузі сільського господарства розвиваються таким чином, щоб та чи інша соціалістична країна не лише задовольняла внутрішні потреби в певній продукції, а й мала змогу значну її частину вивозити на зовнішній ринок. Наприклад, перше місце серед країн — членів РЕВ за експортом овочів, фруктів і винограду належить Болгарії (в 1973 р. овочів до СРСР було ввезено 63 480 т., фруктів — 60 000 т.)²⁶. В цілому НРБ експортує нині близько 20% загального виробництва овочів і є одним з найбільших експортерів винограду в країні — члени РЕВ²⁷. Провідне місце займає НРБ у вирощуванні тютюну та його експорті. Особливо великим попитом у багатьох країнах користується високоякісний сорт тютюну «орієнтальський». У 1973 р. лише до СРСР його було ввезено 37 655 т.^{28–29}

«Піднести наше сільське господарство до рівня, який по-справжньому відповідатиме можливостям сучасної техніки і потребам комуністичного будівництва, — така мета, поставлена партією», — наголошував товариш Л. І. Брежнєв³⁰. Таке ж завдання стоїть і перед іншими соціалістичними країнами. Успішному розв'язанню цього важливого завдання значною мірою сприятимуть й інтеграційні процеси.

Співробітництво стає дедалі важливішим фактором досягнень братніх країн у всіх галузях будівництва нового життя. На XXV з'їзді КПРС та на XI з'їзді БКП (1976 р.) відзначалося, що в процесі виконання Комплексної програми економічної інтеграції досягнуто нових успіхів у міжнародному соціалістичному поділі праці, в удосконаленні цього механізму, що економічне співробітництво соціалістичних країн іде по висхідній лінії до все вищих і все досконаліших форм³¹.

«На порядку денному, — говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнєв, — розробка і виконання довгострокових цільових програм. Їх мета — спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби в енергії, паливі, основних видах сировини, повніше задовольнити попит на продовольство і промислові товари народного споживання, піднести рівень машинобудування, прискорити розвиток транспорту»³².

Важливе місце серед цих цільових програм належатиме продовольчій програмі, що торкатиметься не тільки проблем спеціалізації сільськогосподарського виробництва в рамках РЕВ, а й забезпечення його технічними засобами, передбачатиме розвиток підприємств харчової промисловості, узгоджену політику в галузі зовнішньої торгівлі продукцією сільського господарства. І, безумовно, велике значення для розробки та реалізації такої програми матиме радянсько-болгарське співробітництво, яке дедалі міцніє і розвивається.

²⁵ Там же, інформація про науково-технічне співробітництво з НРБ. 1971 — 1975 рр.

²⁶ Статистически годишник на НРБ. 1974, София, 1975, стор. 319—320.

²⁷ Закономірності розвитку і перспективи соціалістичної економічної інтеграції, стор. 120.

^{28–29} Статистически годишник на НРБ. 1974, стор. 316.

³⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 85.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 10; XI конгрес БКП. Т. Живоков. Отчет на ЦК на БКП за периода между X и XI конгрес и предстоящие задачи, София, 1976, стор. 17—18.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 10.

На допомогу викладачу історії

ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Одним з важливих завдань учителів середньої школи є формування в учнів комуністичних переконань. Його актуальність зумовлюється, насамперед, необхідністю дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в школі відповідно до настанов XXV з'їзду КПРС, потребами вироблення в молоді людини активної життєвої позиції.

Комуністичні переконання — це складова і невід'ємна частина комуністичної ідейності, яка, за визначенням Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, є сплавом знань, переконання і практичної дії¹. В свою чергу, комуністичні переконання становлять основний стрижень наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду, його головний елемент. Важливу роль у їх формуванні в учнів відіграють курси історії СРСР і УРСР.

Аналіз змісту навчальних програм з історії для середньої школи показує, що на матеріалі курсів історії СРСР і УРСР учитель має можливість виховувати у старшокласників основи комуністичних переконань. Так, приступаючи до вивчення революційної діяльності В. І. Леніна (тема «Початок пролетарського етапу визвольного руху», VIII клас), педагог зачитує з підручника відому розмову 17-річного Володимира Ульянова з поліцейським приставом: «Чого ви бунтуєте, юначе? Адже перед вами стіна...», — запитав жандарм. І почув у відповідь: «Стіна, та гнила... Штовхни — і розвалиться...»².

Після цього педагог ставить таке запитання: «Що особливо вражає вас у цій розмові?» Восьмикласники відповідають: «Сміливість В. І. Леніна», «безстрашність революціонера», «віра В. І. Леніна в перемогу революції», «переконання Володимира Ілліча в непереможній силі пролетаріату» тощо. Підсумувавши їх відповіді, вчитель переходить до з'ясування відповіді на запитання «На чому ґрунтувалася така впевненість, така непохитна переконаність Володимира Ілліча?» У ході бесіди, під час якої використовуються і раніше набуті учнями знання, педагог, так би мовити, підводить клас до висновку, що джерелом твердої переконаності В. І. Леніна у правильності обраного ним шляху було марксистське вчення. Таким чином, цей урок став своєрідним відправним пунктом для вироблення в учнів комуністичних переконань.

Розповідаючи про життя і діяльність професійних революціонерів за часів царизму, вчитель обов'язково повинен наголосити, що ці сміливі і безмежно віддані справі трудового народу люди, незважаючи на жорстокі репресії царських сатрапів, несли в маси слово

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 85.

² І. Б. Берхін і І. А. Федосов. Історія СРСР, К., 1977, стор. 188—200.

правди, піднімали їх на боротьбу проти самодержавства. Зокрема, знайомлячи учнів з революційною діяльністю М. В. Фрунзе (підтема «Третьочервнева монархія», IX клас), педагог може навести уривок із спогадів члена партії з 1901 р. А. І. Шеєва, який разом з Михайлом Васильовичем сидів у Владимирській тюрмі. Він згадував: «Якось уночі я прокинувся, дивлюся — Фрунзе також не спить... Я його запитую: «Не спиться?» — «Так, не спиться. Все думаю, як звідси швидше на волю вибратись». Я йому й кажу: «Тебе ж двічі до страти засуджували, скільки ти мук виніс, то невже ж ти, як потрапиш на волю, знову за старе візьмешся?» Він посміхнувся і відповів: «Обов'язково візьмусь!»

Зачитавши цей уривок, вчитель ставить запитання: «В чому виявилася комуністична переконаність М. В. Фрунзе?» Учні відповідають: «В його готовності продовжувати боротьбу».

Яскраві розповіді про революціонерів ленінської гвардії мають велике виховне значення. Однак у підручнику з історії СРСР та УРСР подібних матеріалів мало, тому вчителю необхідно більше використовувати в своїй роботі і рекомендувати учням для позакласного читання додаткову літературу.

Великі можливості для формування в учнів комуністичної переконаності дає програмний матеріал курсів історії СРСР післяжовтневого періоду та новітньої історії (IX—X класи). Так, характеризуючи роль Комуністичної партії як організатора і натхненника перемоги радянського народу в громадянській війні, вчителю слід навести такий уривок з «Оптимістичної трагедії» Вс. Вишневського: «Запитую у кожного з вас: чи пам'ятаєте, скільки в той час було комуністів у лавах Червоної Армії і Флоту?... Ну, ну, згадайте, учасники!

— 280 тисяч. Половина партії. Кожен другий комуніст був під вогнем на фронті. Кожен, хто залишався, був під вогнем у містах, у степах і в лісах, бо тилу не існує в класовій війні. І в списку поранених комуністів — Володимир Ленін, а серед убитих — Володарський, Урицький, 26 комісарів, цілі губками і повністю вирізані організації. Та хіба похитнулася партія?»³.

«Що,— запитує вчитель,— давало комуністам сили йти на подвиги, а часто й на смерть?». Учні відповідають, що такою силою була комуністична переконаність більшовиків.

Але не можна стати справжнім борцем за комунізм, не усвідомивши суті людиноненавистницької ідеології імперіалізму. Курс історії містить щодо цього багатий матеріал. Важливо тільки викласти його образно та емоційно, підібрати найбільш переконливі факти. Наприклад, при вивченні підтеми «Джерела всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні» (історія СРСР, X клас) вчителька історії середньої школи № 20 м. Чернігова Т. Т. Атрощенко поділилася своїми враженнями про Пискаревське меморіальне кладовище в Ленінграді, де поховано 200 тис. чол., які загинули під час блокади, наводила слова, викарбувані на його гранітній стіні. Учні читають уривки з літературних творів, в яких розповідається про героїзм і мужність радянських воїнів на фронтах, про подвиги партизанів і підпільників. Завдяки всьому цьому мета уроку була досягнута — учні яскравіше уявили справжнє обличчя фашизму.

Учитель історії Великоглибочецької середньої школи М. Л. Вересюк дав завдання учням IX класу підготувати на краєзнавчому матеріалі повідомлення (на зразок оповідання) на теми: «Моє село колись і тепер», «Що дала моїй сім'ї Радянська влада?», в яких показати тру-

³ Всеволод Вишневский. Драматургия. Избранное, М., 1953, стор. 109.

дові звершення колгоспників рідного села у дев'ятій п'ятирічці, назвати передовиків сільського господарства району чи області, розповісти про зростання матеріального добробуту і культурного рівня трудівників села. Готуючись до уроку, учні побували на підприємствах сільського споживчого товариства, в лікарні, будинку культури, на фермах і в бригадах, в гостях у передовиків колгоспного виробництва, в бібліотеці. З розповідей старожилів і опрацьованої літератури вони дізналися, як невпізнанно змінилося їх рідне село за роки Радянської влади. Нині 15 колгоспників мають легкові автомашини, 30 — мотоцикли, 12 — піаніно, майже кожний — телевізор, холодильник, пральну машину тощо. Лише за роки дев'ятої п'ятирічки в селі збудовано 70 сучасних будинків. На уроці відбулася цікава розмова про село, його людей, їх здобутки за 60 років після перемоги Великого Жовтня. Вчитель навів переконливі факти, що свідчили про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, якісну відмінність у становищі трудящих СРСР і капіталістичних країн. Подібні уроки також сприяють формуванню у підростаючого покоління комуністичних переконань.

Виховання в учнів відданості комуністичним ідеалам включає й вироблення в них комуністичного ставлення до праці. Тому при викладі матеріалу про трудовий героїзм радянських людей на всіх етапах соціалістичного будівництва педагогам потрібно обов'язково наводити яскраві факти активної участі молоді в суспільному житті, зокрема трудової доблесті комсомольців — будівників Магнітки, Кузнецька, Комсомольська-на-Амурі, Каховки, Дніпрогесу, Братської ГЕС, БАМу та ін. Причому важливо, щоб учні зрозуміли джерела трудового героїзму радянських людей. У зв'язку з цим учителю слід поставити наприкінці уроку запитання: «Яке почуття керувало комсомольцями?», «Що кликало їх на подвиги?». Якщо учні вкажуть на їх високу комуністичну свідомість, патріотизм, прагнення якнайшвидше зробити рідну Батьківщину ще могутнішою, то можна вважати, що виховна мета уроку досягнута.

Як відомо, висока якість і ефективність уроку з історії зумовлюється органічною єдністю його пізнавального і виховного аспектів. Суть пізнавального аспекту полягає в тому, що матеріал уроку має містити в собі нову інформацію, поглиблювати знання учнів з питань суспільного життя, розширювати їх світогляд. Цей аспект невіддільний від виховного: адже основна мета кожного уроку — формувати в учнів комуністичні ідеали, переконання, моральні риси будівника комунізму.

Дуже важливо, щоб, вивчаючи на уроках історії героїчне минуле народів світу, учні глибоко усвідомлювали саме закономірності історичного розвитку, його поступальний характер, розуміли сутність суспільного прогресу та його перспективи, бо інакше вивчення історії перетвориться на просте напромадження в свідомості старшокласників різних історичних фактів і подій.

Поступово учні починають розуміти, що перемога Великого Жовтня — головна подія ХХ ст., яка докорінно змінила хід розвитку всього людства. «Велика Жовтнева соціалістична революція була закономірним наслідком суспільного розвитку, класової боротьби в умовах монополістичного капіталізму, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». — В результаті її перемоги виникла перша в світі соціалістична держава»⁴.

Важливу роль у формуванні комуністичних переконань старшо-

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 3—4.

класників відіграє поглиблене вивчення ними матеріалів XXV з'їзду КПРС та постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». У матеріалах XXV з'їзду КПРС дається ґрунтовний аналіз політики нашої партії, пройденого радянським народом за майже шість десятиріч славного шляху боротьби і перемог, а також закономірностей розвитку сучасного революційного процесу. До того ж, з'їзд визначив напрями і основне завдання морального виховання, суть комплексного підходу до комуністичного виховання, що має велике значення для формування комуністичних переконань підростаючого покоління.

Для формування комуністичних переконань старшокласників має широко використовуватися і позакласна робота, зокрема засідання гуртка «Юний історик», тематичні вечори, учнівські конференції, виховні години, комсомольські та піонерські збори тощо. Так, педагоги Чернігівської області організували і провели ряд конференцій, на яких учні виступили із змістовними доповідями про радянський спосіб життя, розвинуте соціалістичне суспільство, комуністичну ідейність і переконаність будівників комунізму, всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції — головної події XX ст. та ін. Юні гуртківці готують також повідомлення про нову Конституцію СРСР, досягнення Країни Рад за 60 років, розквіт Радянської України у сім'ї братніх республік СРСР. У багатьох школах проводяться виховні години, присвячені мужності і відвазі радянських воїнів, виявленими ними у роки Великої Вітчизняної війни, організуються зустрічі з Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці, передовиками і новаторами виробництва.

Таким чином, учителі історії середньої школи повинні використовувати всі можливості для формування в учнів комуністичних переконань, виховувати їх людьми, які б «...глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»⁵.

С. П. МАРЦЕНЮК (Чернігів),
І. К. МАТЮША (Чернігів),
І. З. ОНИЩЕНКО (Чернігів)

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 103.

Наш календар

НА ВАРТІ ЗАВОЮВАНЬ ЖОВТНЯ

(До 60-річчя створення ВЧК)

і саботажем (ВЧК), що була створена за ініціативою В. І. Леніна як орган пролетарської диктатури і захисту інтересів трудящих.

Велика Жовтнева соціалістична революція вперше в історії звільнила від експлуатації трудящих нашої країни, які взяли владу в свої руки і приступили до будівництва нового суспільства.

Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на злам старої державної машини і здійснення глибоких соціальних перетворень, викликали дику лють у повалених експлуататорських класів і всього міжнародного імперіалізму. Змовами, збройними заколотами і саботажем контрреволюція силкувалася перешкодити трудящим будувати нове життя. Проти Радянської влади розгорнули широку підривну діяльність правлячі кола імперіалістичних держав.

Перед молодією Радянською республікою постало завдання придушити опір повалених експлуататорських класів, відбити натиск міжнародного капіталу, відстояти великі завоювання Жовтня. «...Революція лише тоді чого-небудь варта, — відзначав В. І. Ленін, — коли вона вміє захищатися...»¹.

Загострення класової боротьби змусило Комуністичну партію і Радянський уряд поставити питання про створення такого державного органу, який би міг швидко і своєчасно викривати ворожі наміри внутрішньої і зовнішньої реакції. Таким бойовим органом соціалістичної революції і стала Всеросійська надзвичайна комісія. «Для нас важливо, — говорив В. І. Ленін, — що ЧК здійснюють безпосередньо диктатуру пролетаріату, і в цьому відношенні їх роль неоцінима. Іншого шляху до визволення мас, крім придушення шляхом насильства експлуататорів, — немає. Цим і займаються ЧК, в цьому їх заслуга перед пролетаріатом»².

Першим головою ВЧК був Ф. Е. Дзержинський — вірний учень і соратник В. І. Леніна, видатний більшовик, безмежно віддана справі революції людина. Партія направила на роботу до ВЧК досвідчених, випробуваних комуністів з бездоганним революційним минулим, людей, які були поза всякими підозрами як в політичному, так і в моральному відношеннях: В. Р. Менжинського, Я. Х. Петерса, І. К. Ксенофонтова, І. С. Уншлихта, М. Я. Лаціса та ін. Чекістом, говорив Ф. Е. Дзержинський, може бути лише людина з холодною головою, гарячим серцем і чистими руками.

ЦК партії і особисто В. І. Ленін проявляли постійну турботу про зміцнення радянських чекістських органів стійкими комуністами, здійснювали повсякденне керівництво ними. Партія суворо вимагала від чекістів у своїй роботі спиратися на радянські закони і неухильно їх виконувати. Нещадно караючи ворогів соціалістичної держави, органи ВЧК разом з тим широко застосовували запобіжні заходи до людей, які випадково підпали під вплив контрреволюції. Найважливішою умовою успішної роботи чекістів став їх найтісніший зв'язок з трудящими масами.

В грудні 1917 р. ВЧК звернулася до всіх Рад із закликом організувати на місцях надзвичайні комісії.

Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВУЧК) було створено 3 грудня 1918 р. ВЧК і Ф. Е. Дзержинський проявили справжній пролетарський інтернаціоналізм: послали на допомогу ВУЧК досвідчені кадри, зброю, обмундирування тощо. За завданням Ф. Е. Дзержинського на Україну приїздять його заступник Я. Х. Петерс, а також В. Р. Менжинський. На посаду голови ВУЧК було направлено старого більшовика, члена колегії ВЧК М. Я. Лаціса. Між ВЧК і ВУЧК налагоджується тісний зв'язок і взаємодія.

Під керівництвом Комуністичної партії, спираючись на допомогу і підтримку робітників і селян, органи ВЧК і ВУЧК наносили різкі удари по ворогах Країни

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 116.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 166.

Рад. Викриття змови іноземних послів, шпигунської сітки в Москві, Петрограді, Києві, знешкодження ворожої діяльності консульств на Україні, розгром численних банд, білогвардійських і націоналістичних організацій — все це результат невтомної боротьби органів ЧК. Зокрема, чекісти України багато зусиль доклали по ліквідації петлюрівських банд і махновщини. Наприкінці 1921 р. з політичним бандитизмом на Україні в основному було покінчено.

«У грізні дні, коли на молоду Радянську республіку обрушились полчища контрреволюції та інтервентів, в обстановці блокади, саботажу, куркульських заколотів революційна Росія складала свій найвідповідальніший екзаме́н», — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев³. Цей екзаме́н з честю склали і працівники ВЧК та ВУЧК.

30 серпня 1918 р. було вчинено злочинський замах на життя В. І. Леніна. В той же день вбито голову Петроградської ЧК М. С. Урицького. Акти терору прокотилися по всій країні. Радянська влада змушена була на білий терор контрреволюції відповісти червоним терором.

У роки громадянської війни чекісти проявили виключний героїзм, безмежну відданість Комуністичній партії і Радянському урядові. Багато співробітників надзвичайних комісій героїчно загинули, захищаючи завоювання Жовтня.

Комуністична партія, Радянський уряд, В. І. Ленін високо оцінили боротьбу чекістських органів. У листі до комуністів-чекістів від 8 лютого 1919 р. ЦК РКП(б) відзначав, що в грізні роки громадянської війни надзвичайні комісії були поставлені на передній край боротьби і виконували в ній лише волю партії, уряду і свого народу⁴.

Після закінчення громадянської війни молода Країна Рад приступила до відбудови народного господарства. Мирне соціалістичне будівництво, ліквідація бандитизму зумовили реорганізацію радянських органів державної безпеки. IX Всеросійський з'їзд Рад у своїй резолюції від 28 грудня 1921 р., відзначаючи величезні заслуги ВЧК у справі охорони завоювань Жовтневої революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів, визнав за необхідне в умовах зміцнення Радянської влади звужити коло діяльності ВЧК та її органів, поклавши боротьбу з порушеннями законів радянських республік на судові органи⁵. Згідно з постановою ВЦВК від 6 лютого 1922 р. ВЧК було перетворено у Державне політичне управління (ДПУ).

Протягом 1921—1925 рр. чекістські органи вели напружену боротьбу з куркульським бандитизмом. Разом з військовими частинами було завершено розгром банд Антонова, Тютюнника, Махна, ліквідовано сотні змовницьких та шпигунських організацій і груп. Досить сказати, що лише в 1921—1922 рр. війська ДПУ і червоноармійські з'єднання ліквідували 89 великих банд загальною кількістю 56 тис. чол. У 1925 р. знешкоджено 200 збройних банд, перекинутих на радянську територію через західний кордон⁶. За героїзм і відвагу багато чекістів було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Органи ДПУ розгорнули напружену боротьбу в економічній галузі проти шкідництва, спекуляції, розкрадання соціалістичної власності та інших зловживань у народному господарстві. 20 грудня 1927 р. газета «Правда» в передовій статті писала: «У важкій боротьбі ДПУ зберегло чимало робітничо-селянського добра, багато мільйонів грошей зекономило для соціалістичного господарства, значно зменшило витрати відбудовчого процесу».

Яскравою сторінкою в історії ВЧК є боротьба з дитячою безпритульністю і злочинністю. О. М. Горький писав: «За 15 років з колишніх безпритульних і правопорушників у нас в колоніях і комунах ОДПУ виховано тисячі висококваліфікованих робітників і, напевне, не одна сотня агрономів, лікарів, інженерів і техніків. У буржуазних державах факти такого роду — неможливі»⁷.

В період індустріалізації країни і колективізації сільського господарства імперіалістичні розвідки і внутрішні класові вороги намагалися загальмувати розвиток соціалістичного народного господарства. Вони послалили шпигунсько-диверсійну роботу в промисловості, сільському господарстві і торгівлі. Під керівництвом партії, за допомогою трудящих чекістські органи нанесли нові відчутні удари по розвідках імперіалістичних держав, зарубіжним антирадянським центрам і куркульству, забезпечили тим самим успішне соціалістичне будівництво.

Напередодні Великої Вітчизняної війни чекістські органи зірвали плани фашистської Німеччини створити на території СРСР «п'яту колону», вивідали плани і строки нападу на нашу Батьківщину.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 77.

⁴ І. А. Дорошенко, В. В. Коровин. Полвека служения Родине, М., 1967, стор. 18.

⁵ Див.: В. І. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.), М., 1975, стор. 545.

⁶ І. А. Дорошенко, В. В. Коровин. Назв. праця, стор. 26.

⁷ М. Горький. Собрание сочинений, т. 27, М., 1952, стор. 61.

Радянські чекісти-прикордонники прийняли на себе перший удар фашистських орд. Разом з воїнами Радянської Армії чекісти були в перших рядах захисників міст-героїв Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Сталінграда, фортеці-героя Бреста.

Гітлерівська Німеччина кинула на СРСР не тільки могутню армію. Щоб підірвати Радянські Збройні Сили, морально-політичну єдність радянського народу і дезорганізувати наш тил, фашисти використовували добре вишколену розвідку і контррозвідку. На радянсько-німецькому фронті перебувало 130 розвідувальних, диверсійних, контррозвідувальних команд, груп «Абверу» і СД, створено близько 60 шкіл, в яких готували шпигунів, диверсантів і терористів⁸.

Чекістські органи викривали ворожу діяльність гітлерівської розвідки, допомагали командуванню Збройних Сил готувати і проводити бойові операції, охороняли радянські війська від шпигунів, диверсантів і терористів, організовували розвідувально-диверсійну і контррозвідувальну роботу в тилу ворога.

Органи державної безпеки здійснювали оперативне керівництво винищувальними батальйонами в радянському тилу, вміло вели дезінформацію противника, розкривали підготовку диверсійних актів на оборонних об'єктах і транспорті. Лише транспортні органи безпеки затримали 256 агентів-парашутистів, ліквідували 226 шпигунсько-диверсійних резидентур противника. Територіальні органи державної безпеки виявили 1854 агенти-парашутисти, в тому числі 631 — з радіостанціями⁹.

В тилу німецько-фашистських військ оперативні групи збирали розвідувальну інформацію про дислокацію, чисельний склад та озброєння гітлерівської армії, про розташування штабів, аеродромів, баз, складів боєприпасів, що давало можливість командуванню Радянської Армії ефективно планувати бойові операції. Разом з тим радянська розвідка успішно діставала важливі відомості про плани гітлерівської верхівки.

Ніколи радянські люди не забудуть подвигів чекістів М. І. Кузнецова, розвідників Ріхарда Зорге і Рудольфа Абеля. Назавжди увійшли в історію Батьківщини подвиги Героїв Радянського Союзу чекістів С. О. Ваупшасова, Д. В. Ємлютіна, К. П. Орловського, М. А. Прокоп'юка.

У післявоєнний період радянські органи державної безпеки спрямовують основні свої зусилля на боротьбу з підривною діяльністю розвідок імперіалістичних країн. Іноземні розвідувальні органи силкуються вивідати секретні дані політичного, економічного і воєнного характеру про Радянський Союз. З цією метою вони широко використовують найновіші технічні засоби, економічні, спортивні, туристські контакти і зв'язки. Особливу увагу приділяє противник ідеологічним диверсіям проти СРСР і країн соціалістичної співдружності.

Радянські органи державної безпеки дають рішучу відсіч спробам імперіалістів ослабити політичну, економічну і військову могутність нашої Батьківщини і всього соціалістичного табору. Запорукою успішної діяльності чекістів є постійне партійне керівництво, тісний зв'язок з трудящими, опора на їх допомогу і підтримку, суворе дотримання соціалістичної законності.

В. Д. ГОЛІЧЕНКО (Вінниця)

⁸ Див.: Історія Великої Отчественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965, стор. 135.

⁹ «Известия», 2 квітня 1965 р.

75-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. О. БУРМИСТЕНКА

напружуючи всі свої сили, коли країна чверть століття була у ворожому капіталістичному оточенні.

У рядах великої ленінської партії вони боролися за свободу, за досягнення справжньої демократії, за те, щоб сам народ, самі трудящі розв'язували всі питання свого життя. І партія створила справжнє народовладдя.

Комуністи вірою і правдою служили і служать народові, який вперше в історії побудував справді вільне, соціалістичне суспільство. Всі свої помисли, всю силу розуму, всю кров своїх сердець віддають вони боротьбі за торжество великої справи комунізму¹.

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 27.

Одним з таких комуністів був Михайло Олексійович Бурмистенко, партійний і державний діяч, який усе своє життя присвятив служінню радянському народові, Комуністичній партії, справі побудови соціалізму в нашій країні.

Він народився 22 листопада 1902 р. у с. Александрівці Аткарського повіту Саратовської губернії в селянській родині. Початкову освіту здобув у церковнопарафіяльній школі. Трудове життя розпочав з 14 років розсильним, одночасно продовжуючи навчання.

В березні 1919 р. шістнадцятирічним юнаком він вступив до лав більшовицької партії. У 1919—1922 рр. Михайло Олексійович працював на відповідальній роботі в органах ЧК—ДПУ у колишніх Тамбовській і Пензенській губерніях, брав активну участь у придушенні контрреволюційних куркульських виступів. Одночасно в 1920—1921 рр. був головою повітового і районного комітетів комсомолу, а в 1922—1923 рр. — завідувачим відділом політичної освіти обкому комсомолу. Вчився в Ленінградському комвузі, після закінчення якого з 1923 р. по 1926 р. служив у Червоній Армії на посадах політрука, уповноваженого особливого відділу дивізії, помічника облвоенкому і начальника політичного секретаріату обласного військового комісаріату².

Після звільнення з лав Червоної Армії М. О. Бурмистенко працював відповідальним редактором обласної газети «Трудовая правда» в Автономній Радянській Соціалістичній Республіці Німців Поволжя в м. Енгельс. З цієї посади у 1928 р. його було направлено на навчання до Москви, в Комуністичний інститут журналістики. Після його закінчення в 1929 р. Михайло Олексійович знов повернувся на попередню роботу, де показав здібності хорошого організатора, принципового комуніста, чуйного товариша. Газета, відповідальним редактором якої був Михайло Олексійович, відзначалася своєю партійністю і високою марксистсько-ленінською ідейністю.

У лютому 1932 р. М. О. Бурмистенка було обрано другим секретарем Калмицького обкому партії. На цій посаді ще ширше розкрилися риси М. О. Бурмистенка як принципового партійного працівника. В січні 1936 р. його було призначено інструктором, а потім заступником завідуючого відділом керівних партійних органів ЦК ВКП(б).

Через два роки Михайла Олексійовича направили працювати в партійну організацію України другим секретарем ЦК КП(б)У. На Україні діяльність М. О. Бурмистенка проходила в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до побудови комунізму в нашій країні. На міжнародній арені в той час на зривала друга світова війна. Комуністична партія робила все необхідне для посилення економічної і політичної могутності Радянського Союзу, зміцнення наших Збройних Сил.

М. О. Бурмистенко з властивою йому енергією і працьовитістю приділяв багато уваги справі дальшого розвитку народного господарства, науки і культури в республіці, зміцненню обороноздатності країни, моральної і політичної єдності радянського народу, його згуртованості навколо Комуністичної партії Радянського Союзу.

Промови і виступи М. О. Бурмистенка на з'їздах Комуністичної партії, пленумах ЦК КП(б)У, обласних партійних конференціях, перед трудящими республіки, невтомна трудова діяльність яскраво свідчать про вірність ідеям марксизму-ленінізму, Радянській Батьківщині, справі комуністичного будівництва в нашій країні. Разом з трудящими республіки він докладав усіх зусиль для успішного виконання завдань, що стояли в той час перед партією і радянським народом.

Михайло Олексійович приділяв велику увагу питанням партійного будівництва, поліпшенню організаційної і пропагандистської роботи партійних організацій, зміцненню їх зв'язку з трудящими. «Сила і непереможність нашої партії — в її непорушному зв'язку з народом»³, — говорив М. О. Бурмистенко на першій Сумській обласній партійній конференції в лютому 1939 р.

На XV з'їзді КП(б)У (травень 1940 р.) Михайло Олексійович відзначав, що одним з найважливіших підсумків діяльності Компартії України є поліпшення організаційно-партійної і пропагандистської роботи, особливо після XVIII з'їзду ВКП(б), який зоброїв партію, весь радянський народ ясною перспективою будівництва комунізму.

Вірний ленінець і патріот Радянської Батьківщини, М. О. Бурмистенко глибоко вірив у силу і могутність Радянської держави і не раз говорив про те, що якщо ворог нападе на країну соціалізму, трудящі України разом з усіма народами нашої багатонаціональної країни готові виступити на захист соціалістичної Батьківщини⁴.

На XVIII з'їзді ВКП(б) М. О. Бурмистенко був обраний членом ЦК ВКП(б), на XIV і XV з'їздах КП(б) України — членом Центрального Комітету КП(б)У, з січня

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 17, арк. 2.

³ «Комуніст», 28 лютого 1939 р.

⁴ «Комуніст», 17 березня 1939 р.

1938 р. — членом Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У. Михайло Олексійович був депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, Головою Верховної Ради Української РСР 1-го скликання.

Велика Вітчизняна війна перервала мирну працю радянських людей. У першу чергу постали невідкладні завдання — під керівництвом Комуністичної партії в найкоротший строк перебудувати все життя на воєнний лад, мобілізувати радянських людей на допомогу фронту, Червоній Армії. Важливою ділянкою в роботі Компартії України була організація партійного підпілля і партизанських загонів, розгортання народної боротьби в тилу ворога.

Центральний Комітет Комуністичної партії України в перші дні війни вжив ряд невідкладних заходів, спрямованих на розв'язання цих завдань. За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко виконував завдання партії по створенню партійного підпілля, формуванню партизанських загонів, по добору і підготовці кадрів для боротьби у ворожому тилу. Він брав активну участь у роботі кузових нарад секретарів обкомів партії західних, правобережних і лівобережних областей України, а також секретарів міськкомів і райкомів партії Києва і Київської області.

М. О. Бурмистенко глибоко вірив у непереможність Червоної Армії, в неминучий розгром гітлерівських загарбників. Він часто виступав з промовами перед трудящими Києва, розповідав про загарбницькі плани гітлерівців, закликав усіх людей праці самовіддано і невтомно трудитися на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, вступати в народне ополчення і партизанські загни.

25 липня 1941 р. М. О. Бурмистенко в статті «Партизанська війна проти німецько-фашистських окупантів на Україні», опублікованій у газеті «Правда», відзначав: «Чим глибше просуваються німецькі розбійники на українську землю, тим запеклішою стає боротьба народу проти іноземних загарбників. Сповнений почуттям глибокої любові до своєї Радянської Батьківщини, весь український народ піднявся на священну Вітчизняну війну проти фашистських варварів. У тилу ворога, на захопленій німцями території, вже зараз оперують сотні партизанських загонів, відроджуючи славі традиції українських партизанів часів громадянської війни».

Як член Військової Ради Південно-Західного фронту, М. О. Бурмистенко проводив партійно-політичну роботу у військах фронту, спрямовану на зміцнення морального духу бійців, підвищення їх стійкості в бою.

Багато уваги приділяв М. О. Бурмистенко обороні Києва — столиці Радянської України. Воїни Червоної Армії і загни народного ополчення на довгий час затримали добірні фашистські з'єднання під Києвом. Тут гітлерівці вперше зустрілися з такою силою опору, подолати яку не змогли. Вони ввійшли в Київ лише тоді, коли можливості оборони були повністю вичерпані і радянські війська дістали наказ Ставки Верховного Головнокомандування залишити місто.

У вересні 1941 р., коли на Лівобережній Україні була оточена частина військ Південно-Західного фронту, в цей важкий час Михайло Олексійович був на найвідповідальніших ділянках фронту, серед воїнів Червоної Армії. Загинув М. О. Бурмистенко в бою з гітлерівцями 22 вересня 1941 р. біля хутора Дрюківщина Сенчанського району Полтавської області⁵. За заслуги перед Батьківщиною його було нагороджено орденом Леніна.

Вірний боєць ленінської партії М. О. Бурмистенко віддав своє життя за перемогу над фашизмом, в ім'я щастя радянського народу, його свободи і незалежності.

Трудящі України свято шанують пам'ять про тих, хто, не шкодуючи життя, захищав завоювання Великого Жовтня, із зброєю в руках відстоював соціалістичну Вітчизну.

18 вересня 1976 р. в урочищі Шумейкове на Полтавщині, на місці, де в нерівному бою з фашистами загинули командуючий військами Південно-Західного фронту М. П. Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У, член Військової ради фронту М. О. Бурмистенко, інші члени Військової ради, багато бійців і командирів, було відкрито монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. На гранітній стелі, біля якої горить вічний вогонь, викарбовано напис: «Безсмертним подвигом своїм вони прославили Вітчизну. 1941. Вічна слава мужнім синам радянського народу — воїнам Південно-Західного фронту, які полягли в боях за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини».

Пам'ять про Михайла Олексійовича Бурмистенка, який загинув у цих боях, вічно житиме в серцях трудящих Радянської України.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., (в трех томах), т. I, К., 1977, стор. 196.

ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ КРАЇНИ РАД

(80-річчя з дня народження
І. Х. Баграмяна)

Народився І. Х. Баграмян 2 грудня 1897 р. в сім'ї робітника-залізничника в Єлисаветполі, нині м. Кіровабад Азербайджанської РСР. У травні 1915 р. він успішно закінчив Тифліське училище Закавказької залізниці.

Йшла перша світова війна. І в жовтні 1915 р. І. Х. Баграмян вступив добровольцем до російської армії, яка вела бої проти турецьких військ на Кавказькому фронті. Після короткочасної військової підготовки рядового Баграмяна направили на Кавказький фронт, де він, 18-річний солдат, одержав бойове хрещення під Керманшахом і Касріширином і проявив відмінні бойові якості. Враховуючи це, в лютому 1917 р. командування направило Баграмяна в школу прапорщиків, а в серпні того ж року його призначили молодшим офіцером однієї з рот у вірменському стрілецькому полку, який вів бої з турецькими загонами на території Ірану. Там він із захопленням сприйняв звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Виходець із робітничого середовища, бойовий офіцер Баграмян користувався великим авторитетом серед солдатів, які обрали його до складу батальйонного комітету. Він глибоко усвідомлював свою соціальну і духовну спорідненість з трудящими масами, з робітничим класом, виходцем з якого він був.

У той час націоналістичні партії при підтримці США і країн Антанти передали владу в Закавказзі контрреволюційному буржуазному урядові, який пішов на пряму зраду інтересів народів Вірменії, Грузії й Азербайджану, дозволивши військам Туреччини глибоко вторгнутися на територію Закавказзя.

В складних умовах класової боротьби на Закавказзі І. Х. Баграмян був у рядах прогресивних сил вірменського народу, які вели активну політичну і збройну боротьбу проти турецьких загарбників і антинародного уряду Закавказзя. Він брав участь у битві під Сардарпатом, у ході якої в травні 1918 р. було розбито наступаючі турецькі війська, що були змушені залишити Араратську долину.

У першотравневі дні 1920 р. залізничники Александрополя (нині м. Ленінакан) повстали проти реакційно-націоналістичного дашнакського правління у Вірменії. В повстанні брав участь і 1-й полк, у якому І. Х. Баграмян командував 1-м шабельним ескадроном. Сили повстанців і сили дашнаків були нерівні. Повстання зазнало поразки. Баграмяна заарештували після спроби прорватися з групою солдатів до Тіфлісу.

В листопаді 1920 р. Червона Армія визволила Вірменію від дашнаків. У грудні 1920 р. І. Х. Баграмян добровільно вступив до Червоної Армії. З того часу і понині Іван Христофорович не припиняв служби у Збройних Силах СРСР.

В 1920—1922 рр. він командував взводом, підрозділами. У 1923—1931 рр., після закінчення Вищих кавалерійських курсів, командував кавалерійським полком Вірменської стрілецької дивізії. В 1936—1940 рр. Баграмян закінчив Військову Академію Генерального штабу і працював у ній. У 1940 р. його було призначено начальником оперативного відділу штабу Київського особливого військового округу.

На початок Великої Вітчизняної війни полковник І. Х. Баграмян мав уже значний практичний досвід командної і штабної роботи, глибокі воєнно-теоретичні знання. Завдяки цим якостям він був призначений начальником оперативного відділу і одночасно заступником начальника штабу Південно-Західного фронту.

Віроломний напад фашистських полчищ не дав змоги своєчасно і швидко висунути війська для відбиття навали ворога, налагодити стійкий зв'язок з частинами Червоної Армії. Це створювало великі додаткові труднощі. Але в надзвичайно тяжких умовах війни, в ході кровопролитних боїв гартувалися радянські військові кадри, збагачувалася їхній досвід. Дедалі більше зростала і вдосконалювалася військова майстерність І. Х. Баграмяна. У грізний 1941 рік він став членом КПРС. Війська Південно-Західного фронту, у керуванні якими він брав активну участь, завдавали відчутних ударів по ворогу. В короткий строк була організована міцна оборона Києва. У тій напруженій обстановці чітко і злагоджено діяв штаб фронту. Вклад І. Х. Баграмяна в роботу штабу був відзначений присвоєнням йому звання генерал-майора.

У 1941 р. І. Х. Баграмян брав активну участь у проведенні контрнаступу під Ростовом, в Єлєцькій наступальній операції. У грудні 1941 р. він був призначений начальником штабу Південно-Західного фронту. Незабаром йому було доручено одночасно очолювати і штаб Південно-Західного напрямку.

В зимово-весняній кампанії 1942 р. діяльність командування і штабу Південно-Західного фронту характеризувалась особливо високою активністю у виконанні директив Ставки Верховного Головнокомандування по здійсненню наступальних операцій, в результаті яких ворогу завдано ударів під Барвінковим, Лозовою і Харковом, де були зосереджені великі сили противника, перекинуті з інших ділянок фронту та із Західної Європи. У надзвичайно складних умовах війська Південно-Західного фронту також зазнали тяжких втрат. Але це не применшує героїзму радянських воїнів, високої бойової майстерності і хисту командирів та політпрацівників фронту. І. Х. Баграмяну було присвоєно військове звання генерал-лейтенанта.

В липні 1942 р. він був призначений командуючим 16-ю армією Західного фронту, яка в серпні 1942 р. в районі Козельська відбила удар великого фашистського угруповання. В лютому — березні 1943 р. 16-а армія активними наступальними діями північніше Жиздри прорвала оборону ворога. Після цього вона була перейменована в 11-у гвардійську.

В Орловській наступальній операції 1943 р. 11-а гвардійська армія під командуванням генерала Баграмяна завдала сильного удару по флангу орловського угруповання гітлерівців. В результаті боїв на Брянському плацдармі було знищено значну кількість сил ворога і форсовано річку Десну. За проявлену полководницьку і військову майстерність І. Х. Баграмяна було нагороджено орденом Суворова 1-го ступеня. Тоді ж йому присвоєно чергове військове звання генерал-полковника. У листопаді 1943 р. І. Х. Баграмяна було призначено командуючим військами 1-го Прибалтійського фронту. Війська цього фронту в ході жорстоких боїв здійснили ряд успішних наступальних операцій. У перемогах, здобутих військами фронту, особливо проявились блискучі полководницькі якості І. Х. Баграмяна, його далекоглядність, рішучість, сміливість.

У грудні 1943 р. було успішно проведено наступальну операцію, в результаті якої оточено і розгромлено велике угруповання ворога в районі м. Городок. Це значно поліпшило становище наших військ, сприяло успішному проведенню Білоруської операції. В 1944 р. війська 1-го Прибалтійського фронту прорвали оборону ворога, з ходу форсували річку Західну Двіну і, взаємодіючи із з'єднаннями 3-го Білоруського фронту, знищили угруповання фашистів під Вітебськом. Розвиваючи успіх, війська 1-го Прибалтійського фронту оточили і знищили угруповання ворога під Полоцьком і рішучими діями сприяли оточенню і розгрому 100-тисячної фашистської армії на схід від Мінська. За проявлений особистий героїзм та уміле керівництво військами І. Х. Баграмяну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Під керівництвом генерала І. Х. Баграмяна війська фронту вступили на територію Прибалтики і штурмом оволоділи важливим опорним пунктом м. Шауляй, а правозфлангові з'єднання вийшли на узбережжя Ризької затоки. У жовтні 1944 р., здійснивши вмілий маневр, вони завдали удару ворогові на мемельському напрямку, вийшли до побережжя Балтійського моря і відрізали понад 30 гітлерівських дивізій групи армій «Північ» від Східної Пруссії.

Генералу армії І. Х. Баграмяну належить видатна роль у здійсненні Східно-Пруської операції (січень — квітень 1945 р.). В ній він брав участь спочатку як командуючий 1-м Прибалтійським фронтом, а потім — командуючий Земландською групою військ, заступник командуючого військами 3-го Білоруського фронту. 19 квітня Іван Христофорович був призначений командуючим військами цього фронту.

У післявоєнний час І. Х. Баграмян командував військами Прибалтійського військового округу (1945-1954 рр.). Життя і діяльність військ округу були позначені творчим бойовим навчанням, високою організованістю при проведенні широких заходів в умовах мирного часу, їх військово-технічного переозброєння новими, більш досконалими видами зброї.

В 1954 році І. Х. Баграмян був призначений Головним інспектором Міністерства оборони СРСР. Через рік він був удостоєний звання Маршала Радянського Союзу і призначений заступником Міністра оборони СРСР. В 1956-1958 рр. — очолював Вищу військову академію Генерального штабу.

У червні 1958 р. Маршал Радянського союзу І. Х. Баграмян був призначений заступником Міністра Оборони СРСР по тилу. 10 років роботи на цій високій посаді ознаменовані умілим втіленням у життя заходів ЦК КПРС і Радянського уряду по перебудові всієї системи організації тилу Збройних Сил з урахуванням вимог військово-технічної революції і закономірностей можливих сучасних воєн. З 1968 року він — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Іван Христофорович Баграмян і нині проводить також велику громадську роботу. З 1946 р. він — депутат Верховної Ради СРСР, з 1952 р. — кандидат у члени ЦК КПРС, а з 1961 р. — член ЦК КПРС. І. Х. Баграмян є автором фундаментальних праць, в яких з наукових позицій висвітлюється героїчні подвиги Радянської Армії під час Великої Вітчизняної війни. Його величезна, плідотворна військова діяльність, великий вклад у будівництво і зміцнення Збройних Сил Країни Рад високо оцінені Комуністичною партією і Радянським урядом. І. Х. Баграмян нагороджений шістьма орденами Леніна, орденом Жовтневої революції, двома орденами Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 1-го ступеня, орденом «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня, багатьма медалями, почесною іменною зброєю, а також багатьма орденами й медалями іноземних держав.

Життя і діяльність радянського полководця І. Х. Баграмяна є яскравим прикладом безмежної відданості Комуністичній партії і народові, невтомної роботи по зміцненню обороноздатності нашої Вітчизни, підвищенню бойової могутності Радянської Армії.

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ

Вийшов у світ другий том двотомника «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»*. Завершення такого фундаментального видання напередодні святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і прийняття нової Конституції Союзу РСР — це гідний внесок співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у ювілейному році в розвиток документальної бази історико-партійної науки. Дві великі книги важливих партійних документів становлять цінну джерельну основу для історико-партійних досліджень.

У другому томі вміщено документи, які хронологічно охоплюють значний відрізок часу — від початку Великої Вітчизняної війни до XXV з'їзду Комуністичної партії України включно. 35-річна діяльність одного з бойових загонів КПРС — Компартії України показана різнопланово, в комплексі тих важливих і відповідальних завдань, які їй доводилося розв'язувати на різних етапах історичного розвитку країни.

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр., яка розпочалася з віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, була найсуворішим випробуванням усього радянського державного і суспільного ладу, братерської співдружності народів СРСР. 29 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали директиву, в якій визначили основні напрями воєнної та економічної політики партії, завдання радянського народу і армії в умовах війни. У книзі опубліковано численні документи про гігантську діяльність партії в той важкий для нашої країни час. Цілком слушно упорядники її тому відкривають його серією документів, в яких показано велику політичну і організаторську діяльність ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Народних Комісарів республіки, спрямовану на мобілізацію людських і матеріальних ресурсів на боротьбу з ворогом. Уже в першому документі «Зверненні Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу» від 6 липня 1941 р. так сформульовано основні завдання, що стояли перед радянськими людьми у той час: «В морі народного гніву потопимо гітлерівську гадину. Цим ми зробимо святе діло, не тільки знищимо небезпеку, яка нависла над нашою країною, а й допоможемо визволенню народів Європи, поневолених німецьким фашизмом. У своїй священній Вітчизняній війні ми не самотні. Все передове людство з нами» (стор. 7)**. Слід особливо підкреслити, що майже всі документи про Велику Вітчизняну війну (9 з 10) опубліковані вперше. Це має важливе значення, оскільки вони стали доступними широкому колу дослідників. Крізь усі документи червоною ниткою проходить ідея про дружбу радянських народів, що знайшла відображення у їх спільній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, а також у допомозі ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, трудящих усіх союзних республік українському народові в ході відбудови народного господарства нашої республіки, розпочатої в 1944 р. Їх глибоке вивчення дасть змогу об'єктивно висвітлювати важливі процеси тих років: розвиток партизанського руху на тимчасово окупованій фашистами території України, роботу підпільних партійних організацій, створення і діяльність парторганізацій і керівних органів місцевих Рад депутатів трудящих у визволених районах України та ін. У вміщених в томі зверненнях до українського народу керівних органів УРСР, зокрема підпільного ЦК КП(б)У, розкрито основні питання ідеологічної роботи в тилу ворога.

* Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х томах. Том другий, 1941—1976, К., 1977, 1022 с. Редакційна колегія: В. І. Юрчук (голова), Ю. Н. Єльченко, Г. К. Крющков, В. М. Мазур, П. К. Мусієнко, Ф. М. Рудич. Том підготували до друку: Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова, І. Ф. Курас, М. О. Навроцький, П. І. Павлюк, А. А. Соловйова, В. П. Чернявський, В. Ф. Шевченко, Д. С. Щедрина.

** Тут і далі посилання на другий том збірника «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК».

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни трудящі України, як і весь радянський народ, під керівництвом Комуністичної партії приступили до відродження народного господарства. Опубліковані в другому томі рецензованого видання матеріали 10 пленумів ЦК КП(б)У, що відбулися з травня 1944 р. до грудня 1948 р. (документи двох з них вперше вводяться до наукового обігу), розкривають титанічну організаційну й виховну роботу Компартії України в справі мобілізації трудящих на виконання і перевиконання завдань четвертого п'ятирічного плану. Основну увагу ЦК КП(б)У в ці роки приділяв (про що свідчать вміщені в томі документи) таким важливим питанням, як політична і агітаційно-масова робота серед трудящих під час підготовки й проведення виборів до Верховної Ради СРСР, підведення підсумків сільськогосподарського року і підготовка до наступної сівби, відбудова зруйнованих і будівництво нових промислових підприємств, а також створення колгоспів і радгоспів, стан організаційно-партійної, масово-політичної, культурно-освітньої роботи в ряді областей і у цілому в республіці, підготовка, добір та розстановка керівних партійних і радянських кадрів, стан і перспективи розвитку партійної освіти в УРСР тощо.

У січні 1949 р. відбувся перший у післявоєнний період XVI з'їзд КП(б)У, який підбив підсумки дев'ятирічної напруженої роботи партії. Його матеріали, вміщені у томі, відображають керівну й спрямовуючу роль ВКП(б) та її складової частини — КП(б)У у розгромі фашизму, а після Великої Вітчизняної війни — у будівництві соціалізму. На з'їзді було відзначено успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства західних областей України. В його документах відображено важливу історичну подію — возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, що, як відомо, знаменувало собою завершення процесу возз'єднання всіх українських земель у складі багатонаціонального Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У матеріалах наступних XVII—XXII з'їздів Комуністичної партії України, що відбулися протягом 1952—1961 рр., розкривається багатогранна діяльність республіканської партійної організації по мобілізації зусиль колективів промислових підприємств, колгоспів і радгоспів на дострокове виконання і перевиконання планових завдань, боротьба трудівників міста й села за побудову розвинутого соціалістичного суспільства, взаємодопомога братніх народів СРСР, що переконливо свідчить про торжество ленінської національної політики — політики дружби і братерства між народами.

Комуністи України на своїх партійних форумах ґрунтовно обговорили такі важливі питання, як директиви XIX з'їзду КПРС по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1951—1955 рр., проект ЦК КПРС «Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 рр.», а також проекти Програми і Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу та ін.

Широке коло питань обговорювалося і на пленумах ЦК КП(б)У в 1949—1964 рр. В їх матеріалах показано, що в той час партійна організація республіки значну увагу приділяла шляхам піднесення сільського господарства, зокрема дальшому політичному та організаційно-господарському зміцненню колгоспів, розвитку вугільної і хімічної галузей промисловості, ходу соціалістичного змагання, збільшенню виробництва та підвищенню якості товарів широкого вжитку, поліпшенню побутового обслуговування населення тощо. Перед читачем постає яскрава картина напруженої боротьби комуністів України за високоякісне і вчасне збирання врожаїв сільськогосподарських культур, збільшення виробництва продуктів тваринництва і виконання колгоспниками та працівниками радгоспів республіки державних планів і своїх соціалістичних зобов'язань, за розвиток колгоспного ладу.

Як свідчать документи, ЦК КП(б)У постійно дбав про підвищення рівня ідеологічної, масово-політичної та організаційно-партійної діяльності серед трудящих, поліпшення політико-виховної роботи серед комсомольців і молоді республіки.

У документах цього періоду певною мірою відображено процес прискорення науково-технічного прогресу, впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки. Вони розповідають про дальше вдосконалення керівництва промисловістю і будівництвом в Українській РСР, про завдання партійних організацій республіки щодо поліпшення техніко-економічних показників у промисловості і будівництві тощо. На сторінках тому вміщено цінний матеріал про новобудови республіки — Каховську гідроелектростанцію та Південно-Український канал, які мали важливе народногосподарське значення і стали своєрідними символами дружби народів нашої багатонаціональної країни.

Дослідник знайде в книзі також узагальнюючі дані про добір, розстановку і виховання партійних кадрів, їх роль у мобілізації трудящих на виконання народногосподарських завдань.

Матеріали збірника розкривають миролюбний характер зовнішньополітичної діяльності КПРС, її наполегливу боротьбу за мир і розрядку міжнародної напруженості. Тут, зокрема, вміщено матеріали про підсумки Народи представників комуністичних і робітничих партій (1957 р., Москва), Народи представників комуністичних і робіт-

ничих партій у Бухаресті (1960 р.), про боротьбу Комуністичної партії Радянського Союзу за згуртованість міжнародного комуністичного руху.

Важливе значення мали рішення жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, який викрив і засудив прояви суб'єктивізму, що мали місце в кінці 50-х — на початку 60-х років і негативно впливали на розвиток радянського суспільства. Одностайне схвалення комуністами рішень Пленуму свідчило про монолітну згуртованість КПРС, її ленінську принциповість і політичну зрілість. У постанові Пленуму ЦК Компартії України «Про об'єднання промислових і сільських обласних партійних організацій» (листопад 1964 р.), зокрема, зазначалося: «Неухильне додержання ленінських принципів, творче вдосконалення на їх основі організаційних форм, стилю і методів партійного керівництва є запорукою і неодмінною умовою успішного перетворення в життя величюї програми побудови комунізму в нашій країні» (стор. 787).

Матеріали наступних пленумів ЦК Компартії України та її з'їздів яскраво свідчать про багатогранну діяльність республіканської партійної організації, спрямовану на побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Трудящі України палко схвалювали внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянського уряду, докладали всіх зусиль для виконання накреслених планів. Так, у постанові Пленуму ЦК Компартії України «Про підсумки жовтневого (1968 р.) Пленуму ЦК КПРС та завдання партійних організацій республіки» (листопад 1968 р.) вказувалося, що «рішення Пленуму ЦК КПРС мають винятково важливе соціально-політичне і економічне значення в боротьбі партії, всього радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні, за зміцнення співдружності соціалістичних країн, згуртування міжнародного комуністичного руху» (стор. 847).

В ці роки в центрі уваги Компартії України перебували життєво важливі, кардинальні проблеми, від розв'язання яких значною мірою залежало створення матеріально-технічної бази комунізму, неухильне підвищення добробуту і матеріального рівня трудящих республіки і країни в цілому. Матеріали пленумів ЦК Компартії України докладно розповідають про обговорення таких питань, як поліпшення управління промисловістю; вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва; подальше збільшення виробництва, розширення асортименту і поліпшення якості товарів широкого вжитку; робота підприємств чорної металургії і заходи по подальшому розвитку технічного прогресу в металургійній промисловості республіки; подальше поліпшення капітального будівництва.

ЦК Компартії України постійно дбав про розвиток сільського господарства. Збірник містить матеріали про меліорацію земель в республіці, що сприяла одержанню високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур, про стан і заходи по подальшому розвитку тваринництва, про хід весняних польових робіт, збирання врожаю і виконання трудовіниками села своїх соціалістичних зобов'язань.

Як і раніше, Центральний Комітет Компартії України приділяв велику увагу ідеологічній роботі, про що свідчать численні документи рецензованого тому. Це, зокрема, постанови пленумів ЦК Компартії України «Про подальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України» (березень 1968 р.), «Про завдання партійних організацій республіки по подальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» (травень 1974 р.) та ін.

У зв'язку з підготовкою до відзначення знаменних дат у житті радянського народу і всього прогресивного людства — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР у республіці проводилися широкі пропагандистські та організаційні заходи, значно підвищився рівень ідеологічної роботи. Про це красномовно розповідають такі важливі документи, як постанови пленумів ЦК Компартії України від 23 січня 1967 р. «Про підготовку до 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні», від 15 квітня 1969 р. «Про подальше розгортання організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій республіки по підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», від 27 липня 1972 р. «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». В них дослідник знайде цінний матеріал про те, як партійні організації республіки мобілізували трудящих на успішне виконання і перевиконання завдань «п'ятирічок, розгортали соціалістичне змагання за гідну зустріч цих урочистих свят.

У документах, вміщених у рецензованому томі, порушуються також питання партійного керівництва комсомольськими і профспілковими організаціями, про обмін партійних документів та поліпшення роботи з кадрами.

В матеріалах XXIII (1966 р.) і XXIV (1971 р.) з'їздів Компартії України знайшли всебічне відображення питання подальшого розвитку матеріально-технічної бази та економіки республіки, багато місця приділено шляхам зростання важкої індустрії, зміцнення обороноздатності країни, накреслено конкретні завдання щодо піднесення сільського господарства. На XXIV з'їзді Компартії України зокрема, підкреслювалося, що досягнення Радянської України у восьмій п'ятирічці — це результат спільної пра-

ці всіх народів Радянського Союзу, їх братерського співробітництва і взаємодопомоги, результат мудрого керівництва Комуністичної партії.

Значною подією в житті республіки став XXV з'їзд Компартії України (лютий 1976 р.), який проходив в обстановці великого політичного і трудового піднесення, викликаного підготовкою до XXV з'їзду КПРС.

У документах з'їзду комуністів України узагальнено підсумки славного шляху, пройденого трудящими УРСР за п'ять років, коли в результаті їх напруженої праці було виконано основні політичні та соціально-економічні завдання, накреслені XXIV з'їздом КПРС. У Звітній доповіді ЦК Компартії України зазначалося, що економіка УРСР — невід'ємна складова частина єдиного народногосподарського комплексу країни — розвивалася динамічно і стабільно відповідно до директив XXIV з'їзду КПРС, а в окремих галузях — ще більш високими темпами. За цей час значно зросли основні виробничі фонди, прискорився науково-технічний прогрес.

Партійний форум накреслив конкретні завдання щодо дальшого розвитку економіки, зростання продуктивності праці. Так, за рахунок зростання продуктивності праці на 27% має бути одержано 90% приросту національного доходу, 90—93% приросту продукції промисловості, весь приріст продукції сільського господарства та будівельно-монтажних робіт. Для досягнення таких показників, підкреслювалося на з'їзді, необхідно постійно підвищувати технічний рівень виробництва, різко скоротити частку ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці, швидше здійснювати комплексну механізацію й автоматизацію виробництва, поліпшувати його організацію, неухильно вдосконалювати професійну майстерність кадрів, дбати про скорочення іраціональних витрат робочого часу, зміцнювати трудову і технологічну дисципліну.

Однією з вузлових проблем розвитку економіки зрілого соціалізму є прискорення науково-технічного прогресу. В цьому велика роль належить ученим республіки, які, як зазначається в матеріалах з'їзду, повинні зосередити свої зусилля на розробці найважливіших фундаментальних та прикладних проблем. З'їзд закликав партійні організації наукових установ стати справжніми поборниками науково-технічного прогресу, активно вести боротьбу з окремими проявами технічного консерватизму та косності.

Особливу увагу, як відомо, з'їзд приділив дальшому розвитку сільського господарства республіки, його всебічній інтенсифікації, вдосконаленню форм організації та управління ним, планомерному поглибленню спеціалізації і концентрації на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Матеріали з'їзду відображають також напружену роботу республіканської партійної організації щодо виконання завдань всерімного збільшення виробництва і заготівель цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів, фруктів, м'яса, яєць та іншої сільськогосподарської продукції.

Форум комуністів України приділив значну увагу дальшому вдосконаленню управління економікою. В його матеріалах містяться пропозиції щодо поліпшення поточного і перспективного планування, організації управління народним господарством, кращого використання таких економічних стимулів і підойм, як госпрозрахунок, прибуток, премії; вказується на необхідність збільшення виробництва товарів народного споживання, поліпшення їх якості та асортименту; підкреслено величезне соціально-політичне значення такого важливого заходу, як забезпечення трудящих упорядкованими квартирами; звернуто велику увагу на своєчасне і високоякісне спорудження шкіл, дитячих дошкільних закладів, лікарень та інших об'єктів соціально-культурного призначення.

В матеріалах XXV з'їзду Компартії України чітко визначено основні напрями ідеологічної роботи республіканської партійної організації, зокрема звернуто особливу увагу на вдосконалення системи політичної і економічної освіти, широку пропаганду марксистсько-ленінської теорії, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, вказано на необхідність посилення боротьби проти буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології.

З'їзд закликав усіх комуністів республіки ще активніше підтримувати зовнішню політику КПРС, показувати теоретичну неспроможність та політичну шкідливість ревізійонізму, опортунізму, маоїзму, рішуче викривати спроби наших ідейних ворогів всіляко очорнити ленінський миролюбний курс партії і Радянського уряду, давати гідну відсіч підступам емігрантських буржуазно-націоналістичних організацій і зарубіжних сіоністських центрів. Матеріали з'їзду націлюють партійні організації республіки на необхідність всіляко підвищувати дієвість ідеологічної роботи, надати їй наступального і цілеспрямованого характеру, якомога ширше використовувати такі засоби масової інформації, як преса, радіо, телебачення, для виховання людини нового типу, поширення передового досвіду, пропаганди радянського способу життя.

Документи XXV з'їзду Компартії України свідчать, що винесений на всенародне обговорення проект ЦК КПРС до XXV з'їзду «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» схвалений всіма радянськими людьми.

Провідною ідеєю усіх матеріалів рецензованого тому, як і збірника в цілому, є керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії Радянського Союзу у всіх звершеннях нашого народу, неухильне виконання партійною організацією України постанов і рішень Центрального Комітету КПРС.

Ознайомлення з другим томом збірника викликає деякі побажання. В ньому, як до речі, і в першому, немає допоміжних покажчиків (іменного, географічного та предметно-тематичного), що певною мірою утруднює користування ним. Бажано було б, на нашу думку, дати більш докладні коментарі до матеріалів пленумів, а наприкінці книги вмістити закінчення до всього видання.

Загалом рецензована праця заслуговує на високу оцінку. Вона є цінним фундаментальним виданням документів з історії Комуністичної партії України, в якому відтворена переможна хода українського народу в братній сім'ї народів багатонаціонального Союзу РСР під проводом ленінської партії до світлих вершин комунізму.

А. Т. Чеканюк (Київ),
Н. В. Комаренко (Київ)

ПИТАННЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В МЕМУАРАХ РАДЯНСЬКИХ ВОЄНАЧАЛЬНИКІВ

За післявоєнний період в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни склалася своєрідна група мемуарів, авторами яких є члени і представники Ставки Верховного Головнокомандування, начальники і члени Генерального штабу, командуючі фронтами і арміями, члени їх військових рад і начальники штабів.

Серед них — мемуари І. Х. Баграмяна¹, С. С. Бірюзова², О. М. Василевського³, К. М. Галицького⁴, А. А. Гречка⁵, М. С. Дьоміна⁶, Г. К. Жукова⁷, І. С. Конєва⁸, К. В. Крайнюкова⁹, К. А. Мерецкова¹⁰, К. С. Москаленка¹¹, А. І. Єременка¹², К. К. Рокоссовського¹³, С. М. Штеменка¹⁴, І. Г. Якубовського¹⁵ та інших.

Наукова і політична цінність цієї групи воєнних мемуарів зумовлюється тим, що їх автори протягом всієї війни були не лише безпосередніми учасниками воєнних подій, а й брали участь у плануванні і здійсненні операцій стратегічного характеру, на власному досвіді відчували напружену, винятково відповідальну роботу Ставки Верховного Головнокомандування, її робочого апарату — Генерального штабу, здійснювали розробку бойових операцій у складі військових фронтів, координацію і забезпечення тісної взаємодії фронтів і армій тощо і все це описали у своїх книгах.

Цінність цих мемуарів посилюється, зокрема, тією обставиною, що у Ставці та у військових радах фронтів і армій через надзвичайну складність воєнного часу, а також з метою збереження військової таємниці не завжди велись записи їх засідань по підготовці операцій, про що свідчать і самі автори мемуарів. Так, Маршал Радянського Союзу К. О. Мерецков пише: «Ми не послали ніяких письмових директив, наказів та інших документів по підготовці операцій. Всі розпорядження віддавалися усно і лише особисто членам військових рад армій і командирам корпусів».

¹ І. Х. Баграмян. Так начиналась война, М., 1971; його ж. Фронтowymi дорогами, К., 1971.

² С. С. Бірюзов. Суровые годы. 1941—1945, М., 1966.

³ А. М. Василевский. Дело всей жизни, М., 1973; изд. 2-е доп., 1975.

⁴ К. Н. Галицкий. Годы суровых испытаний. 1941—1945. Записки командарма, М., 1973.

⁵ А. А. Гречко. Через Карпаты, М., 1970; його ж. Битва за Кавказ, М., 1973; його ж. Годы войны. 1941—1943, М., 1976.

⁶ Н. С. Демирин. Война и люди, М., 1972.

⁷ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969; 2-е доп. изд. в 2 т., 1975.

⁸ І. С. Конєв. Записки командующего фронтом. 1943—1944, М., 1972.

⁹ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971.

¹⁰ К. А. Мерецков. На службе военной. Страницы воспоминаний, М., 1968; його ж. На службе народов. Страницы воспоминаний, М., 1970.

¹¹ К. С. Москаленко. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма, К., 1969.

¹² А. И. Єременко. В начале войны, М., 1964; його ж. Годы возмездия, М., 1969; його ж. Помни войну, Донецк, 1971.

¹³ К. К. Рокоссовский. Солдатский долг, М., 1965.

¹⁴ С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны, М., 1968; книга вторая, М., 1974.

¹⁵ І. І. Якубовский. Земля в огне, М., 1975.

які викликалися для цього безпосередньо у штаб фронту. Між іншим, ця обставина зараз почати утруднює воєнним історикам відтворення за архівними матеріалами повної картини подій, що відбувалися. Зрозуміло, що в той час я менше всього думаю про поповнення архівів. Мене допікали інші турботи»¹⁶.

Поряд з проблемами, що розглядаються авторами у згаданій групі мемуарів, висвітлюється і питання партизанського руху. Слід зазначити, що питома вага їх висвітлення у порівнянні з описом військових подій дуже мала, однак для дослідників партизанської боротьби радянських людей у ворожому тилу свідчення воєначальників особливо цінні. Адже з них можна почерпнути дані про те, як враховувалася діяльність партизанів і підпільників при плануванні тієї чи іншої військової операції, які саме форми партизанської боротьби найбільш ефективно допомагали радянським військам громити ворога, як здійснювалася взаємодія військових частин з партизанами і підпільниками. Навіть коли у мемуарах воєначальників не розкривається докладно та чи інша сторона розвитку партизанського руху і здійснення взаємодії партизанів і підпільників з наступаючими радянськими військами, то дається загальна оцінка бойової діяльності народних месників, не враховувати якої не може історик-дослідник діяльності партизанів і підпільників у ворожому тилу.

Звертає на себе увагу той факт, що майже кожний з авторів мемуарів дає загальну характеристику партизанському рухові як активному і суттєвому факторові у забезпеченні успішних дій Червоної Армії по розгрому ворога. Так, Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський підтверджує: «Активну допомогу Червоній Армії надав партизанський рух, який набув всенародного характеру, партійне і комсомольське підпілля»¹⁷. Автор зазначає, що вже «в кінці 1941 року бойові дії в тилу ворога вели понад дві тисячі партизанських загонів. Підпільні обкоми, райкоми, першні організації були створені на Україні, у Білорусії, в республіках Прибалтики, Молдавії, в областях і краях Російської Федерації»¹⁸. В мемуарах наводяться свідчення одного з гітлерівських генералів, який змушений був визнати: «В Росії партизани, число яких весь час зросло, наводили жах на німецьких солдатів, розкидали уздовж безкінечної лінії зв'язку. На величезних просторах, через які пролягали комунікації, партизанські загоны відігравали таку ж роль, як і зраї підводних човнів у Атлантичному океані»¹⁹.

Оцінюючи партизанські дії як один з важливих методів збройної боротьби з ворогом, автори підкріплюють свої висновки яскравими фактами, коли окремі військові частини, особливо у перший період війни, не змігши вийти з ворожого оточення, успішно вели партизанську боротьбу проти окупантів. Про це, зокрема, пише у своїх спогадах генерал армії К. М. Галицький. На початку війни йому довелося виводити з ворожого оточення 24-ту Самаро-Ульянівську залізну стрілецьку дивізію, якою він командував. Здійснити це вдалося завдяки переходу дивізії до партизанських методів бойової діяльності²⁰. Розповідаючи про партизанську боротьбу бійців генерала К. М. Галицького, «Правда» писала: «Дні і ночі йшли сміливці лісами і болотами Радянської Білорусії, знищуючи німецькі обози, сіючи паніку, нападаючи з тилу на ворожі частини і штаби. Коли бійці використали боеприпаси, вони «переоброїлися» відбитою німецькою зброєю. Дві третини особового складу вивів генерал-майор Галицький з оточення, наносячи ворогові значно більших втрат, ніж зазнавав сам»²¹.

Дуже цінним у мемуарах є той факт, що показуючи розгортання воєнних дій, якими керували на тій чи іншій ділянці фронту автори мемуарів, вони показують і стан розвитку партизанської боротьби в цьому районі. Часто — це докладні історичні довідки, а іноді й окремі згадки. Однак, їх об'єднує одна важлива риса — дії партизанів і підпільників подаються у нерозривному зв'язку з воєнними діями частин Червоної Армії, як невід'ємний компонент проведення тієї чи іншої операції. Так, розповідаючи про битву за Кавказ, Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, який у той час командував 47-ю армією, неодноразово описує розвиток партизанського руху на тій чи іншій ділянці Північно-Кавказького фронту. В книзі А. А. Гречка «Битва за Кавказ» висвітлюються заходи партійних організацій Кубані по створенню партизанських формувань і комуністичного підпілля для боротьби у ворожому тилу, вказується, що, керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію партизанської боротьби у тилу ворожих військ», місцеві партійні організації створили партизанські загоны, підпільні міськкоми і райкоми партії. Особливо цінним є опис автором створення згідно з постановою ДКО від 3 серпня 1942 р. при Військовій раді Північно-Кавказького фронту Південного штабу партизанського руху

¹⁶ К. А. Мерещков. На службе народу, стор. 306.

¹⁷ І. І. Якубовський. Земля в снегу, стор. 17.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ К. Н. Галицкий. Годы суровых испытаний, стор. 99.

²¹ «Правда», 10 серпня 1941 р.

«для керівництва партизанською боротьбою на Північному Кавказі і в Криму»²². Через місяць після його створення за рішенням Краснодарського крайкому було створено Крайовий штаб партизанського руху та сім кузових штабів. А. А. Гречко зазначає, що «створення Крайового і кузових штабів, які являли собою зв'язуючу ланку між партизанськими загонами і Південним штабом партизанського руху, дозволило конкретніше і оперативніше вирішувати бойові завдання партизанської боротьби»²³. В кінці цікаво розповідається про діяльність Ставропольського крайкому партії по розгортанню партизанської боротьби в цьому районі і створення Ставропольського штабу партизанського руху на чолі з першим секретарем крайкому партії М. А. Суловим. Оцінюючи результати бойової діяльності народних месників, А. А. Гречко пише, що «партизани і підпільники не давали гітлерівцям використовувати у своїх цілях багато промислових підприємств і сировинні ресурси краю, не давали змоги ворогові скористатися кубанською нафтою, перетворити Кубань у постачальник сільськогосподарських продуктів для своєї армії»²⁴.

Про розвиток партизанського руху на інших ділянках фронтів і армій розповідають у своїх спогадах Маршали Радянського Союзу О. М. Василевський та А. І. Єременко, колишній начальник штабу 2-го гвардійського кінного корпусу С. М. Севрюгов та інші. А. І. Єременко, зокрема, пише, наскільки важливо для нього було знати стан розвитку партизанського руху на ділянках армій і фронтів, якими він командував.

Необхідність докладного знання розвитку партизанського руху військовим командуванням на тій чи іншій ділянці фронту викликала, зрозуміло, не звичайною цікавістю, а військовою необхідністю. Саме тому в мемуарах воєначальників чи не найбільше уваги приділяється висвітленню питань партизанського руху у зв'язку з плануванням і проведенням тієї чи іншої бойової операції.

Якщо при відсутності радянських військ командуючих мало цікавив стан партизанського руху, то при розробці і здійсненні тієї чи іншої наступальної операції врахування партизанського руху було необхідним. І цей фактор знайшов своє відображення в мемуарах. Уже в боях під Москвою виявилась єдність дій радянських військ і партизанських загонів, про яку часто згадують воєначальники. «Добре допомагали нам у підмосковній битві партизани, — пише генерал армії Д. Д. Лелюшенко, який у той час командував 51-ю армією. — На ділянці наступу 30-ї армії діяв загін під командуванням товариша В. В. Жабо. Народні месники сміливо завдавали ударів по ворогу, захоплювали шляхи, виводили з ладу лінії зв'язку, підривали склади боєприпасів, тримали гітлерівців у постійному напруженні»²⁵.

З великою теплотою згадує командарм про ту допомогу радянським військам, яку надавав партизанський загін під командуванням секретаря Мценського міськкому партії І. Г. Суверина. Цей загін, «який нараховував близько 200 чоловік, надавав велику допомогу нашим військам, які діяли на орловському напрямку. Цінні дані про ворога не раз добували нам партизанські розвідники В. Петрішев, В. Ложкін, А. Кудрявцева, Л. Дмитрієва. Хочеться сказати їм велике солдатське спасибі...»²⁶. Цінними для дослідження історії партизанського руху є наведені Д. Д. Лелюшенко свідчення гітлерівців, які вже взимку 1941 р. скаржилися, що «найбільш небезпечне — це партизани. Наші солдати все більше переконуються, що проти нас бореться весь народ»²⁷. «Партизанський фронт гірше, ніж фронт», — писав до рідних один з гітлерівців у листі з-під Москви²⁸.

Підтвердженням великого значення спільних дій партизанів і радянських військ під Москвою є висновок авторів книги про історію Московської організації КПРС: «На Московській землі народні месники разом з радянськими воїнами не лише вписали славу сторінку в історію захисту столиці, а й показали чудовий приклад організації партизанської боротьби в умовах прифронтової смуги і великої насиченості ворожими військами»²⁹.

Багато уваги автори мемуарів приділяють висвітленню бойової взаємодії партизанів з радянськими військами у боях проти гітлерівців на півдні країни. А. А. Гречко, наприклад, пише, що, беручи участь у здійсненні воєнних операцій по визволенню рідного краю, «партизани Кубані, діючи на найважливіших комунікаціях ворога, пускали під укіс військові ешелони з військами і технікою, зривали заліз-

²² А. А. Гречко, Битва за Кавказ, стор. 65.

²³ Там же, стор. 66.

²⁴ Там же, стор. 67.

²⁵ Д. Д. Лелюшенко. Москва—Сталинград—Берлин—Прага. Записки командарма, М., 1970, стор. 113.

²⁶ Там же, стор. 84.

²⁷ Там же, стор. 113.

²⁸ Там же.

²⁹ Очерки истории Московской организации КПСС (1883—1965 гг.), М., 1966, стор. 580.

ничні і шосейні мости, добували дуже важливу інформацію для Червоної Армії³⁰. Автор дає високу оцінку тій допомозі, яку надавали нашим військам партизани Ставропольщини. «Тільки за три місяці бойових дій (серпень — жовтень 1942 р.), — пише А. А. Гречко, — загони ставропольських партизанів північно-східної групи знищили і підбили 78 танків, 3 броньовики, велику кількість автомашин, знищили і взяли в полон 21 німецького офіцера, 30 солдатів, 11 шпигунів, 60 ворожих парашутистів, захопили прапор німецької частини, важливі штабні документи, відбили у німців і свакували вглиб країни майже 500 тис. голів великої рогатої худоби, овець і коней»³¹.

У спогадах показується той величезний героїзм, який проявляли в боях з ворогом партизани Кабардино-Балкарії. «За спеціальним завданням 37-ї армії вони вели активну розвідку, нападаючи на ворожі гарнізони у гірських аулах»³². У гірських ущелинах перетинали шлях ворогові партизани Карачаєвської і Черкеської автономних областей. Автор розкриває діяльність партизанів Калмикії³³. Він підкреслює, що «у тісній взаємодії з партизанами вели боротьбу проти німецько-фашистських загарбників комуністи-підпільники»³⁴. Дуже цінними у мемуарах А. А. Гречка є висвітлення ним зусиль партизанського керівництва по забезпеченню найтіснішої взаємодії з наступаючими радянськими військами, зокрема, військами Закавказького фронту. У зв'язку з цим розкривається значення наказу начальника Ставропольського крайового штабу партизанського руху М. А. Суслова від 30 грудня 1942 р. «Про рішуче посилення боротьби з противником» та директиви Військової ради Закавказького фронту «Про завдання партизанів у зв'язку з успішними діями Червоної Армії на Північному Кавказі», яку він надіслав 11 січня 1943 р. начальникові Краснодарського штабу партизанського руху П. І. Селезньову³⁵.

Разом з тим автор звертає увагу і на такі негативні явища, як залучення партизанів до здійснення невластивих їм функцій, що призводило до небажаних наслідків. Під час боїв за Андрій-Курган і Ачикулак, всупереч наказові, який забороняв включати партизанів до складу регулярних військ, партизанські загони Східної групи Ставропольського краю були реорганізовані у 4-й зведений полк, який діяв у складі 10-ї кавалерійської дивізії. Партизани боролися героїчно, але ефективність у нових умовах була незначною. На зустрічі 26 жовтня з працівниками Ставропольського крайкому партії його перший секретар М. А. Суслов підкреслив недоцільність і навіть шкідливість перетворення партизанських загонів у військові підрозділи. «Кілька сот чоловік, — зазначав М. А. Суслов, — не мали для корпусу суттєвого значення. А припинення партизанської боротьби в тилу ворога дало можливість гітлерівському командуванню зосередити свої частини проти корпусу. Коли б загони Східної групи вели самостійні бойові операції, погодивши їх з командуванням корпусу, вони змусли б противника тримати у своєму тилу значні сили і опір ворога кавалеристам неминуче послабився б»³⁶. Тоді корпус не виконав поставленого перед ним завдання. Причина цього значною мірою полягала в неправильному використанні партизанських сил. Військове і партизанське командування врахували цю обставину і надалі при організації спільних бойових операцій партизани діяли властивими їм методами, розладнюючи прифронтовий тил ворога, зриваючи його військові перевезення та інше. Відзначаючи це, А. А. Гречко писав: «Наступу радянських військ сприяли партизани. Раптовими сміливими нальотами вони перебідали комунікації ворога, нападали на його колони, часто вирушаючи в бій з набагато переважаючими силами гітлерівців, виходили переможцями...»³⁷.

Активно взаємодіючи з радянськими військами партизани під час боїв за визволення Криму і на його підступах. Так, Маршал Радянського Союзу А. І. Єременко зазначає, що «велику підтримку діям радянських військ у Керченській десантній операції надали кримські партизани, які послалили удари по тилах 17-ої армії після її відступу з Тамані»³⁸. Цей висновок автор підтверджує визнанням самих гітлерівців, які доповідали своєму командуванню, що на гірських дорогах Криму повністю панують партизани. Діяльність партизанів так непокоїла ворога, що проти них був кинутий 1-й гірський корпус угорців у складі двох дивізій, було заборонено пересування тилкових установ без сильної збройної охорони³⁹. Описуючи бої за виз-

³⁰ А. А. Гречко. Битва за Кавказ, стор. 247.

³¹ Там же, стор. 248.

³² А. А. Гречко. Битва за Кавказ, стор. 248.

³³ Там же.

³⁴ Там же, стор. 277.

³⁵ Там же.

³⁶ А. А. Гречко. Битва за Кавказ, стор. 198.

³⁷ Там же, стор. 303.

³⁸ А. І. Єременко. Годы возмездия, стор. 137.

³⁹ W. Pickert. Vom kuban-Brückenkopf bis Sewastopol. Heidelberg, 1955, стор. 85—87.

волення Старого Криму і Карасубазара, автор також зазначає: «Тут нам суттєву допомогу подали кримські партизани»⁴⁰. А. І. Єременко відзначає при цьому бойові дії бригади А. А. Куликовського Східного з'єднання партизанів Криму у складі 5, 6, 7 і 8-го партизанських загонів (А. А. Вахтіна, Л. І. Коваленка, А. С. Каргвєлашвілі, І. Н. Богданова). Позитивно оцінює автор і дії Південного з'єднання партизанів Криму по визволенню спільно з радянськими військами Алушти та інших міст⁴¹.

З розвитком наступальних операцій Червоної Армії по визволенню окупованих районів РРФСР, України, Білорусії, Прибалтики партизанський рух набирав усе більшого розмаху. Відмітною рисою його в рік докорінного перелому у Великій Вітчизняній війні було перетворення його у стратегічний фактор, що суттєво впливав на весь хід війни. Цьому, сприяло, зокрема, піднесення на новий, вищий щабель партійного керівництва партизанським рухом ЦК ВКП(б). ЦК Компартії союзних республік, крайові і обласні комітети почали більш конкретно і дієво керувати партизанською боротьбою в тилу ворога. Партійні органи, штаби та інші центри партизанського руху здійснили велику роботу по розширенню мережі партійного підпілля, збільшенню кількості партизанських загонів і груп, організаційному і політичному зміцненню їх.

Підкреслюючи зазначені особливості розвитку партизанського руху, Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков писав, що в цей період «...багаточисельні партизанські загоны об'єдналися в частини і з'єднання, які були здатні здійснювати серйозні операції в тилу ворога, відволікаючи на себе значні сили німецьких військ. Можна сказати, що в тилу ворога практично діяв могутній фронт народних месників, які усім своїм еством ненавиділи окупантів»⁴². Висновок Г. К. Жукова про взаємозв'язок між дальшим посиленням наступу радянських військ і розвитком партизанського руху підтверджує Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський: «З наближенням радянських військ до дніпровського рубежу, — партизанський рух активізувався на всій Правобережній Україні. Особливо відчутними стали операції на ворожих комунікаціях. Тут партизанські загоны і групи безперервними ударами паралізували рух ворожих ешелонів і колон на головних залізничних і шосейних магістралях»⁴³.

Г. К. Жуков відзначає, що з його точки зору «особливо сильно з'єднання партизанів діяли у Білорусії і на Україні»⁴⁴. Він називає з'єднання українських партизанів під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, секретаря Вінницького підпільного обкому Д. Т. Бурченка, білоруських партизанів під командуванням В. О. Самутіна, В. Г. Козлова, П. М. Машерова, Ф. Ф. Капусті та інших.

Широкий розмах партизанського руху був ефективно використаний радянським командуванням при здійсненні майже всіх наступальних операцій Червоної Армії в 1943—1944 рр. Цінним для радянської історіографії є висновки Г. К. Жукова і І. Г. Якубовського про причини і фактори, які зумовили активне використання партизанських сил у наступальних операціях. «Радянське командування, — пише Г. К. Жуков, — у своїх планах і діях серйозно враховувало реальну силу партизанів і всезростаючу їх роль ще й тому, що в тактичному відношенні майстерність партизанських дій піднялася на більш високу ступінь. Дії партизанських частин тепер в основному координувалися, узгоджувалися військовими радами фронтів і керівництвом ЦК Компартії України і Білорусії»⁴⁵. І. Г. Якубовський, відзначаючи, що «значний вклад в забезпечення докорінного перелому у війні внесли наші героїчні партизани і підпільні організації, доповнює Г. К. Жукова у визначенні факторів розвитку партизанського руху, говорячи про те, що в цей час «підвищився рівень керівництва партизанським рухом, зміцніла його матеріальна база, широкого розмаху набула масово-політична робота серед населення окупованих районів. Дії партизанських з'єднань і загонів стали більш організованими і тактично зрілими. Вони, як правило, координувалися з операціями Червоної Армії і були спрямовані на знищення живої сили і бойової техніки ворога, руйнування його комунікацій, на виконання інших завдань»⁴⁶. Як Г. К. Жуков, так і І. Г. Якубовський констатують, що у 1943 р. число партизанів у порівнянні з попереднім роком збільшилося вдвічі.

З метою посилення координації дій партизанів і радянських військ при військових радах фронтів і армій були створені представництва штабів партизанського руху, спеціальні групи, завдання яких було координувати дії партизанів з наступаючими частинами Червоної Армії. Цікавим у цьому плані є розповідь К. К. Рокоссовського про участь партизанів у підготовці розгрому ворога під Курськом. Він пише, що саме завдяки партизанам було встановлено зосередження великого угруповання

⁴⁰ А. І. Єременко. Годы возмездия, стор. 195.

⁴¹ Там же, стор. 198.

⁴² Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. 2, М., 1975, стор. 210.

⁴³ И. И. Якубовский. Земля в огне, стор. 192.

⁴⁴ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. 2, М., 1975, стор. 210.

⁴⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, стор. 210.

⁴⁶ И. И. Якубовский. Земля в огне, стор. 275.

ворожих військ на тому напрямку, де його очікувала Ставка Верховного Головнокомандування⁴⁷. К. К. Рокоссовський командував у той час Центральним фронтом, на який разом з Воронежським була покладена оборона Курського виступу. Його свідчення про участь партизанів у забезпеченні перемоги під Курськом розкривають різносторонні взаємозв'язки партизанів і Червоної Армії. «Дуже багато, — пише він, — зробили для нас партизани Брянщини і Білорусії. З багатьма їх командирами ми були знайомі особисто. Не забулися наші зустрічі, які відбулися влітку 1942 року на КП Брянського фронту в районі Єфремова. Після конференції в Москві* керівники партизанських загонів і з'єднань зібрались у нас, щоб разом з командуванням фронту обговорити питання спільної роботи. Тут вони ознайомилися і з зразками пової зброї, виготовленої спеціально для партизанів. Серед товаришів були В. І. Козлов, С. А. Ковпак, О. М. Сабуров та інші. Всіх їх успішно перекинули через лінію фронту в їх партизанські райони. У ті дні ще більше зміцніла наша дружба. Тепер вона допомогла нам організувати взаємодію між військами і народними месниками. З їх штабами ми підтримували постійний зв'язок. Звідти до нас надходили відомості про пересування військ противника. Дані нашої повітряної розвідки перевірялися і доповнювалися партизанами. По їх цілевказівках авіація бомбила важливі ворожі об'єкти. З свого боку ми в міру сил допомагали народним месникам: постачали зброєю, боеприпасами, медикаментами, вивозили поранених на Велику землю»⁴⁸.

Про координацію бойових дій партизанів і радянських військ неодноразово писав у своїх спогадах Г. К. Жуков. Цікавою є його розповідь про засідання Ставки Верховного Головнокомандування 25 серпня 1943 р., на якому розглядалося питання про забезпечення умов для дальшого розвитку наступу Калінінського, Західного, Брянського і Південно-Західного фронтів. Однією з таких умов було посилення партизанської боротьби у смузі наступу згаданих фронтів. Це питання непокоїло Й. В. Сталіна. Він особисто цікавився, які завдання виконують партизанські загоны, яка їх бойова активність в районі Західного і Калінінського фронтів тощо⁴⁹.

Значну наукову цінність у джерельному, а особливо у плані оцінки партизанських дій, являють собою мемуари, в яких розповідається про бойову взаємодію партизанів і Червоної Армії в наступальних операціях на Україні та Білорусії.

У цей час УШПР разом з командуванням Воронежського фронту, в порядках якого він просувався на Захід, розробив план захоплення партизанськими загонами України переправ через річки Дніпро й Десну, який націлював партизанів на посилення бойової допомоги радянським військам у форсуванні Дніпра. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронежського фронту затвердила цей план⁵⁰. Виконуючи його, партизани, як зазначає І. Г. Якубовський, — «захопили і утримали до підходу радянських військ 25 переправ на Десні, Дніпрі і Прип'яті, визволили кілька районів Київської, Житомирської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей»⁵¹.

Описуючи бої радянських військ за Дніпро на букринському плацдармі, Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський вказує на ту допомогу, яку надавали військам місцеві партизани. Вони постачали частини Червоної Армії розвіданими, засобами переправи, наводили мости і таке інше. І. Г. Якубовський розповідає про тісні зв'язки бойової групи 1-го батальйону 69-ї механізованої бригади, який форсував 22 вересня Дніпро в районі Зарубинець, з партизанами загону ім. Чапаєва. «Партизани інформували радянських воїнів про характер оборонних споруд противника, про місця розташування його вогневих точок. Вони підняли з дна річки затоплений паром на 100 чоловік і знайшли ще кілька рибальських човнів. З допомогою цих переправочних засобів до середини дня 22 вересня Дніпро форсував весь батальйон з легким озброєнням»⁵². За один день партизанський загін зумів переправити на правий берег Дніпра 520 бійців і офіцерів⁵³.

На лютийському плацдармі військам 38-ої армії значно допоміг партизанський загін «За Вітчизну». «Партизани загону допомагали частинам в наведенні переправ,

⁴⁷ К. К. Рокоссовський. Солдатский долг, стор. 206—207.

* Мова йде про нараду представників підпільних партійних органів, командирів та комісарів великих партизанських формувань України, Білорусії, Орловської і Смоленської областей і керівників партії і уряду, яка відбулася в Кремлі наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. Нарада узагальнила набутий досвід партизанської боротьби, визначила основні напрями діяльності партизанів відповідно до стратегічних задумів Верховного Головнокомандування. Після закінчення наради 5 вересня 1942 р. було видано наказ Наркома оборони Й. В. Сталіна «Про завдання партизанського руху», у якому була накреслена всебічна програма дальшого розвитку партизанського руху, перетворення його у всенародний.

⁴⁸ К. К. Рокоссовський. Солдатский долг, стор. 213.

⁴⁹ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, стор. 198.

⁵⁰ Див.: Идеологическая работа КПСС на фронте. 1941—1945 гг., стор. 168—169.

⁵¹ И. И. Якубовский. Земля в огне, стор. 192.

⁵² И. И. Якубовский. Земля в огне, стор. 164.

⁵³ Там же, стор. 192.

звернули їх увагу на слабкі місця в обороні противника, були провідниками нашої піхоти на правому березі»⁵⁴.

Автор пише, про те, як допомагали партизани частинам Червоної Армії на Київському напрямку, тісно взаємодіючи з військами генерала армії М. Ф. Ватутіна. Маршал Якубовський наводить свідчення з цього приводу відомого партизана-підричника Героя Радянського Союзу В. І. Клокова: «Ми надавали допомогу нашим наступаючим військам і в порівняно глибокому тилу ворога. Так, наприклад, в липні моєю групою підричників у складі одинадцяти чоловік вдалося на двадцять шість днів повністю перервати рух ворожих ешелонів по лінії Брест—Пінськ. У серпні ми повторили те ж саме на ділянці Ковель—Ровно»⁵⁵. В книзі наводиться біографія В. І. Клокова. Вона, як підкреслює автор, ще раз підтверджує брехливість буржуазної історіографії щодо причин виникнення партизанського руху, його справжніх соціально-політичних джерел.

З великою теплотою згадує маршал про свої зустрічі і з О. М. Сабуровим та іншими партизанськими керівниками, показує ту допомогу, яку надавали партизани наступаючим радянським військам. Автор, зокрема, розповідає про допомогу партизанів під час боїв на підступах до Житомира, Бердичева, Білої Церкви: «З початком наступу військ фронту в тилу ворога активізували свої дії партизани. Так, партизанське з'єднання О. М. Сабурова, пробиваючись від Овруча на північ, визволило Ремези, Шарин, Движки та інші населені пункти. Після чого разом з частинами 13-ої армії і білоруськими партизанами воно вибило противника з міста Єльська. Успішно діяли й інші партизанські з'єднання і загони, які підривали залізничні шляхи і мости, складали пального і боєприпасів, завдавали ударів по штабах і вузлах зв'язку. До початку зимового наступу наших військ на Україні основна маса великих партизанських формувань була зосереджена у смугі 1-го і 2-го Українських фронтів. Зокрема, у смугі 1-го Українського фронту перебувало 22 з'єднання і кілька самостійних загонів загальною чисельністю близько 32 тисяч чоловік»⁵⁶. У спогадах широко описані дії партизанів Ровенщини, зокрема, загону під командуванням Героя Радянського Союзу Д. М. Медведева, підпільної партизанської організації «Партизанський рух західних областей України» та ін. Про допомогу, яку надала ця організація Радянським військам, пише й Д. Д. Лелюшенко. Він, зокрема, зазначає: «Вести боротьбу за Львівщину нам допомогли партизани, особливо з «Народної гвардії імені Івана Фрайка», яка діяла як у самому Львові, так і в районах Львівської області»⁵⁷.

У боротьбі проти спільного ворога — фашизму проявився великий пролетарський інтернаціоналізм народів, який І. Г. Якубовський показує на прикладі, зокрема, братерства радянських партизанів і чехословацьких месників, очолюваних Яном Налепкою. «Чехословацькі патріоти, — пише автор, — здобули на радянській землі другу батьківщину. Вони пройшли багато сотень кілометрів партизанськими стежками в єдиному строю з радянськими народними месниками, героїчно воюючи проти окупантів у глибокому тилу»⁵⁸.

У спогадах І. Г. Якубовського розкривається також широка панорама бойової єдності радянських і польських партизанів, участь радянських людей у Гвардії Людовій, дії польських антифашистів у складі радянських партизанських формувань⁵⁹.

Цікаві свідчення про ту допомогу, яку надавали партизани військам 13-ї армії, дає її колишній командуючий генерал-полковник М. П. Пухов. «Починаючи від Дніпра, — пише він, — нас весь час супроводжували партизани. У нас склалися міцні зв'язки з такими видатними діячами партизанського руху, як Сабуров, Таратура, Федоров, Бегма. Партизанські штаби докладно інформували нас про розташування противника, його укріплення, чисельність німецьких частин... На території Українського Полісся ми наочно переконалися, якою грізною силою у боротьбі з окупантами стали партизани, яка стійкість і відвага була притаманна радянським людям, які відгукнулися на заклик Комуністичної партії бити ворога не лише з фронту, а й з тилу»⁶⁰.

Всупереч абсурдним вигадкам буржуазних фальсифікаторів про те, що нібито населення Полісся і західних областей України з «прихильністю» зустріло гітлерівців і не йшло в партизани, М. П. Пухов пише: «Все Полісся і район на захід від Десни являли собою справжній партизанський край. Тут влада окупантів була дуже відносною. У Поліссі не виявилось підкореного гітлерівцями населення...»⁶¹.

Необхідно відзначити ту велику увагу, яку приділяють автори мемуарів висвітленню бойової взаємодії партизанів і підпільників з частинами Червоної Армії у боях за визволення Радянської Білорусії. Про це, зокрема, пишуть у своїх спогадах Г. К. Жуков, К. К. Рокоссовський, К. М. Галицький та інші воєначальники.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ І. І. Якубовський. Земля в огні, стор. 192.

⁵⁶ І. І. Якубовський. Земля в огні, стор. 317.

⁵⁷ Д. Д. Лелюшенко. Москва—Сталинград—Берлін—Прага, стор. 258.

⁵⁸ І. І. Якубовський. Земля в огні, стор. 331.

⁵⁹ І. І. Якубовський. Земля в огні, стор. 255.

⁶⁰ Н. П. Пухов. Годы испытаний. М., 1959, стор. 45—46.

⁶¹ Там же, стор. 45.

На прикладах підготовки і проведення Білоруської операції вони показують взаємодію військ і партизанів, висвітлюють заходи командування по забезпеченню цієї взаємодії.

Даючи загальну оцінку діям білоруських партизанів, генерал армії К. М. Галицький, який у той час командував 11-ю гвардійською армією, пише: «Партизани... надавали велику допомогу нашим наступаючим військам»⁶². Автор показує розвиток партизанського руху в 1944 р., наводить цифри, які свідчать про забезпечення партизанів всім необхідним для боротьби, кількість здійснених ними диверсій, висвітлює питання посилення взаємодії з радянськими військами, вказуючи, що «особливо посилюлась взаємодія білоруських партизанів з наступаючими військами Червоної Армії в період підготовки і проведення Білоруської операції»⁶³.

Г. К. Жуков пише, що, як частини радянських військ, так і партизанські загони ретельно готувалися до проведення Білоруської операції. «Знаючи, що Червона Армія уже розгромила німецькі війська на Україні, відкинувши їх на захід, білоруські партизанські сили готувалися до вирішальних операцій», — пише він⁶⁴.

Автор розкриває завдання, які покладалися командуванням на партизанів у підготовці до проведення операції. Партизани і підпільники ще до початку операції мали зруйнувати основні шляхи, по яких надходили ворожі війська і озброєння до лінії фронту, паралізувати своїми діями прифронтовий тил ворога. В книзі вказується, що «за кілька днів до початку дій Червоної Армії по визволенню Білорусії партизанські загони під керівництвом партійних органів республіки і областей провели ряд великих операцій по зруйнуванню залізничних і шосейних магістралей і знищенню мостів. Це паралізувало ворожий тил у найвідповідальніший момент»⁶⁵. Г. К. Жуков пише, що всі ці операції партизанів були «раніше узгоджені з діями фронтів»⁶⁶. При їх штабах працювали відділи по керівництву партизанським рухом. Вони здійснювали велику роботу по зв'язку, матеріально-технічному забезпеченню партизанських частин і координації їх дій. «Треба сказати, — робить висновок автор, — що в Білоруській операції партизанські частини і загони виявили виключно велику активність»⁶⁷.

Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський, який у той час командував 1-м Білоруським фронтом і здійснював весь комплекс заходів по підготовці і проведенню Білоруської операції, також зазначає, що величезна робота по підготовці до наступу була тісно пов'язана з діяльністю партизанів і підпільників, які діяли в тилу ворога на території Білорусії. «Разом з нами, — пише автор, — діяв Білоруський штаб партизанського руху. Встановлювався тісний зв'язок партизанських загонів з нашими частинами. Партизани отримали від нас конкретні завдання де і як вдарили по комунікаціях і базах німецько-фашистських військ. Вони зривали поїзди на залізничних магістралях Бобруйськ — Осиповичі — Мінськ, Барановичі — Лунінець та інших. Усі їх удари завдавалися в тісній взаємодії з нами і були підпорядковані інтересам майбутньої операції»⁶⁸.

З наведених у мемуарах прикладів можна зробити висновок, що саме тісна взаємодія військ і партизанів у підготовці і проведенні білоруської операції стала тим важливим фактором, який забезпечив її повний успіх. Цей висновок підтверджує, зокрема, у своїх спогадах генерал армії К. М. Галицький, який пише, що допомога партизанів радянським військам у Білоруській операції «...була всебічною. Вопа великою мірою сприяла і якнайшвидшому розгрому відступаючого програвника у смузі нашої армії»⁶⁹.

Говорячи про участь партизанів у здійсненні тієї чи іншої операції, автори мемуарів підкреслюють велике значення партизанського руху в досягненні перемоги радянського народу над фашистськими загарбниками в цілому. Г. К. Жуков, наприклад, відзначає, що «командуванню ворожих військ довелося у себе в тилу практично утворювати другий фронт для боротьби з партизанами, на що відволікалися великі сили військ. Це серйозно відбилося на загальному стані німецького фронту і в кінцевому підсумку на результатах війни»⁷⁰.

Конкретизуючи значення партизанської боротьби, А. І. Єременко пише: «Партизани нападали на німецькі гарнізони, зривали планомірно перевезення військ і озброєння, поширювали непевність і страх у окупантів»⁷¹. І, як вірно зазначає генерал армії Д. Д. Лелюшенко, «чим сильнішими і нищівнішими були удари Червоної Армії, тим

⁶² К. Н. Г а л и ц к и й. Годы суровых испытаний, стор. 522.

⁶³ Г. К. Ж у к о в. Воспоминания и размышления, стор. 243.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Г. К. Ж у к о в. Воспоминания и размышления, стор. 243.

⁶⁶ Там же, стор. 254.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ К. К. Р о к о с с о в с к и й. Солдатский долг, стор. 265.

⁶⁹ К. Н. Г а л и ц к и й. Годы суровых испытаний, стор. 255.

⁷⁰ Г. К. Ж у к о в. Воспоминания и размышления, стор. 391.

⁷¹ А. И. Е р е м е н к о. Годы возмездия, стор. 287.

ширше розпалювався в тилу ворога партизанський рух, активніше діяли підпільні партійні і комсомольські організації»⁷².

Таким чином, спогади радянських воєначальників, видані у післявоєнний період, є не лише важливим джерелом у вивченні дій командування у той чи інший період Великої Вітчизняної війни, у підготовці і проведенні тієї чи іншої військової операції, героїзму радянських воїнів, а й дають історикам можливість розглянути і пояснити ряд важливих питань розвитку партизанського руху в тилу ворога, підпорядкування його безпосереднім завданням наступаючих частин Червоної Армії, забезпечення бойової взаємодії і координації дій партизанів і військ та ін. Спогади воєначальників дають уявлення, як саме здійснювалася ця координація у ході бойових дій у певний період війни в межах фронту, армії, окремої частини.

Необхідно зазначити, що у ряді випадків конкретні факти, які стосуються партизанів, даються у спогадах воєначальників не на основі особистих спостережень, а з оперативних довідок і звітів про них, однак це ніскільки не применшує їх наукової цінності.

Виділяючись серед книг інших учасників Великої Вітчизняної війни своєю масштабістю і глибиною оцінок, мемуари воєначальників є дуже важливою складовою частиною радянської історіографії Великої Вітчизняної війни, всенародної боротьби радянських людей на тимчасово окупованій ворогом території СРСР.

Без залучення фактів, врахування оцінок, які наводяться на сторінках згаданих та інших мемуарів радянських воєначальників, не можна створити повноцінної праці з історії радянського партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни.

В. О. Замлинський (Київ)

---

⁷² Д. Д. Лелюшенко. Москва—Сталинград—Берлин—Прага, стор. 187.

Критика та бібліографія

ТВОРИ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ
(1894 — лютий 1917 р.).

Покажчик архівних документів,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1977, 256 с*.

Нещодавно вийшов у світ підготовлений Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, Центральним державним історичним архівом УРСР у Києві та Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті хронологічний покажчик архівних документів про розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні. Його упорядники зробили першу спробу подати повний опис усіх виявлених у центральних, республіканських і обласних державних архівах фактів про розповсюдження і перевидання на Україні ленінських творів з середини 90-х років XIX ст. до Лютневої революції 1917 року.

До покажчика включено 1630 фактів розповсюдження творів В. І. Леніна, виданих окремо або опублікованих у книгах, збірниках, журналах і газетах, а також передрукованих на місцях, розмножених на гектографах, друкарських машинках і переписаних від руки. Серед відзначених фактів розповсюдження ленінських творів — 500 нових, раніше невідомих читачеві. Інші випадки, які вже згадувалися в попередніх дослідженнях та публікаціях, перевірені, уточнені і публікуються з виправленням помилок і перекручень.

Зібрані у книзі факти свідчать, що в пролетарський період визвольного руху ленінські праці поширювалися в 315 містах, селах і робітничих селищах України. Звичайно, розповсюдження їх було нерівномірним: найбільша кількість надходила до великих міст і промислових центрів. За нашими підрахунками, із загальної кількості фактів розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні, зафіксованих у покажчи-

ку, дві третини припадають на чотири найбільших міста: Харків (288), Київ (318), Катеринослав (159) та Одесу (326).

З матеріалів покажчика видно, що в зазначений період на Україні поширювалося понад 60 ленінських творів, випущених окремими виданнями. Серед них найбільш популярними були визначні праці В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів» (виявлялася і затримувалася поліцією 57 разів), «Пояснення закону про штрафи...» (39), «Новий фабричний закон» (40), «Що робити?» (46), «Аграрне питання і «критики Маркса» (43), «До сільської бідноти» (155), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (37), «Перегляд аграрної програми робітничої партії» (82), «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП» (73), «Розпуск Думи і завдання пролетаріату» (56), «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» (71 раз).

Понад 820 творів В. І. Леніна стали відомими на Україні через збірники, більшовицькі журнали і газети. В покажчику наведені дані про 1601 факт конфіскації газети «Искра» (на її сторінках було вміщено 65 статей і заміток В. І. Леніна), 200 разів поліція вилучала газету «Вперед» (46 статей В. І. Леніна), 159 — газету «Пролетарий» 1905 р. і 132 — «Пролетарий» 1906—1909 рр. (відповідно 49 і 95 ленінських статей), 91 раз вилучалася газета «Соціал-демократ», в якій було опубліковано 66 ленінських документів. Крім того, сотні ленінських доповідей і промов входили у протоколи і резолюції партійних з'їздів, конференцій і нарад ЦК РСДРП, видання яких широко розповсюджувалися на Україні.

Покажчик допомагає з'ясувати, як поширювалися ленінська література серед основних соціальних груп населення України.

На жаль, не всі занесені до нього факти чітко визначають належність літератури певним особам або групам. Але з тих 950 фактів, які визначені, видно, що в 249 випадках література була виявлена у робітників, 71 — у селян, 25 — у солдатів, 165 — представників демократичної інтелігенції, службовців, 141 — студентської та учнівської молоді, близько 300 — працівників і членів комітетів РСДРП. У книзі відзначається активна участь у розпов-

* Упорядники: М. І. Бутич, І. І. Глизь, М. І. Крячок, П. М. Шморгун. Відповідальний редактор — доктор історичних наук П. М. Шморгун.

сюдженні ленінської літератури професіональних революціонерів В. М. Андронікова, Є. Б. Бош, В. П. Ногіна, Т. І. Попова, М. О. Савельєва, К. М. Самойлової, О. А. Трояновського, робітників-більшовиків Н. Є. Вілопова, М. М. Кабаненка, Т. Є. Карташова, А. М. Макаренка, М. К. Муранова, П. І. Старостіна, передових селян І. Н. Клименка, О. А. Литвинова, П. Д. Никитенка, І. Т. Панченка та багатьох інших.

Зібрані в книзі документи яскраво свідчать про величезну роботу революційних соціал-демократів, більшовицької партії по виданню, поширенню і пропаганді ленінських творів, про їх роль у боротьбі за створення і зміцнення партії нового типу, підготовку робітничого класу, всіх трудящих до участі в першій і другій революціях у Росії.

Цей успіх був наслідком героїчної, самовідданої роботи тисяч більшовиків, імена частини яких наведені в покажчику, а більшість залишилися невідомими.

Анотації фактів складено авторами-упорядниками докладно, відповідно до сучасних вимог, відображають необхідні вихідні дані про розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні.

До основного матеріалу книги додані кваліфіковано складені допоміжні покажчики, необхідні для користування книгою у наукових дослідженнях.

Позитивно оцінюючи книгу, не можна не зробити деяких зауважень щодо її змісту.

Добре, що упорядники наводять десятки прізвищ людей, які розповсюджували ленінські праці. Але з книги не ясно, хто з них належав до більшовицької партії, а хто — ні.

Зустрічаються помилки в написанні праць, підписів тощо. Так, автори чомусь вилучають цифру «1912 р.» з назви книги «Всеросійська конференція РСДРП 1912 року» (стор. 211, 212 та ін.). На сторінці 151 не зовсім вдалий підпис під фотокопіїєю газети «Работник». В ній позначено не прізвище В. І. Леніна, а вся ленінська стаття, яка стала причиною конфіскації газети.

У вступі до рецензованого покажчика упорядники попередили, що описана ними кількість фактів не є остаточною і «...в архівних фондах можливе виявлення досі невідомих документів з цієї невичерпної теми» (стор. 4).

За нашими даними, в покажчику за 1898—1900 рр. не відбито ще кількох фактів виявлення та вилучення ленінських творів. Так, влітку 1898 р. у соціал-демократичній групі Кременчука читалася праця В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи...»; 2 жовтня вона була вилучена поліцією під час арешту сходки робітників, організованої Київським комітетом РСДРП. Тоді ж в Одесі поширювався збірник «Работник» № 1—2, в якому було надруковано дві статті В. І. Леніна: «Фрідріх Енгельс» і «До робітників і робітниць фаб-

рики Торнтон»¹. 15 липня поблизу станції Сартани (Маріуполь) у посаді поліція відкопала чемадан за нелегальної літературою, серед якої були «Пояснення закону про штрафи...» (2 прим.) і «Завдання російських соціал-демократів» (у додатку до останньої була вміщена ленінська відозва «До петербурзьких робітників і соціалістів від «Союзу боротьби»)»². 17 березня 1900 р. біля с. Султанивки (Нижньодніпровськ) поліція знайшла бляшані банки з брошурами, в числі яких були «Пояснення закону про штрафи...» і «Новий фабричний закон»³.

До відбитих у покажчику ленінських праць, що розповсюджувалися на Україні після II з'їзду РСДРП, можна додати ряд інших. Так, між 8 і 15 грудня 1903 р. на засіданнях Катеринославського комітету РСДРП читалися рукописні копії протоколів II з'їзду партії, які намічалось видати в друкарні комітету⁴. В ніч на 18 січня 1904 р., під час арешту членів Катеринославського комітету, Крім зазначених у покажчику ленінських праць і примірників «Искры», було вилучено 3 примірники брошури «Про тредюніонізм і соціалізм» (напевне, перевидання III розділу праці «Що робити?» з позначкою «брошура Леніна»), «Проект програми РСДРП»⁵⁻⁶, а також примірник книги «Другий з'їзд РСДРП», що може бути неточним записом у документі протоколів Другого чергового з'їзду РСДРП, які вийшли з друку на початку січня (за новим стилем) 1904 р.⁷

Упорядники недостатньо показали поширення в Катеринославі ленінської антивовеної листівки «До російського пролетаріату». 2 березня 1904 р. на Трубопрокатному заводі було підібрано 94, а в ніч на 3 березня, під час обшуку у соціал-демократа М. Кравцова відібрано 40 примірників цієї листівки⁸. В Олександрівську цей же ленінський документ, виданий від імені місцевої групи РСДРП, в серпні 1904 р. було вилучено у провізора Я. Кравцова⁹.

У покажчику не наводяться дані про поширення в 1904 р. на Україні листівки

¹ «Исторический архив», 1960, № 5, стор. 188; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, ТК, 1898, спр. 11 659, арк. 194; ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 5, ч. 2, л. Г., арк. 15.

² ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, ТК, 1899, спр. 12036, арк. 75, 76.

³ Там же, ф. МЮ, ТК, 1898, спр. 11 699, арк. 9, 10.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 5, ч. 8, л. М, арк. 37.

⁵⁻⁶ Там же, арк. 90—94; ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 875, арк. 16—18.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 46, стор. 322.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1901, спр. 450, ч. 1, арк. 18; ЦДА УРСР, ф. 1597, оп. 1, спр. 50, арк. 56.

⁹ ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 937, арк. 176.

«Перше травня», виданої ЦК РСДРП за проектом, підготовленим В. І. Леніним. А тим часом, в ніч з 3 на 4 травня, в Катеринославі було розповсюджено 194 примірники цієї листівки, а ще 1500 — жандарми вилучили агентурним шляхом^{10–11}. 19 червня того ж року три номери «Искры» (№№ 22, 24 і 27) також вилучалися в Юзівці¹².

В ніч на 3 листопада 1904 р. жандарми захопили бібліотеку й склад літератури Катеринославського комітету РСДРП, а також підготовлені до відправки в Кам'янське і Новомосковськ пакети з нелегальною літературою. Крім зазначених у збірнику номерів «Искры» та ленінської праці «Завдання російських соціал-демократів», ще було вилучено: «Лист до редакції «Искры» (4 прим.), «Другий черговий з'їзд РСДРП», «Коментарій до протоколів Другого з'їзду Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», а при особистому обшуку З. І. Горденка — працю В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»¹³.

У покажчику зустрічаються пропуски фактів розповсюдження ленінської літератури в період першої російської революції. Зокрема, в кінці 1905 р. у Луганську двічі (6 грудня і раніше 19 грудня) вилучалася ленінська листівка «Три конституції або три порядки державного устрою»¹⁴. В книзі не зафіксоване також вилучення в 1906 р. у Катеринославі «Искры» № 4, «Новой жизни» №№ 11, 21—23, «Партийных известий» № 2 (13 і 19 лютого, 26 березня, 7 квітня і 9 травня), а в Нижньодніпровську — 59 примірників газети «Пролетарий» (11 квітня) за 1905 р.¹⁵

До зазначеного в книзі факту виявлення праці «Звернення до партії делегатів Об'єднавчого з'їзду, які належали до колишньої фракції «більшовиків» (стор. 147), треба додати ще один приклад вилучення в Катеринославі цієї праці, а також «По-

відомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії» та № 1 газети «Пролетарий» за 1906 р. (раніше 22 грудня 1906 р.)¹⁶.

Може бути поповнений фактичним матеріалом і період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. Так, у Катеринославі в березні 1909 р. було одержано газету «Соціал-демократ» № 2, в травні 1910 р. — № 14 цієї газети¹⁷. 24 серпня 1911 р. в Одесі у заарештованих революціонерів було вилучено брошуру К. Кауцького «Рушійні сили і перспективи російської революції» (під редакцією і з передмовою В. І. Леніна), а також брошуру В. Лібкнехта «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод» (з передмовою В. І. Леніна)¹⁸. 17—18 квітня 1912 р. під час обшуку у членів Київського комітету РСДРП Є. Б. Бош і М. П. Зарніцина було вилучено працю В. І. Леніна «Перегляд аграрної програми робітничої партії» і 67 примірників «Звезды» за 1911—1912 рр.¹⁹ 8 червня 1912 р. в Одесі у В. В. Воровського та М. Р. Каца поліція вилучила праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», «Вибори в Петербурзі і лицемірство 31 меншовика», №№ 1—4 журналу «Просвещение»²⁰.

Для більшої повноти нового видання упорядникам слід буде використати фонди не лише державних, а й партійних архівів.

В цілому, незважаючи на деяку неповноту рецензованого видання, воно заслуговує на високу оцінку. Цей покажчик архівних документів вносить вагомий вклад у дальшу розробку історичної Ленініани і буде корисним науковцям, викладачам вузів, студентам історичних факультетів, краєзнавцям та архівістам.

П. Л. Варгатюк (Київ)

^{10–11} ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1904, спр. 5, ч. 6, л. А., арк. 7, 11, 19.

¹² Там же, ф. МЮ, 1 д-во, спр. 39, арк. 33.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1904, спр. 5, ч. 6, л. А, арк. 247—248.

¹⁴ ДОДА, ф. 11, спр. 466, арк. 572, 574.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906/1, спр. 25, ч. 8, арк. 22, 69; ДОДА, ф. 11, спр. 521, арк. 23, 29, 91, 173, 177.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1906/1, спр. 25, ч. 8, арк. 71.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1910, спр. 5, ч. 23, т. 2, арк. 4; ЦДА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 540, арк. 111.

¹⁸ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2537-а, арк. 18.

¹⁹ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 2968, ч. II, арк. 416, 532, 572 зв.

²⁰ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 2583, арк. 46, 180.

ИСТОРИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ СССР.

В 7 томах. Т. I. Советская экономика
в 1917—1920 гг.,

М., изд-во «Наука», 1976, 448 с.

У документах КІРС неодноразово наголошувалося на необхідності узагальнення досвіду соціалістичного будівництва в Радянській країні, яка вперше в світі проклала шлях від капіталізму до соціалізму і стала прикладом у цьому для багатьох народів планети.

Вивчення шляхів побудови соціалістичної економіки в СРСР, розвитку планового господарства, показ його переваг перед капіталістичним має важливе наукове і політичне значення. З цього погляду значний інтерес становить колективна фундаментальна праця «История социалистической экономики СССР». Вона охоплює період від перших революційних перетворень у народному господарстві після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до становлення і зміцнення економіки розвинутого соціалізму, розгортання будівництва матеріально-технічної бази комунізму. В цій праці досліджується соціалістична система господарювання в її історичному розвитку, розкривається практичне використання, втілення в життя основних закономірностей побудови економіки соціалізму на різних етапах, висвітлюються розвиток продуктивних сил, зростання і вдосконалення суспільного виробництва, що забезпечується соціалістичними виробничими відносинами.

Перший том розглядуваної праці присвячений висвітленню проблем створення основ соціалістичної економіки (листопад 1917 р.—літо 1918 р.), мобілізації народного господарства на потреби оборони Країни Рад, організації економіки в умовах громадянської війни 1918—1920 рр. У ньому всебічно розкриваються економічна політика і господарська практика Комуністичної партії і Радянської держави, висвітлюється розвиток ленінських принципів керівництва економічним життям країни. Автори розглядають комплекс питань, що стосуються формування і розвитку соціалістичного народного господарства, досліджують революційні перетворення у промисловості, транспорті, сільському господарстві, торгівлі, фінансах, продовольчій справі на різних етапах боротьби за владу Рад. У книзі показано також, як здійснювалася політика «воєнного комунізму».

Велику увагу в монографії приділено висвітленню ролі В. І. Леніна в розробці плану створення основ соціалістичної економіки. Автори розкривають ряд важливих аспектів теоретичної і практичної діяльності вождя, спрямованої на створення нової, планової системи господарювання, організацію виробництва, підпорядкованого інтересам народних мас. Ленінські праці, присвячені розробці і обґрунтуванню плану соціалістичного будівництва, пошукам форм

і методів раціонального господарювання, стали зразком геніального передбачення, творчого розвитку марксизму, неоцінним вкладом у скарбницю наукового комунізму.

Ряд розділів рецензованого тому присвячено висвітленню соціалістичної організації виробництва, здійсненню націоналізації промисловості й транспорту. Автори наводять значний фактичний матеріал про робітничий контроль, розкривають його роль у зміцненні завоювань Великого Жовтня в галузі економіки, підготовці соціалістичної націоналізації промисловості. Як переконливо показано в книзі, робітничий контроль став першою й успішною пробою сил трудящих у керівництві господарськими справами, в управлінні промисловістю.

Глибоко обґрунтовані висновки в цьому плані мають велике політичне і наукове значення ще й тому, що буржуазні економісти та історики намагаються спотворити суть і форми робітничого контролю, зображують процес його втілення в життя як синдикалістську течію, яка пібито привела до анархії у виробництві. Фальсифікаторам дано у книзі належну відсіч.

Головне завдання соціалістичних перетворень у промисловості, як показали автори, полягало в заміні приватної власності загальнонародною, у поступовому формуванні і зміцненні соціалістичного укладу в економіці. Завдяки націоналізації основних засобів виробництва виникли нові виробничі відносини, які докорінно змінили становище трудящих мас. Своєю революційною творчістю робітничий клас показав себе силою, здатною самостійно управляти народним господарством, неухильно забезпечувати розвиток продуктивних сил країни. У книзі всебічно аналізуються форми і методи соціалістичних перетворень великого промислового виробництва, підкреслюється, що вони здійснювалися при активній участі трудящих мас, кровно зацікавлених у будівництві соціалістичного господарства. Глибоке вивчення ряду нових матеріалів дало авторам можливість переглянути точку зору на радянську націоналізацію як безвідплатну в усіх випадках. Факти свідчать, що за певних умов Радянська влада не лише дозволяла, аке й практично додержувалась виплат відшкодування колишнім власникам підприємств. Цей досвід має важливе теоретичне і практичне значення в сучасних умовах для тих країн, в яких перехід влади до рук пролетаріату може здійснитися мирним шляхом.

Грунтовно висвітлено в монографії зусилля радянської промисловості в справі забезпечення оборони Країни Рад. В книзі переконливо показано величезну багатогранну діяльність Комуністичної партії, спрямовану на мобілізацію і використання всіх господарських ресурсів для перемоги над контрреволюційними силами. На конкретних прикладах автори розкривають, як життя підтвердило ленінське положення про те, що при правильному використанні ресурсів Радянська держава зможе успішно

вирішити воєнно-господарські завдання, незважаючи на труднощі, пов'язані з інтервенцією у громадянською війною. Концентрація максимуму сил і засобів на вирішальних ділянках господарства була одним з головних принципів економічної політики партії в період громадянської війни. Так, завдяки планомірній організації видобутку і використання паливних та інших ресурсів Радянська країна, незважаючи на тимчасову втрату Донбасу, Баку та інших вугільних і нафтових районів, зуміла підтримувати промислове виробництво для фронту і роботи транспорту.

Значну увагу в книзі приділено висвітленню революційних перетворень у сільському господарстві. Переконливо показано, що націоналізація землі, яка перетворила у загальнонародну власність головний засіб сільськогосподарського виробництва, значно зміцнила економічні позиції Радянської влади. Вона відіграла важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу з селянством, у боротьбі з контрреволюцією і в соціалістичній перебудові села, що починалася. Автори простежують особливості аграрних перетворень у національних республіках і економічних районах, у тому числі й на Україні. Втілення в життя ленінського декрету про землю в різних за характером аграрних відносин і соціальною структурою районах країни підтвердило величезну життєву силу аграрної програми соціалістичної революції.

В монографії широко висвітлюються проблеми здійснюваного під керівництвом Комуністичної партії соціалістичного будівництва в радянських республіках, створення і зміцнення в них соціалістичних форм господарювання і управління виробництвом. Значну увагу, зокрема, приділено економічному співробітництву радянських республік, закладанню соціально-економічного фундаменту їх єдності. Автори слушно наголошують, що в господарському і воєнно-стратегічному відношенні величезне значення мав союз Російської і Української радянських республік, насамперед тому, що вони були найбільш розвинутими в економічному відношенні. У монографії наведено ряд важливих фактичних даних, які всебічно характеризують форми господарського співробітництва — взаємні безвідплатні поставки продовольства і виробів промисловості, прямий товарообмін з метою постачання сировиною, найнеобхіднішими предметами споживання тощо. Взаємодопомога радянських республік матеріальними ресурсами, їх братерське всебічне співробітництво в усіх галузях було одним з вирішальних факторів перемоги Країни Рад.

Значний інтерес викликає висвітлення організації продовольчої справи в умовах «воєнного комунізму», здійснення продрозверстки і постачання населення продовольством, предметами першої необхідності. Автори дають ґрунтовну характеристику організаційним заходам Радянської держави, спрямованим на успішне вирішення бороть-

би за хліб, показують багатогранну діяльність Комуністичної партії на продовольчому фронті. Глибоко науково розкривається механізм державного регулювання споживання продовольчих товарів і предметів першої необхідності. На конкретному фактичному матеріалі показано, яку велику увагу приділяли Комуністична партія і Радянський уряд матеріальному забезпеченню червоноармійців та їх сімей, а також тим трудящих, які зазнали репресій від контрреволюції. Здійснювана Радянською владою класова політика постачання, як правильно зазначається в монографії, була найважливішою умовою врятування життя мільйонів трудящих. У монографії більш ґрунтовно, ніж в інших узагальнюючих працях, розкривається соціально-економічна сутність і дійовість «воєннокмуністичних» методів господарювання, їх роль в розгромі контрреволюції. Позитивної оцінки, зокрема, заслуговує зроблений у книзі науковий аналіз фінансової політики в умовах економіки воєнного часу, показ механізму товарно-грошових відносин у той період. Як підкреслюють автори, навіть в умовах розрухи оточена кільцево блокади Радянська країна все ж знаходила ресурси для господарського і культурного будівництва.

Цінним у монографії є й те, що в ній широко поставлено і глибоко досліджено важливі питання, науково обґрунтовано висунуті положення і висновки.

Разом з тим, на нашу думку, слід було б детальніше розкрити особливості усупільнення промисловості та організації системи управління нею на всьому протязі іноземної інтервенції і громадянської війни, оскільки ці проблеми розглядаються авторами в основному стосовно періоду жовтня 1917 р.— липня 1918 р. Більше уваги заслуговує висвітлення таких важливих особливостей економіки «воєнного комунізму», як мілітаризація праці і діяльність трудових армій, використання державного капіталізму та деяких інших питань.

Спірним, на наш погляд, є твердження, що здійснювані весною і влітку 1918 року надзвичайні заходи щодо організації продовольчої справи не були заходами «воєнного комунізму» (стор. 198). Досить сказати, що вже в травневих декретах ВЦВК і Раднарком проголошувався примусовий позаекономічний метод заготівлі хліба (обов'язкова задача хлібних лишків за твердими цінами), який був покладений в основу продрозверстки. Перехід до здійснення продовольчих декретів восени і літа 1918 р., початок усупільнення основних галузей промисловості, поряд з деякими іншими надзвичайними заходами в народному господарстві стали початковим етапом у становленні економіки «воєнного комунізму».

Невірно, як це роблять автори, отожденовати комбідні, які діяли на Україні у 1919 р., з комнезами (стор. 74). Як відомо, останні створювались у 1920 р. на більш широкій соціалістичній основі «для за-

хисту інтересів бідняків і середняків села»¹. Доцільним було б також навести цифри кількості радгоспів та їх земельної площі на Україні у 1920 р. порівняно з 1919 р., які наочно свідчать про виправлення, на основі ленинських вказівок, допущених помилок у земельній політиці. Не зовсім точним є твердження, що в результаті аграрних перетворень «трудяще селянство України одержало при ліквідації поміщицьких маєт-

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 95.

МИХАИЛ ИВАНОВИЧ КАЛИНИН.

Краткая биография*,
Политиздат, М., 1975, 287 с.

У постанові ЦК КППС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» високо оцінюється діяльність більшовиків-ленінців, які «...внесли вирішальний вклад у створення партії нового типу. Вони в жорстоких умовах підпілля цементували її єдність, зміцнювали її боєздатність. Їх беззавітна відданість пролетарській справі, організаційна згуртованість, авторитет, вплив у масах становили той фундамент, на якому завжди трималася сила нашої партії.

У світі не було сили, яка могла б звернути їх з обраного шляху; вони, вірні сини партії наймогутнішого, найпередовішого класу сучасності — робітничого класу, свято берегли і захищали чистоту марксизму-ленінізму»¹.

До славної когорти представників ленинської гвардії належав учень і соратник В. І. Леніна, видатний політичний і державний діяч Комуністичної партії і Радянської держави Михайло Іванович Калінін. 100-річчя від дня народження якого 19 листопада 1975 р. широко відзначалося в СРСР.

Життя та діяльність М. І. Калініна автори рецензованої книги висвітлюють на фоні загальноісторичної обстановки в Росії наприкінці XIX ст., коли формувався світогляд майбутнього революціонера. З дитинства він зазнав тяжких поневірянь, працюючи по найму в поміщика. В с. Верхня Тройца Тверської губернії сім'я Калініних мала стільки землі, що зібраного з неї врожаю ледве вистачало до нового року.

* Авторський колектив: П. Я. Голуб, М. В. Кабанов, Г. З. Мухіна, Ю. П. Шаповалов.

¹ «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». Постанова ЦК КППС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 26.

ків близько 15 млн. десятин землі». Ця цифра поряд з поміщицькою землею включає також державні, удільні і церковні землі².

Якщо ж оцінювати книгу в цілому, то слід відзначити, що вона написана на високому науково-теоретичному рівні і є істотним вкладом у вивчення економічної історії нашої країни періоду громадянської війни.

Ю. І. Терещенко (Київ)

² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1957, стор. 421.

У 1893 р. Михайло Калінін став учнем токаря на заводі «Старий арсенал» у Петербурзі. Незважаючи на нестерпні умови життя і праці, юнак знаходив час для навчання, захоплювався творами революціонерів-демократів. У недільній школі вперше почув про існування **нелегальних робітничих гуртків**. Знайти шлях до них він зміг лише в 1896 р., коли перейшов працювати токарем на Путіловський завод.

Автори детально аналізують ті фактори, які вплинули на формування революційного світогляду М. І. Калініна, його становлення як марксиста-ленінця. Це — вплив передової прогресивної літератури, і насамперед марксистської, що нелегально поширювалася в Росії; безпосередня участь у діяльності підпільних марксистських гуртків, у створеному В. І. Леніним в 1895 р. «Союзі боротьби за визволення робітничого класу», який став ядром марксистської партії у Росії. Керуючи путіловською групою «Союзу боротьби», Михайло Іванович багато уваги приділяв організації марксистських гуртків на інших підприємствах Петербурга, пропаганді й поширенню політичної літератури.

У 1898 р. М. І. Калінін став членом РСДРП, а в липні 1899 р. його було заарештовано і після 10-місячного ув'язнення вислано до Тифліса.

У праці показано, як на основі ленинського аналізу процесу розвитку революції, її перспектив і рушійних сил М. І. Калінін пізнавав глибини революційної діалектики, вчився застосовувати її за різних обставин, глибоко вивчав складне містечтвo керівництва боротьбою трудящих мас, що яскраво проявилось в роки російської буржуазно-демократичної революції 1905 р.

У рецензованому дослідженні всебічно висвітлено діяльність М. І. Калініна в період Лютневої революції 1917 р. На багатьох конкретних прикладах автори показали його роль у роз'ясненні трудящим ленинського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, у

невтомній боротьбі проти меншовиків та есерів, які чинили опір підготовці збройного повстання. Послідовна ленінська позиція М. І. Калініна в питанні про форми боротьби народних мас за владу Рад у період мирного розвитку революції проявилася також у повній його підтримці ленінських Квітневих тез.

Коли 10 жовтня 1917 р. ЦК партії прийняв директивне рішення про збройне повстання, М. І. Калінін повністю підтримав його. Виступаючи на розширеному засіданні ЦК РКП(б), він рішуче засудив лінію Каменєва і Зінов'єва, які виступали проти збройного виступу трудящих. А в дві вирішальні бої за владу Рад (24 і 25 жовтня 1917 р.) Михайло Іванович разом з іншими більшовиками виконував дуже важливе завдання ЦК партії — тримав під неослабним контролем діяльність Петроградської міської думи, де переважали контрреволюційні сили.

З особливим інтересом читаються ті сторінки книги, де йдеться про діяльність М. І. Калініна як партійного і державного діяча. Висуваючи кандидатуру М. І. Калініна на посаду голови ВЦВК, В. І. Ленін підкреслював поєднання в особі майбутнього всеросійського старости рис селянина і робітника, що відкриває перед ним великі можливості говорити з робітничо-селянськими масами зрозумілою і дохідливою мовою.

Автори наводять численні факти про те, як у роки громадянської війни та іноземної інтервенції М. І. Калінін усі свої сили віддавав справі боротьби за перемогу Країни Рад над контрреволюцією. «ВЦВК на колесах» — так називали агітпоїзд «Жовтнева революція», який під керівництвом Михайла Івановича здійснив десятки рейсів по країні, сприяв мобілізації зусиль трудящих на захист завоювань молодого Радянської республіки.

Дослідники цілком закономірно звертають увагу читача на ті сторінки книги, де розповідається про самовіддану боротьбу М. І. Калініна за відбудову народного господарства, зміцнення дружби між народами нашої країни, проведення ленінської національної політики, об'єднання Радянських республік в єдину багатонаціональну союзна державу — СРСР. Ставши в грудні 1922 р. головою ЦВК Союзу РСР, М. І. Калінін уміло і послідовно втілював у життя ленінські вказівки про суворе дотримання принципів рівноправності народів, зміцнення між ними дружби і братерського співробітництва.

З рецензованої книги читач дізнається її про те, як М. І. Калінін, входячи до керівного ядра партії (з 1926 р. він — член Політбюро ЦК РКП(б)), рішуче боровся проти троцькістів, зінов'євців, бухаринців, націонал-ухильників. Зокрема, після XIV з'їзду партії Михайло Іванович брав участь у розгромі опортуністів у Ленінградській партійній організації.

Чільне місце в праці відведене розкриттю ролі М. І. Калініна у зміцненні й перестроюванні роботи Рад, створенні навколо них широкого позапартійного активу з числа трудящих міста і села. За його пропозицією Президія ЦВК СРСР 3 лютого 1930 р. прийняла «Основні положення по організації сільських рад в Союзі РСР», був розроблений і прийнятий Примірний Статут сільськогосподарської артілі та ін. Михайло Іванович брав активну участь у розробці Конституції СРСР 1936 р. У січні 1936 р. його було одностайно обрано Головою Президії Верховної Ради СРСР.

Стисло, але змістовно автори показали діяльність М. І. Калініна в роки Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на свої 66 років, М. І. Калінін як член ЦК відповідав за перебудову всієї роботи радянських і громадських організацій, промисловості і сільського господарства, за зміцнення дисципліни і революційного порядку, за ідеологічну роботу, за роботу в тилу. Не шкодуючи сил і здоров'я, Михайло Іванович віддавався цій нелегкій справі. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили невтомну діяльність М. І. Калініна, удостоївши його 29 березня 1944 р. звання Героя Соціалістичної Праці.

З червня 1946 р. М. І. Калінін помер. Його поховано на Красній площі біля Кремлівської стіни. Як підкреслюють автори, виходець з народу, плоть від плоті його, М. І. Калінін жив ділами і думками народними, був невтомним борцем за щастя всіх трудящих.

Цінним у рецензованій книзі є те, що автори, спираючись на широке коло джерел, створили яскравий образ безмежно відданого справі робітничого класу й трудового селянства більшовика-ленінця, однієї з найкolorитніших політичних фігур свого часу. Біографія М. І. Калініна тісно пов'язана з літописом масового революційного руху в Росії, з діяльністю партії, її Центрального Комітету. В дослідженні привертають увагу широка джерельна база й уміле використання авторами мемуарної літератури, збірників документів, праць М. І. Калініна, періодики.

Робітник, революціонер-більшовик, учень Леніна і водночас президент однієї з найбільших у світі держав — це і є живий символ торжества тієї справи, за яку борлася ціла плеяда поколінь пролетарських революціонерів. Виховати таку людину могла тільки партія більшовиків. З досвіду життя та діяльності М. І. Калініна, формування його класової свідомості, нагромадження політичних і професійних знань багато може почерпнути сучасна радянська молодь.

Рецензована праця є цінним науковим дослідженням однієї з важливих проблем в історії КПРС. Написана на високому ідейному та науково-теоретичному рівні, вона стане в пригоді всім, хто цікавиться героїчною історією нашої партії, нашої Батьківщини.

В. Г. Синицький (Київ)

Ю. Ю. Кондуфор.

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ НА УКРАЇНІ,

вид-во «Радянська школа»,
К., 1977, 135 с.

Історіографія Великого Жовтня рік у рік збільшується. Значна кількість нових праць, присвячених перемозі Жовтневої революції — головній події ХХ століття, вийшла і в ювілейний, 60-й рік Радянської влади. Привернула увагу читачів і змістовна праця відомого вченого професора Ю. Ю. Кондуфора «Великий Жовтень на Україні», яка розрахована насамперед на учнів-старшокласників.

Велика Жовтнева соціалістична революція почалася з переможного збройного повстання у Петрограді і звідси швидко поширилася по всій країні, аж до найвіддаленіших її куточків. Слідом за російським пролетаріатом піднялися на боротьбу проти своїх класових ворогів трудящі маси України. Пролетарська революція в усіх районах Росії відбувалася як єдиний процес, підпорядкований спільним закономірностям. Були, звичайно, й певні особливості її проведення на місцях, та не вони визначали суть революційної боротьби. Тому, як зазначає автор у передмові до своєї праці, він «зосереджує увагу саме на виявах загальних закономірностей революції на Україні, розглядає події, що, як хвилі одного революційного моря, прокотилися по всій країні» (стор. 3).

Протягом століть, пише Ю. Ю. Кондуфор, трудящі Росії й України, а також інших націй і народностей разом боролися проти спільних гнобителів — поміщиків і капіталістів. У період визрівання соціалістичної революції в країні склався єдиний фронт пролетарів усіх національностей, що її населяли, — надійна гарантія і неодмінна умова перемоги соціалізму. Юні читачі з інтересом дізнаються, що пролетарська революція в Росії увірвала в своє могутнє русло революційні процеси, які відбувалися в середовищі всіх народів країни, у тому числі й українського. Соціалістична революція на Україні, наголошує автор, була невід'ємною складовою частиною соціалістичної революції в усій країні, натхненником і прапороносцем якої виступав героїчний російський пролетаріат.

У рецензованій праці широко і дохідливо висвітлено лєнінську теоретичну спадщину. Особливо глибоко і всебічно розкрито лєнінське вчення про соціалістичну революцію. В розділі «Закономірність соціалістичної революції» Ю. Ю. Кондуфор, спираючись на ідейно-теоретичну спадщину В. І. Лєніна, ґрунтовно аналізує об'єктивні, матеріальні і соціально-класові передумови революції. У книжці підкреслюється, що величезною заслугою В. І. Лєніна перед пролетаріатом, усім прогресивним людством було те, що він створив революційну партію, яка виявилася здатною зібрати воедино всі сили Росії і кинути їх у бій проти старого ладу.

Про перемогу Лютневої революції в Петрограді, перехід армії на бік революції та про швидку ліквідацію царської влади в усій країні йдеться в розділі «Геть непависний царизм!». В цьому автор торкається багатьох важливих для розширення учнівського кругозору проблем і ілюструє їх цікавим історичним та статистичним матеріалом.

Чітко, у зрозумілій для старшокласників формі, викладає Ю. Ю. Кондуфор питання про розстановку класових сил у країні, зокрема на Україні, що склалася після повалення самодержавства. У перші дні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції по всій країні створювалися Ради робітничих і солдатських депутатів. Уже в березні їх налічувалося 513, в тому числі на Україні — більше 160 (стор. 16). На протипагу Радам — органам революційної диктатури робітничого класу — Тимчасовий уряд створив на Україні, як і в інших районах Росії, свої місцеві органи влади — «громадські комітети». На початку березня 1917 р. в Києві організаційно оформилася й так звана Центральна рада — орган влади української буржуазії та обуржужазнених поміщиків, виразник їх класових інтересів. І Тимчасовий уряд, і Центральна рада різко вороже ставилися до пролетарської революції, готувалися до боротьби з нею.

Автор переконливо показав, що єдиною партією, яка твердо і послідовно відстоювала тезу про необхідність і неминучість пролетарської соціалістичної революції й робила все можливе для її здійснення, була в нашій країні лєнінська партія більшовиків. На Україні після перемоги Лютневої революції до більшовицьких організацій, які усвідомлювали себе частиною єдиної РСДРП(б), зміцнювали зв'язки з Центральним Комітетом і працювали під його керівництвом, входило близько 3 тис. членів партії (стор. 19).

Уже з перших днів легальної діяльності чисельність більшовицьких організацій, в тому числі й тих, що діяли на Україні, почала різко зростати. Так, на початку квітня харківська більшовицька організація збільшилася до 2 тис., а катеринославська — майже до 1000 членів партії. В цей же період київська більшовицька організація налічувала в своїх рядах близько 2 тис. чол. (стор. 20—21).

Конкретна програма підготовки до пролетарської революції, яку розробив В. І. Лєнін у славнозвісних Квітневих тезах, що були покладені в основу всіх рішень VII (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків, висвітлена в розділі «Хай живе соціалістична революція!». В цьому йдеться також про згуртування армії соціалістичної революції. У зв'язку з цим автор наводить конкретний фактичний матеріал про роботу більшовиків серед робітників, а також серед солдатських і селянських мас та в Радах, кількість яких в усій країні, як і на Україні зокрема, не-

впинно зростала. Уже на кінець першого півріччя 1917 р. тут налічувалося понад 250 Рад (стор. 31). Значну роль у боротьбі за селянство відіграв I Всеросійський з'їзд селянських депутатів, що відбувся в Петрограді у травні 1917 р. На ньому було 248 представників від 8 губерній України (стор. 33).

Готуючись до вирішальної боротьби за владу Рад, зазначається в книжці, партія більшовиків керувалась ленинським положенням про те, що пролетаріат становить вирішальну силу в революції лише тоді, коли він не тільки організований, а й озброєний. Тому більшовики надавали вирішального значення створенню загонів Червоної гвардії та робітничої міліції. У квітні — травні 1917 р. ці загони діяли в усіх великих робітничих центрах, у тому числі й на Україні — в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, містах Донбасу.

Багатий на фактичний матеріал і розділ «Курс на збройне повстання». З нього школярі довідаються, що з квітня по липень 1917 р. ряди більшовицької партії зросли з 80 тис. до 240 тис. членів, а на Україні — з 10 тис. до 33 тис. (стор. 39). Таке зростання більшовицьких лав, робить законимірний висновок автор, яскраво свідчило про те, що ленинську політику партії розуміли і підтримували все ширші маси трудящих.

У книжці переконливо показано, що боротьба за соціалістичну революцію на Україні як у період її мирного розвитку, так і в період підготовки до збройного повстання, була і лишалась невід'ємною, складовою частиною загальної боротьби всіх народів нашої країни за своє соціальне й національне визволення, за встановлення влади Рад, за соціалізм.

Після VI з'їзду партії, який намітив конкретну програму боротьби за соціалістичну революцію, на партійних конференціях і зборах, а також на зборах трудящих делегати з'їзду широко роз'яснювали суть його рішень. У книзі наведено цікавий конкретний матеріал з цього питання. Характеризуючи період, що передував збройному повстанню, автор приділяє значну увагу боротьбі революційних мас проти корніловщини, процесові більшовизації Рад, зростанню червоногвардійських загонів, які перетворилися на серйозну силу. На кінець жовтня 1917 р. чисельність Червоної гвардії на Україні зросла, порівняно з травнем, більш як утричі і досягла близько 20 тис. чол. (стор. 50).

Окремий розділ книжки присвячено боротьбі за перемогу Великого Жовтня на Україні. Значне місце в ньому відведено характеристичні історичних декретів II Всеросійського з'їзду Рад, які виражали корінні інтереси трудящих усіх націй і народностей нашої країни, сприяли зміцненню бойового союзу робітничого класу і трудящого селянства та встановленню Радянської влади на всій території колишньої царської Росії. Рішення з'їзду стали волевиявлен-

ням усіх народів країни, оскільки в його роботі взяли участь делегати з більшості районів Росії. Лише з України тут було 140 делегатів від 75 Рад (стор. 59). Майже з кожного питання, що обговорювалося на з'їзді, виступав хтось з українських делегатів. Абсолютна їх більшість голосувала за більшовицькі резолюції. Отже, як зазначає автор, «постанови II Всеросійського з'їзду Рад відображали настрої, думи і сподівання трудящих мас України, вони мали закону і обов'язкову силу на всій її території» (стор. 59).

Делегати з'їзду від Рад України взяли безпосередню участь у збройному повстанні в Петрограді, у штурмі Зимового палацу та в боротьбі проти сил контрреволюції. Ця активна участь представників трудящих України у боротьбі за владу Рад, справедливо наголошує Ю. Ю. Кондуфор, є національною гордістю українського народу.

Гострою і складною, як і в інших національних районах країни, була боротьба за встановлення Радянської влади на Україні. В рецензованій праці це показано на багатому документальному матеріалі. В авангарді боротьби трудящих України проти поміщиків і капіталістів ішли робітники Донецького басейну. Багато уваги приділено в книжці аналізові складних процесів, пов'язаних із встановленням влади Рад у Харкові, Катеринославі та Києві, де сили ворогів революції були досить значимі. Зокрема, в розділах «Україна — Радянська республіка!» та «Проти Центральної ради і каледінщини» автор широко висвітлює боротьбу робітників і селян України проти націоналістичної Центральної ради, влада якої була антинародною, буржуазно-куркульською диктатурою.

У передостанньому розділі рецензованої праці коротко проаналізовано перші кроки соціалістичного будівництва в республіці, а в заключному — «Факел революції не загасить!» — йдеться про боротьбу українського народу проти кайзерівських загарбників та імперіалістів Антанги, про створення в липні 1918 р. Комуністичної партії (більшовиків) України, під керівництвом якої розгорілося полум'я всенародної боротьби за визволення республіки від іноземних окупантів та проти внутрішньої контрреволюції, а також розкрито ряд інших питань, важливих для ґрунтовнішого засвоєння старшокласниками передбаченого шкільною програмою матеріалу.

Книжка «Великий Жовтень на Україні» написана аргументовано і переконливо. Безперечно, вона буде корисним посібником для учнів старшого шкільного віку і допоможе їм у поглибленому вивченні героїчної і славної історії нашої Батьківщини.

Окремо хотілось би висловити подяку колективі Львівської книжкової фабрики «Атлас» за прекрасне поліграфічне і художнє оформлення рецензованої праці, яка вийшла в світ напередодні 60-річчя Великого Жовтня.

М. О. Буцько (Київ)

Виктор Маамяги.

*ЭСТОНСКИЕ ПОСЕЛЕНЦЫ В СССР
(1917—1940 гг.),*

*изд-во «Ээсти раамат», Таллин,
1976, 234 с.*

Нещодавно у Талліні вийшло нове дослідження академіка АН Естонської РСР В. А. Маамягі про естонських поселенців у Радянському Союзі. Інтерес до цієї книги викликаний насамперед тим, що в ній узагальнюються досвід роботи Комуністичної партії по залученню естонського народу до будівництва соціалізму, вихованню його в дусі радянського патріотизму, а також досліджуються форми роботи, які сприяли інтеграції естонської національної меншості, об'єднанню в єдиний багатонаціональний радянський народ. Дослідження В. А. Маамягі є актуальним ще й тому, що воно спростовує навмисне перекручення соціалістичної дійсності ворожою Радянській державі буржуазною історіографією.

У першому розділі першій автор розповідає про переселення з Естонії в другій половині XIX ст. і на початку XX ст. майже 200 тис. естонців до Росії, що привело до виникнення естонської національної меншості.

Найбільшим центром зосередження естонського міського населення (за межами самої Естонії) став Петроград. У роки першої світової війни з Естонії в тиллові міста Росії було евакуйовано багато промислових підприємств. У ряді промислових центрів, у тому числі й на Україні, естонські робітники створювали національні більшовицькі організації. В ході підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції естонські робітники, солдати, матроси, насамперед комуністи, брали в ряді місць активну участь у встановленні і зміцненні влади Рад. Автор значну увагу приділив участі естонських більшовиків у революційній боротьбі в Петрограді. На Україні, в місті Олександрівську (нині — Запоріжжя), велику роль у встановленні і захисті робітничо-селянської влади відіграв естонський робітник Іоханнес Леппик — член РСДРП з 1904 р. Прапорщик Ян Ряппо очолював Раду робітничих і солдатських депутатів м. Миколаєва.

Естонські секції РКП(б) та естонський відділ Наркомнацу відразу після перемоги Жовтневої революції поставили завдання розгорнути серед трудящих мас естколоністів роботу по залученню їх на бік Радянської влади. Вже влітку 1918 р. відбувся перший з'їзд безпартійних безземельних селян і сільських робітників естонських поселень Північної області, який схвалив політику Радянської влади.

Завдяки зусиллям комуністів були сформовані естонські комуністичні полки, які вже влітку 1918 р. брали участь у боях проти контрреволюції на Уральському і Північному фронтах, придушували куркульські заколоти. В естонських національних

частинах Червоної Армії поряд з робітниками і селянами, які відійшли під натиском німецьких імпералістичних військ з Естонії, воювали й представники естонських переселенців.

Автор дослідження наводить багато цікавих даних про участь естонських селян-переселенців у партизанській боротьбі в Сибіру, на Чорноморському узбережжі Кавказу, в Криму, розповідає про бойові дії Естонської дивізії Червоної Армії в боях проти денікінців, про участь естонців у ліквідації куркульсько-націоналістичної контрреволюції на Україні.

Висвітлюючи історію естонських секцій РКП(б) у роки громадянської війни та іноземної інтервенції, В. А. Маамягі приділяє велику увагу роботі комуністів на селі. Значне місце в ній займало проведення конференцій безпартійних селян, серед яких центральною подією було скликання Всеросійської конференції естонських поселенців у Петрограді в квітні 1920 р.

Автор підкреслює, що вже з період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни серед естонських поселенців стали зникати національна ізольованість і замкнутість і почала визрівати свідомість спільності їх інтересів з інтересами трудящих мас усієї Країни Рад.

У третьому розділі досліджується історія естонського селянства і діяльність національних організацій на селі в 1921—1929 рр.

В умовах нової економічної політики і в ході відбудови народного господарства основна маса колоністів порівняно швидко ліквідувала наслідки війни і розрухи. Розвитку господарств трудових селян, витісненню приватного торговця, спекулянта, скупника, послабленню залежності бідноти від куркулів сприяла кооперація. Кооперативні об'єднання відіграли велику роль у розвитку естонських господарств.

Естонські комуністи надавали великого значення масово-політичній і організаційній роботі в селянському середовищі, прагнули донести до нього ленінські ідеї, роз'яснювали політику Радянської влади. В серпні 1921 р. в нашій країні налічувалося 102 естонські національні партійні осередки, в яких було понад 1700 членів і кандидатів у члени партії.

Для естонської національної меншості було створено національні сільські Ради. Естонські секції РКП(б) і відділ Наркомнацу всемірно сприяли розвитку шкільної справи, розповсюдженню естонської радянської періодичної преси і підвищенню її ефективності в політичному вихованні трудящих, керували культурно-освітньою роботою.

Автор робить правильний висновок про те, що національні секції ВКП(б) цілком себе виправдали. В роки громадянської війни вони залучали до боротьби проти контрреволюції широкі маси естонців, у ході відбудови народного господарства сприяли переходу трудящих мас естонських поселень на радянські позиції. Їх діяльність була спрямована на встановлення дружби

взаємовідносин естонського селянства з ро-сійськими трудящими, а також з трудовим населенням інших національностей, серед яких вони жили. Діяльність секцій благотворно позначилася на розв'язанні національного питання, на залученні естонських трудящих до будівництва соціалізму.

Національні секції партії, однак, з самого початку свого існування мали тимчасовий характер і були винятком із правил організаційного будівництва партії. Поступово вони втрачали свою доцільність і з початку 1930 р. перестали функціонувати. Комуністичні національних меншостей влилися в єдині для всіх партійні організації, побудовані за ґернторіально-виробничою ознакою.

У своєму дослідженні автор докладно розповідає також про перехід естонських селян на шлях колективного ведення господарства. За даними Колгоспцентру, в країні за станом на 20 жовтня 1931 р. загальна кількість естонських колгоспів досягла 327. Залучення селянства до будівництва соціалізму прискорило руйнування національних терегородок, сприяло зміцненню інтернаціональної єдності багатонаціонального радянського народу.

В процесі складання нової історичної зльнності людей — радянського народу — естонська національна меншість вливалася

в багатонаціональну сім'ю радянського народу, яка об'єднується єдиною соціалістичною ідеологією, однією метою та прагненнями.

Останній розділ книги присвячений взаємовідносинам естонських поселенців з буржуазною Естонією. Ці взаємовідносини переросли у запеклу боротьбу між представниками робітничо-селянської держави, які обстоюють ідеологію соціалістичного інтернаціоналізму, та носіями націоналістичної ідеології естонської буржуазії. Автор показав, як націоналістична буржуазія безрезультатно намагалася вбити клин між естонським радянським населенням та іншими народами СРСР.

Дослідження В. А. Маамягі, безперечно, є новим цікавим і корисним явищем у радянській історіографії. Праця написана на основі широкого кола джерел — архівних матеріалів, періодичної преси, спогадів, мемуарів тощо. Текст доповнений іменним покажчиком, а також ілюстраціями, більшість з яких опублікована вперше.

Рецензована книга, що вийшла напередодні 60-ї річниці Великого Жовтня, по праву належить до числа досліджень, які знаменують цей славний ювілей.

В. Ф. Панібудьласка (Київ)

М. И. Иосъко.

НИКОЛАЙ СУДЗИЛОВСКИЙ-РУССЕЛЬ.

ЖИЗНЬ,

**РЕВОЛЮЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
И МИРОВОЗЗРЕНИЕ,**

*изд-во БГУ им. В. И. Ленина,
Минск, 1976, 335 с.*

В. І. Ленін писав, що «завдяки вимушеній царизмом емігрантщині революційна Росія мала в другій половині XIX ст. таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку удому обізнаність відносно всесвітніх форм теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»¹. Відомим діячем тієї пореформеної доби є М. К. Судзиловський, життя і діяльності якого присвячена рецензована праця.

Монографія написана на основі великої кількості джерел, епістолярних матеріалів, мемуарів, праць М. К. Судзиловського, що друкувалися в Росії, Японії, США, Китаї та вяді інших країн. Вона складається з п'яти оздлів, вступу та заключення. Наприкінці книги подається список використаної літератури

У першому розділі автор характеризує соціально-економічні і політичні умови, в яких юрмувався світогляд майбутнього «особ-

ливо небезпечного» злочинця Російської імперії М. Судзиловського. На конкретно-історичному матеріалі він переконливо показав, як задушлива атмосфера безправ'я і постійних репресій (особливо над учасниками повстання 1863 р. у Польщі, Білорусії та на Правобережній Україні), гнітючий тягар воєнного стану при відсутності війни, суворі цензурні заборони змушували людей думати й діяти в одному напрямі — в напрямі свободи. Такі настрої охоплювали дедалі ширші кола прогресивної молоді. «Гнів проти катів і тих, кому вони служать, невдоволеність усім устроєм, способом життя, які притискують, паплюжать особу, огида до «дозволеної» літератури, що «виховує рабів», — робить висновок автор, — привели молодого гімназиста до О. І. Герцена, М. Г. Чернішевського, М. О. Добролюбова» (стор. 14), які стали його «духовними зчителями». Головний персонаж роману М. Г. Чернішевського «Що робити?» Рахметов був улюбленим героєм М. К. Судзиловського. Подібно до Рахметова, Микола Костянтинович об'їздив усі «слов'янські землі», жив і трудився на благо загальної справи у Швейцарії, Франції, Англії, Австрії, Бельгії, «подивився на іспанців та на італійців», був у Північно-Американських Штатах, вивчити які йому було «більш «потрібно», ...ніж яку-небудь іншу зсмію». Але де б Судзиловський не жив, він завжди готувався до повернення на

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів. . 41, стор. 7—8.

батьківщину, в Росію, де «необхідно... йому бути».

Особливо заслуговує на увагу революційно-пропагандистська діяльність М. Судзиловського у Києві в 1869—1874 рр. Навчаючись на медичному факультеті Київського університету, він проводив активну просвітительську роботу, брав участь в організації «американських гуртків», у створенні й практичній діяльності так званої «всеросійської станції» революціонерів-семидесятників — знаменитої Київської комуні. Відрадно, що автор розкриває невідому досі історичній науці діяльність створеного М. Судзиловським гуртка самоосвіти, в якому студенти-медики читали «Політичну економію» Мілля, «Історичні листи Міртова (Лаврова), перший том творів Лассалля, «Історію цивілізації в Англії» Г. Бокля, знайомилися з ідеями Оуена, Сен-Сімона, Фур'є, з історією Паризької Комуні, вели диспути на злободенні соціальні теми, обговорювали шляхи перебудови тогочасного суспільства на комуністичних засадах тощо.

У другому розділі розкриваються перші кроки емігрантської суспільно-політичної діяльності М. К. Судзиловського в країнах Західної Європи, на Балканах, описуються його зустрічі з багатьма членами І Інтернаціоналу та його Російської секції, з активними учасниками Паризької Комуні, іншими відомими діячами західноєвропейського революційно-демократичного руху. Пам'ятною для Миколи Костянтиновича була зустріч з основоположниками наукового комунізму К. Марксом і Ф. Енгельсом, які 23 січня 1875 р. виступали в Лондоні на мітингу, присвяченому 12-й річниці повстання 1863 р. у Польщі, Литві, Білорусії та на Правобережній Україні. Пізніше, через три десятиріччя, в незавершеному рукописі про перспективи революційного руху в Росії Судзиловський, згадуючи свої зустрічі з К. Марксом, писав: «Знав, зустрічався, говорив з ним особисто і навіть мав честь на одному з лондонських емігрантських мітингів мати його в числі своїх слухачів при виголошенні політичної промови». Цій фразі в рукописі передують такі: «Хай не подумают також, що я не ціную Маркса і його матеріалістичне розуміння історії, так як і інші знамениті частини його теорії» (стор. 77).

Вплив К. Маркса на формування світогляду М. Судзиловського, слухно зауважує М. І. Іосько, безперечно, однак марксистом він не став. Про це, зокрема, свідчила й оцінка ним польського повстання 1863 р. у промові на мітингу, про який сказано вище. Підкреслюючи, що «шлях соціальної революції є єдиним шляхом для польського народу», М. Судзиловський недооцінював роль національного моменту в революційному русі, зокрема, боротьбу за незалежність Польщі.

М. І. Іосько багато уваги приділив висвітленню ролі М. Судзиловського в розвитку соціалістичного руху в Румунії та Болгарії, його дружбі з поетом-революціо-

нером Христо Ботевим, характеристичні їх погляди щодо перспектив революційного руху серед слов'янських народів. Але діяльність М. Судзиловського була не до вдоволи реакційним колам. Постійні нападки з їх боку змусили М. Судзиловського покинути Балкани.

Цікаві матеріали подає автор рецензованої праці у третьому розділі. Йдеться про поєдинок, який відбувся в США між М. К. Судзиловським-Русселем і представником св. Синоду Росії в США єпископом Володимиром (Василів Соколовський). Останній, виконуючи наказ поліцейських та духовних властей Росії, робив усе, щоб скомпрометувати емігрантів революційного напрямку. М. Судзиловський дає рішучу відсіч єпископові і показав, що так звані «блудистелі моральності і чистоти душ віруючих погузули в розпусті, крадіжках, обмані» (стор. 145). Дії М. Судзиловського були настільки безкомпромісними, що царський уряд врешті-решт змушений був відкликати пастиря до Росії.

Водночас М. Судзиловський піддав гострій критиці капіталістичні порядки в США. Очолюючи Гавайську республіку, він одним з перших розвінчав міф про цивілізаторську місію капіталізму в колоніальних країнах, про американську демократію. До того ж, це було в 90-х роках XIX ст., коли багато хто з перелюбних діячів Європи вважав її зразком, **ідеалом**.

У четвертому розділі показано революційну діяльність М. Судзиловського-Русселя серед російських військовополонених у Японії. Влітку 1905 р. їх налічувалося тут майже 70 тис. чол. У своїх лекціях і бесідах з полоненими М. Судзиловський розкривав справжні цілі війни, розвінчував самодержавний лад у Росії, «який віджив своє» і тримався на насильстві. Цю ж мету переслідував тижневик «Японія та Росія», що видавався Судзиловським, його праці «Наслідувати чи творити?», «Громадянське єднання», «Вітчизна в небезпечі», «Що таке демократія?», збірник «У полоні» та ін. Микола Костянтинович одержував революційну літературу з Женев, Лондона, Нью-Йорка не лише від своїх друзів — колишніх народників, а й від російської соціал-демократії. Серед книжок, що розповсюджувалися тут, були праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Мітинги, збори, масові читки забороненої в Росії літератури захопили багато людей, котрі виступали в ролі добровільних помічників М. Судзиловського, поповнили армію революції. За словами В. Д. Бонч-Бруєвича, соратника В. І. Леніна, для більшовиків доктор М. Руссель виявився справжньою знахідкою; через нього вдалося «особливо добре і багато зробити» для революціонізації військовополонених у Японії (стор. 204).

Знайомлячись з новими творами марксизму, зокрема з працями В. І. Леніна «До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи», «Про загальне виборче право», «Перемога кадетів

і завдання робітничої партії» та ін., Судзиловський поступово відходить від окремих народницьких ілюзій. Тепер уже без будь-яких застережень М. Судзиловський визнавав, що «ангелом-визволителем», якому судилося «відродити людство до нового життя, є науковий соціалізм» (стор. 232). Слід зазначити, що науковий соціалізм він почав розглядати не лише як теорію (що характерно для «балканського» періоду його діяльності), а й як «суспільний порядок, в якому знаряддя виробництва становлять власність робітників-виробників, суспільну власність», тобто лад, який приходить на зміну капіталістичному. Більше того, якщо раніше він розглядав і сприймав марксизм лише як економічне вчення, а в особі Карла Маркса бачив «Дарвіна соціології», то в 1906 р. «він визнавав марксизм як ідеологію робітничого класу, покликаною визволити себе і все людство від багатівікового рабства» (стор. 232—233).

Поряд з цим М. І. Іосько справедливо зауважує, що світогляд М. Судзиловського був переобтяжений різноманітними теоріями і концепціями утопічного, дрібнобуржуазного соціалізму. Пошуки надійної, обгрунтованої програми дій підвели його до марксизму впритул, але в марксизмі Судзиловський через свою класову обмеженість не зміг осягнути всієї його істини. Звідси й спроби Судзиловського об'єднати марксизм з іншими соціалістичними теоріями. Класові й гносеологічні корені помилок поглядів М. Судзиловського, його теоретичні і практичні збочення (в тому числі й тимчасове співробітництво з есерами) криються в тому середовищі, в якому він жив і працював.

В п'ятому розділі автор аналізує філософські погляди М. Судзиловського. Вони викладені ним у книзі «Думки вголос», виданій 1910 р. у Японії. Тут М. Судзиловський, по суті, застосовує і дає характеристику усіх трьох законів діалектики. Викликає інтерес його ставлення саме до суспільних наук. «Сучасні позитивні суспільні науки,— пише М. Судзиловський,— дають владу над стихією суспільною тією ж мірою і такого ж ступеня, як фізика, механіка і хімія над природою» (стор. 268). Необхідність знищення капіталістичного устрою, метою виробництва якого стали нажива, прибуток, підкреслює вчений-революціонер, доводять власне суспільні науки.

Повалення царизму в Росії М. Судзиловський розцінює як «падіння Бастилії» і, недовго вагаючись, з притаманною йому енергією включився в організацію моральної і матеріальної підтримки молодій республіці: Рад. Під його керівництвом у 1921 р. в Тяньцзині було створено перший в Азії «Комітет допомоги голодуючим Росії». Соціальна позиція Судзиловського яскраво виражена у підготовленому ним же Зверненні комітету, в якому, зокрема, зазначається, що тепер у всьому прогресивного людства немає важливішого завдання, невідкладнішого обов'язку, як допомогти першій у світі державі робітників і селян

(стор. 298). З цією метою М. Судзиловський розшукував і об'єднував друзів Радянської Росії, виступав за об'єднання усіх лівих сил світу на підтримку соціалістичної революції. В 1921—1922 рр. за участю М. Судзиловського громадські комітети допомоги голодуючим Росії були створені також у Пекіні, Харбіні, Мукдені, Ханькоу. М. Судзиловський-Руссель говорив, що за Радянською країною підуть і інші народи світу, що Жовтнева революція відкрила «епоху краху старого, віджилого» (стор. 312). Його слова підтверджуються усім ходом сучасного революційного процесу.

На жаль, монографія М. І. Іосько не позбавлена окремих помилок та упущень. Так, при висвітленні київського періоду діяльності М. Судзиловського автор дещо перебільшує роль останнього як «головної особи» Київської комуні (стор. 46). Це не підтверджується ні архівними документами, ні свідченнями сучасників. У мемуарах С. Ковалика, В. Дебогорія-Мокрієвича, П. Аксельрода та інших підкреслюється, що Київська комуні не визнавала «генералів». Пояснюється це тим, що після відомого нечаєвського процесу революційно настроєна молодь різко засудила «генералітет» та «вождизм» у таємних гуртках.

Не можна погодитися також з твердженням автора про те, «ібито маєток Горянін в Полоцькому повіті Вітебської губернії «відіграв роль опорного пункту» під час вироблення у революційно настроєної молоді перед «ходінням у народ» навичок до сільськогосподарської праці і що завдяки створеній тут фермі Київська комуні «змогла підтримувати тісні зв'язки з Петербургом, Білорусією, Поволжям» (стор. 54). Плани, пов'язані з придбанням маєтку й перетворенням його в опорний пункт підготовки революціонерів, як відомо, провалилися. Крім того, доки велися переговори з власницею маєтку щодо його продажу-купівлі, почалося масове «ходіння в народ», в якому діяльну участь взяв і М. К. Судзиловський.

Припускається помилка М. І. Іосько і тоді, коли стверджує, що «з усіх членів Київської комуні тільки Миколі Судзиловському вдалося уникнути арешту». Насправді ж, з членів Київської комуні, яка, це визнає і сам автор рецензованої монографії, об'єднувала майже 30 революціонерів-народників (стор. 45), до дізнання не було притягнуто й половини. З активних її учасників уникли арештів також В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович та ін.

Слід відзначити також, що не всі проблеми, порушені М. І. Іоськом, достатньо висвітлені. Йдеться, насамперед, про соціологічні та філософські погляди М. К. Судзиловського. Цей матеріал, на наш погляд, бажано було б сконцентрувати в окремому розділі. Не можна погодитися і з тим, що автор називає М. Судзиловського-Русселя білоруським революціонером (стор. 33, 42 та ін.). Справді, М. Судзиловський народився в Могильові, на білоруській землі

провів свої дитячі роки. Але став на революційний шлях, уже перебуваючи далеко за межами Білорусії, спочатку в Петербурзі, потім — у Києві, на Поволжі і, нарешті, майже все своє свідоме життя брав участь у революційній боротьбі за межами Росії — в еміграції, тобто М. Судзиловський на початку своєї діяльності це — російський революціонер, а в еміграції — російський революціонер-інтернаціоналіст.

На стор. 54, 55, 62 вживається термін «ІІІ відділення поліції». Такого відділення в 70-х роках XIX ст. не було. Існувало ІІІ відділення власної його імператорської величності канцелярії. В 1880 р. його функції було передано створеному в міністерстві внутрішніх справ департаменту поліції.

Трапляються й редакторські недогляди. Так, на стор. 134 замість 1885 р. надруковано 1855; на стор. 96 Петра Лаврова помилково названо Павлом тощо.

Монографія набагато виграла б, якби її автор зробив бодай короткий історіографічний огляд літератури та джерел.

Проте висловлені зауваження не впливають на загалом високий науковий рівень рецензованої праці, яка є значним внеском у вивчення діяльності прогресивної російської революційної еміграції та історії розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки.

Г. І. Марахов (Київ),
С. О. Сосновчик (Київ)

СТРОИТЕЛЬСТВО СОЦИАЛИЗМА В ПОЛЬСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ.

Исторические очерки,

вид-во «Наукова думка», К, 1977, 238 с.

З історії братнього польського народу, її окремих аспектів науковцями нашої країни написано чимало книг. Лише останніми роками вийшов ряд цікавих колективних та індивідуальних праць, присвячених революційній боротьбі, боротьбі проти фашизму. До 30-річчя ПНР з'явилися монографії про успіхи соціалістичного будівництва в ній.

Відрядно, що напередодні 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка принесла визволення польському народові, наукова громадськість одержала нову змістовну колективну монографію*. До речі, вона є однією з перших спроб у радянській історіографії комплексного розгляду широкого кола питань, що відображають основні сторони соціалістичного будівництва у Польщі протягом більш як тридцятирічного періоду.

Факт тим більш приємний, що ініціативу взяв на себе колектив Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, який займався дослідженням польської проблематики лише кілька років тому. У створенні монографії взяли участь як відомі вчені, так і молоді науковці не тільки Львова, а й Москви і Києва.

Книга побудована за історико-тематичним принципом. Відкривається вона коротким вступом. Матеріал подано в шести розділах, які діляться, в свою чергу,

на параграфи. На закінчення дано короткий висновки.

Джерельна база книги досить багата і різноманітна. Авторський колектив, на нашу думку, всебічно використав ленінську ідейно-теоретичну спадщину, широке коло різноманітних джерел і документів, насамперед матеріали КПРС і ПОРП, міжнародного комуністичного і робітничого руху, опубліковані документи з історії радянсько-польських відносин, статистичні дані, а також архівні матеріали.

У зв'язку з обмеженістю тиражу (всього 1550 примірників) нам здається доцільним спинитися коротко на кожному з розділів, оскільки, мабуть, не кожен бажуючий читач (книга розрахована на науковців, студентів, пропагандистів) зможе дістати книгу.

Авторами першого розділу «У боротьбі за соціальне визволення і національну незалежність» є доцент Львівського університету, канд. істор. наук І. І. Белякевич, В. П. Чугайов і начальник кафедри Львівського військово-політичного училища, канд. істор. наук Л. О. Любимський. Зміст розділу формально виходить за час будівництва соціалізму в Польщі, але органічно вписується в контекст, оскільки підводить читача до розуміння конкретних закономірностей переходу Польщі до соціалізму. Завершується розділ розповіддю про спільну боротьбу польського і радянського народів проти німецько-фашистської навали. У важкі роки другої світової війни польський народ одержав неопінену допомогу з боку Радянського Союзу у справі визволення від іга фашизму. Разом з тим він остаточно зрозумів, що лише на шляху соціалізму зможе здобути не тільки національну незалежність, а й соціальне визволення.

Розділ другий — «Суспільно-політичний розвиток Польщі» (автори — лектор Львівського міського Компартії України, канд. істор. наук О. М. Росінський і

* Редакційна колегія: директор Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук В. П. Чугайов, А. М. Бєрковський, І. І. Белякевич, П. М. Калениченко, Г. І. Ковальчак і В. К. Мороз.

В. П. Чугайов) — розкриває зміни в соціалній структурі польського суспільства, досягнуті в ході соціалістичного будівництва, керівну роль Польської об'єднаної робітничої партії та розвиток соціалістичної демократії з часу встановлення народної влади в липні 1944 р. і до наших днів.

Наступний розділ — «Економічні перетворення в Польській Народній Республіці» (автори — канд. скон. наук А. М. Борковський, канд. скон. наук Г. І. Ковальчак, канд. істор. наук Л. О. Вахрамєєв) — присвячений створенню економічної бази соціалізму у раніше відсталій державі. Розділ розпочинається характеристикою основних рис економіки ПНР як нині однієї з найбільш передових, промислово розвинутих держав світу. Далі йдеться про конкретні досягнення в промисловості, шляхи розвитку сільського господарства, розвитку транспорту і вдосконалення системи управління народним господарством.

Четвертий розділ — «Підвищення життєвого рівня і культури трудящих ПНР» — належить перу зав. сектором Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР, канд. істор. наук Л. С. Семенової, наукового співробітника того ж інституту, канд. істор. наук М. І. Бухаріна та ін. В ньому детально досліджуються процеси зростання добробуту народу, вдосконалення системи народної освіти, розвитку науки, культури тощо.

Розділ п'ятий — «Польська Народна Республіка в системі країн соціалістичної співдружності» — написали старший наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук В. К. Мороз, співробітник Інституту економіки світової системи соціалізму, канд. істор. наук О. К. Кавко, завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР, головний редактор «Українського історичного журналу», д-р істор. наук П. М. Калениченко та ін. В цьому розділі конкретно йдеться про інтернаціональну єдність ПНР з державами соціалістичної співдружності, зокрема про дружбу її співробітництво її з Радянським Союзом, місце Польської Народної Республіки в системі соціалістичної економічної інтеграції, радянсько-польське культурне співробітництво, а також її роль у боротьбі за мир та безпеку народів.

Заключний розділ — «VII з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії. Курс на побудову розвинутого соціалістичного суспільства в ПНР» (автор В. П. Чугайов) — підводить підсумок успіхам польського народу в боротьбі за побудову розвинутого соціалістичного суспільства, говорять про накреслення ПОРП на новий етап цієї боротьби.

Рецензована книга заслуговує високої оцінки. Авторам вдалося створити науково обгрунтовану і політично цілеспрямовану працю. В нинішніх умовах гострої ідеологічної боротьби — це ще одне

переконливе спростування «доводів» західних «вболівальників» за долю польського народу. Висновки, до яких прийшли автори книги на підставі узагальнення фактів, аргументовано показують, як польський народ під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії за короткий проміжок часу перетворив свою країну з відсталої, з низьким життєвим рівнем на передову індустріально-аграрну державу, яка відзначається не лише високим внутрішнім розвитком, але й помітним впливом на міжнародні економічні та політичні відносини.

Цілком справедливо, на нашу думку, автори підкреслюють, що всі досягнення польського народу нероздільно пов'язані з соціалістичним способом виробництва, з братерством і дружбою з першою країною соціалізму — Радянським Союзом та іншими державами соціалістичної співдружності.

При всіх безсумнівних достоїнствах книги нам хотілося б, можливо в дискусійному порядку, висловити деякі зауваження. Зокрема, на нашу думку, робота значно виграє б, якби автори не лише у посиланнях, а й у вступі знайшли можливість хоч би коротко сказати про те, яким є доробок радянської історичної науки з названої проблематики. Можна посперечатися з авторами, наприклад, третього розділу, чому вони виділили розвиток літератури в окремий параграф від параграфу про розвиток культури. Теж саме можна закинути й авторам другого розділу щодо виділення розвитку транспорту. З таким же успіхом можна було б виділити й будівництво. Можливо, варто було б дещо проаналізувати складності початкового етапу індустріалізації (§ 2, розд. III) чи труднощі, з якими свого часу зустрілося сільське господарство ПНР (§ 3, розд. III).

У праці досить добре говориться про Фронт єдності народу, його роль і місце в житті польського суспільства. Належну увагу приділено й профспілкам. Але, як нам здається, варто було б ширше сказати про керівництво соціалістичним змаганням з боку профспілок та участь у ньому молоді.

Рецензуючи книгу, ми добре розуміємо, що авторський колектив виконав великий обсяг роботи, мав свої задуми і плани, які в ході написання книги реалізував. Тому, повторюємо, наші зауваження мають виключно дискусійний характер і не становлять собою категоричних тверджень.

На завершення хочеться сказати, що опубліковано цікаву і змістовну монографію, яка, без сумніву, зустрінє схвалення наукової громадськості і всіх тих, хто цікавиться історією братнього польського народу, історією радянсько-польських відносин.

Ю. І. Макар (Чернівці),
В. С. Поляк (Ужгород)

Хроніка та інформація

Відзначення 60-річчя Великого Жовтня

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА СЕСІЯ ІСТОРИКІВ,
ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

7—9 вересня ц. р. в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова відбулася республіканська наукова сесія істориків на тему: «Братня співдружність народів у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні», яка була присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Сесія була організована Науковою радою Академії наук СРСР по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція», Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Інститутом історії АН УРСР та Одеським ордена Трудового Червоного Прапора державним університетом імені І. І. Мечникова.

У роботі сесії взяли участь вчені Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Донбасу, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Херсона та інших міст, а також викладачі кафедр суспільних наук вищих, середніх спеціальних та професійно-технічних навчальних закладів, вчителі загальноосвітніх шкіл міста-героя Одеси, ветерани ленінської партії, Великої Вітчизняної війни та праці, пропагандистський актив.

Перше пленарне засідання сесії відкрив голова оргкомітету, ректор Одеського університету, д-р фіз.-мат. наук, проф. В. В. Сердюк.

Від імені науковців Москви та Ленінграда учасників сесії привітав д-р істор. наук, проф., директор Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР М. Є. Носов.

З доповіддю на тему «Новітня радянська історіографія Жовтневого збройного повстання» виступив д-р істор. наук, проф., ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР Ю. Н. Городецький. Доповідач підкреслив надзвичайне значення Жовтневого збройного повстання в Петрограді для перемоги соціалістичної революції, зробив всебічний огляд радянської історіографії з даної теми, аргументовано показав повну неспроможність спроб фальсифікацій цієї історичної події.

Інтерес викликали повідомлення канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР А. П. Гриценко — «Робітничий клас — вирішальна сила перемоги соціалістичної революції (На матеріалах

України)», д-ра істор. наук, проф., зав. кафедрою історії СРСР Одеського університету М. Ю. Раковського — «Жовтень на Півдні (закономірності та особливості консолідації сил революції)», д-ра істор. наук, ст. наук. співроб. Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР В. І. Старцева — «Червоногвардійці Петрограда в боротьбі за владу Рад на Україні», д-ра істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Ю. М. Гамрецького — «Деякі питання історії Жовтня на Україні в новітній радянській історіографії», д-ра істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Ворошиловградського педагогічного інституту М. Г. Гончаренка — «Допомога російського народу трудящим України в боротьбі з каледінщиною».

На сесії також виступили д-р істор. наук, проф., зав. кафедрою історії КПРС Херсонського сільськогосподарського інституту М. Й. Давидов — «Соціально-економічні проблеми зміцнення союзу робітничого класу і селянства в 1917—1920 рр.» та кандидати історичних наук Б. Д. Гальперина (Ленінград) — «Революційні події на Україні і Петроградська Рада робітничих та солдатських депутатів (червень — липень 1917 р.)», А. Д. Бачніський (Одеса) — «Інтернаціональна єдність трудящих придніауцьких земель у боротьбі за перемогу Радянської влади», І. І. Белякевич (Львів) — «Польські інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні», П. Ф. Решодько (Ворошиловград) — «Революційна діяльність робітників, солдатів і матросів Петрограда та Кронштадта серед селян України в період проведення соціалістичної революції».

На сесії виступила викладач кафедри суспільних наук Сегедського університету Енекьо Шойти (Угорська Народна Республіка).

В обговоренні доповідей та повідомлень взяли участь кандидати історичних наук В. Й. Міллер (Москва), Г. Г. Йоффе (Москва), Л. А. Готовський (Одеса) та інші.

Закриваючи конференцію, акад. АН УРСР М. І. Супруненко наголосив на актуальності досліджуваних науковцями завдань

та необхідності дальшого глибокого й всебічного вивчення історії соціалістичної революції на Україні.

В роботі республіканської наукової сесії істориків взяли участь зав. сектором суспільних наук Відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас, заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, зав. відділом пропаганди і агітації Одеського обкому Компартії України Р. В. Іванов та інші.

* * *

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ ІСТОРІОГРАФІЇ

Рішенням бюро Відділення історії АН СРСР за погодженням з бюро Секції суспільних наук АН УРСР створено Українську регіональну секцію Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР. До складу секції, яку очолив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, увійшли провідні фахівці-історіографи з багатьох наукових центрів Української РСР.

9 вересня ц. р. в Одесі відбулася перша нарада Української регіональної секції. На ній з науковими доповідями виступили д-р істор. наук Ю. Н. Городецький (Москва) «Новітня радянська історіографія Жовтневого збройного повстання» і д-р істор. наук Ю. М. Гамрецький (Київ) «Деякі питання історії Жовтня на Україні в повітній радянській історіографії». Учасники наради заслухали доповідь зав. сектором суспільних наук Відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України, канд. істор. наук І. Ф. Кураса про висвітлення в радянській історіографії краху буржуазних і дрібнобуржуазних партій внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З доповіддю про стан і перспективи розвитку історіографічних досліджень в Українській РСР виступив учений секретар секції, д-р істор. наук В. Г. Сарбей. Зробивши аналіз конкретної проблематики історіографічних досліджень, доповідач закликав до їх комплексної розробки як одного із засобів подолання дрібнотемності, наголосив на необхідності впровадження в життя результатів досліджень згідно з головним виробничим лозунгом десятої п'ятирічки про підвищення якості та ефективності праці радянських людей. Доповідач відзначив, що саме життя висуває важливі завдання щодо поліпшення викладання у вузах республіки курсів історіографії вітчизняної та зарубіжної історії всіх періодів.

У ході обговорення доповіді висловлювалися слушні пропозиції і корисні зауваження щодо постановки і розгортання історіо-

графічної роботи в республіці. Так, канд. істор. наук, доц. З. В. Першина (Одеса) поділилася досвідом організації роботи студентського історіографічного семінару, підкреслила постійну потребу в науково-обгрунтованих, затверджених відповідними науковими і державними інстанціями програмах з різних курсів історіографії, які читаються у вузах, наголосила на необхідності підтримувати об'єктивну тенденцію взаємопроникнення історіографічних проблем і матеріалів з історії КПРС та історії СРСР.

Учасники сесії виступили з творчими звітами перед трудящими міста-героя Одеси та області.

І. К. Калмакан (Одеса)

графічної роботи в республіці. Так, канд. істор. наук, доц. З. В. Першина (Одеса) поділилася досвідом організації роботи студентського історіографічного семінару, підкреслила постійну потребу в науково-обгрунтованих, затверджених відповідними науковими і державними інстанціями програмах з різних курсів історіографії, які читаються у вузах, наголосила на необхідності підтримувати об'єктивну тенденцію взаємопроникнення історіографічних проблем і матеріалів з історії КПРС та історії СРСР.

Д-р істор. наук, проф. І. Л. Шерман (Харків) висунув пропозицію створити колективними зусиллями комплексну працю з історії історичної науки на Україні від найдавніших часів до наших днів, поділилася досвідом підготовки аспірантів як фахівців з історіографії.

Канд. істор. наук, доц. І. І. Белякевич (Львів) вказав на необхідність зближення проблематики історіографії і джерелознавства в практиці викладацької роботи у вузах, піднесення інформативності наших журналів, наукових нарад і сесій щодо історіографічних досліджень. Канд. істор. наук, доц. В. І. Шевцов (Дніпропетровськ) звернув увагу на те, що в деяких вузах республіки історіографією сучасного періоду зрілого соціалізму займаються лише аспіранти.

Д-р істор. наук, проф. С. Я. Боровий (Одеса) на прикладі історіографії Півдня України порушив питання про важливість історіографічного вивчення окремих регіонів. Д-р істор. наук, проф. К. Д. Петряєв (Одеса) підкреслив особливу актуальність наукової розробки методологічних проблем історіографічних досліджень. Канд. істор. наук, доц. П. Г. Чухрій (Одеса) звернув увагу на вузькість публікаторської бази для історіографів в Українській РСР, вказав також на необхідність створення навчальних посібників з історіографії.

На закінчення виступили вчені з Москви, доктори історичних наук Ю. Н. Городецький і В. А. Дунаєвський,

які представляли керівництво Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР. Вони розповіли про плани роботи бюро Наукової ради на найближчі роки, відзначили, що Українська регіональна секція має активно впливати на формування проблематики історіографічних досліджень в республіці, підкреслили, що зараз найважливішим завданням українських історіографів є створення праці з історії історичної науки на Україні дожовтневого періоду і радянського часу.

Учасники наради одноставно ухвалили рекомендації щодо дальшого розгортання історіографічної роботи, підвищення її ефективності та якості згідно з вимогами XXV з'їзду КПРС, удосконалення справи координації наукових досліджень та викладання у вузах курсів вітчизняної і зарубіжної історіографії, підготовки кадрів за фахом «історіографія та джерелознавство», розширення спеціалізованої публікаторської бази для історіографічних праць.

В. С. (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. П. ПОСТИШЕВА

15 вересня 1977 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулися урочисті збори громадськості, присвячені 90-річчю з дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, вірного лєнінця Павла Петровича Постишева. В святково прикрашеному залі засідань Інституту присутні ветерани партії, співробітники Інституту історії партії, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.

Збори відкрив вступним словом директор Інституту історії партії, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Він відзначив, що П. П. Постишев належить до лєнінської гвардії комуністів, які не шкодували своїх сил в ім'я перемоги соціалістичної революції, в ім'я торжества ідеалів марксизму-ленінізму. Все життя П. П. Постишева було тісно пов'язане з партією більшовиків, становленням і розвитком першої в світі соціалістичної держави робітників і селян. П. П. Постишев разом з іншими видатними діячами Комуністичної партії України — С. В. Косіором, Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем — доклав чимало зусиль для того, щоб перетворити Україну в квітучу індустріально-колгоспну державу.

Вірний син лєнінської партії, талановитий організатор, полум'яний борець за щастя трудящих, П. П. Постишев живе в пам'яті народу, як взірць комуністичної свідомості і революційного горіння.

З доповіддю про життєвий шлях П. П. Постишева виступив д. і. н., ст. наук. співроб. Інституту історії партії І. І. Коломіїченко. Доповідач наголосив, що П. П. Постишев вступив до лєнінської партії сімнадцятирічним юнаком, і відтоді і до кінця життя був вірним її солдатом, борцем

за справу робітничого класу, за комунізм.

Коли відбулася Жовтнева революція, за плечима професійного революціонера було близько дев'яти років тюрем, каторги, заслання, підпільної партійної роботи. В роки громадянської війни партія направила П. П. Постишева на Далекий Схід, де він брав активну участь у його визволенні від інтервентів та білогвардійців.

З 1923 р. П. П. Постишев працював на Україні. Він очолював Київську, Харківську партійні організації, був секретарем ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б). П. П. Постишев багато зробив для відбудови і соціалістичної реконструкції народного господарства республіки, розвитку радянської культури. Постишев був одним з ініціаторів створення історії заводів і фабрик нашої країни. Душевна щирість П. П. Постишева поєднувалася з стійкістю, принциповістю і непримиренністю до тих, хто намагався підірвати лєнінську єдність партії, перешкодити здійсненню плану будівництва соціалізму. Вимогливий до себе і товаришів, він якнайвище цінував працьовитість, скромність і простоту, не терпів формалізму, окаянства і бездушного ставлення до людей.

Своїми спогадами з присутніми поділилися ветерани партії, що знали П. П. Постишева по спільній праці. Про свої зустрічі з Павлом Петровичем розповіли П. І. Калашник, К. В. Гербов, В. Д. Коршенко, М. М. Мионов, І. В. Романовський. У своїх виступах вони підкреслили, що життя і революційна діяльність П. П. Постишева — яскравий приклад безкорисливого служіння народу, відданості справі революції і будівництва соціалізму та комунізму в нашій країні.

Б. Б. Жилін (Київ)

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ М. П. КИРПОНОСА

У січні 1977 р. минуло 85 років з дня народження Героя Радянського Союзу Михайла Петровича Кирпоноса. В с. Вертіївці Нижинського району на Чернігівщині, де він народився, 23 лютого цього року відкрився історико-меморіальний музей. Його створено на базі псевеліної музейної кімнати, яка існувала у Вертіївці з 1960 р. У 1976 р. було побудовано нове приміщення для музею площею 120 кв. м. Зараз у ньому налічується понад 1100 експонатів. Величезну роботу по збору матеріалів провів громадський директор музею Б. М. Соколов. Нещодавно Вертіївський історико-меморіальний музей М. П. Кирпоноса перетворено у відділ Чернігівського історичного музею.

Експонатні музею розміщено в п'яти залах. Зокрема, перший зал має такі експозиції: «Село Вертіївка наприкінці XIX ст.»; «Дитинство і юнацькі роки М. П. Кирпоноса»; «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції»; «Участь М. П. Кирпоноса у революційній боротьбі»; «Громадянська війна та іноземна інтервенція на території краю»; «М. П. Кирпонос — активний учасник боротьби за владу Рад в період німецької інтервенції та громадянської війни». Експонуються документи, фотознімки, а також особисті речі М. П. Кирпоноса. У першому залі подано цікавий фотодокументальний матеріал про участь М. П. Кирпоноса у громадянській війні. Це — фотографія членів Вертіївського ревкому, до складу якого входив і Михайло Петрович, матеріали про участь М. П. Кирпоноса у серпневому збройному повстанні проти німецьких інтервентів на Чернігівщині, про його діяльність на посту командира II Богунського полку та комісара Київської, а в 1922 р. — комісара і заступника начальника Харківської школи червоних старшин.

Другий зал присвячено діяльності М. П. Кирпоноса в 1923—1941 рр. Експозиція має назву «Становлення М. П. Кирпоноса як воєначальника. Зв'язки М. П. Кирпоноса з земляками». Вона також складається з кількох розділів: «Навчання М. П. Кирпоноса у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе»; «М. П. Кирпонос — начальник штабу Перекопської дивізії (1923—1934 рр.)»; «М. П. Кирпонос — начальник піхотного училища (1934—1939 рр.)»; «Радянсько-фінляндський конфлікт. М. П. Кирпонос — Герой Радянського Союзу, командир 70-ї стрілецької дивізії (1939—1940 рр.)»; «Діяльність М. П. Кирпоноса на посту командуючого військами Ленінградського та Київського особливого військових округів (1940—1941 рр.)». Цей зал музею особливо багатий на меморіальні речові експонати. Тут демонструються посібники, за якими навчався Михайло Петрович в академії. Привертає увагу особиста бібліотека, якою він користувався, перебуваючи в Ка-

зані. У ній налічується 54 книжки, серед яких твори В. І. Леніна, збірки поезії Пушкіна, Шекспіра, Гете, історичні та політичні твори, посібники з французької та німецької мов. Все це свідчить про різнобічність інтересів М. П. Кирпоноса. Демонструються також фотознімки Михайла Петровича, його годинник, бювар, підставка для олівців, мисливська сумка тощо. Тут же подаються окремі матеріали про дружину і соратника М. П. Кирпоноса — Софію Олександрівну, яка брала активну участь у громадському житті училища та міста Казані.

Видатною подією в житті М. П. Кирпоноса було присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу. У 1939 р., коли почалася радянсько-фінляндська війна, М. П. Кирпонос написав рапорт з проханням послати його на фронт. 25 грудня 1939 р. його було призначено командиром 70-ї стрілецької дивізії. Бійці М. П. Кирпоноса проявили винятковий героїзм — за шість днів по кризі Виборзької затоки вийшли в тил ворога і захопили шосе Виборг—Хельсінкі. Радянські війська розпочали наступ і оволоділи Виборгом. Після цього бойові дії по всьому фронту були припинені. 12 березня 1940 р. в Москві між Фінляндією і СРСР був підписаний мирний договір. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 березня 1940 р. 70-у стрілецьку дивізію нагороджено орденом Леніна, а її командир генералу М. П. Кирпоносу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В музеї демонструються фото М. П. Кирпоноса — командира 70-ї стрілецької дивізії, фотокопія наказу про призначення його на цю посаду, посвідчення командира дивізії, особисті речі — лижі, лупа та футляр для темних окулярів, якими користувався Михайло Петрович під час фінської кампанії.

У 1940 р. генерал-лейтенант М. П. Кирпонос командував військами Ленінградського, а на початку 1941 р. — Київського особливого військових округів. 23 лютого 1941 р., відзначаючи військові заслуги М. П. Кирпоноса, Радянський уряд присвоїв йому звання генерал-полковника. Особливо експозицією подається матеріал про перевірку генерал-полковником М. П. Кирпоносом бойової підготовки військ у квітні 1941 р. Демонструються фотознімки, документи, речові експонати.

Цікавою, зокрема, є експозиція про приїзд Михайла Петровича до рідного села 2 травня 1941 р. Тут представлено листи вчителів та учнів Вертіївської середньої школи № 2 до М. П. Кирпоноса, фотознімки про зустріч Михайла Петровича із земляками, копії газет з повідомленнями про його перебування у Вертіївці, мережана серветка — подарунок від учнів.

З початком Великої Вітчизняної війни Київський особливий військовий округ був

перетворений у Південно-Західний фронт. Командуючий фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос до останньої хвилини життя не втрачав віри в перемогу над ворогом. 20 вересня 1941 р. він героїчно загинув у бою з фашистами. Про це розповідають матеріали третього залу «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистської Німеччини (1941—1945 рр.)». Експозиція має розділи: «Початок Великої Вітчизняної війни. Оборона Києва. М. П. Кирпонос — командуючий Південно-Західним фронтом»; «Село Вертіївка в період окупації фашистськими загарбниками»; «Земляки М. П. Кирпоноса — в боях з фашистами»; «Визволення краю від фашистських окупантів»; «Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні». Експонати цього залу розповідають також про уродженців Вертіївки, які брали участь у боротьбі з окупантами на фронтах Великої Вітчизняної війни та в партизанських загонах, зокрема, про Героя Радянського Союзу генерал-полковника І. М. Мороза та Героя Радянського Союзу Ф. С. Ялового.

Четвертий зал історико-меморіального музею — «Батьківщина Героя Радянського

Союзу М. П. Кирпоноса сьогодні». Тут подаються матеріали про досягнення колгоспників Вертіївки у післявоєнний період, — про зростання матеріального добробуту трудівників села.

У п'ятому залі музею показано, як увічнюється пам'ять про М. П. Кирпоноса в різних куточках нашої країни. Тут встановлено бюст М. П. Кирпоноса (автор М. Г. Красюк), його портрет, демонструються фотознімки шкіл, що носять ім'я полководця, книжки про його життя та діяльність.

Історико-меморіальний музей було відкрито в урочистій обстановці. Відбувся багатолюдний мітинг, біля входу в музей запалено факел. Піонери Вертіївської середньої школи № 2, що носить ім'я полководця, стояли у почесній варті біля бюста М. П. Кирпоноса. Музею передана священна земля з меморіалу Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове, де загинув Михайло Петрович. На відкритті музею були присутні дочки Кирпоноса — Ніна Михайлівна, Євгенія Михайлівна та Олена Михайлівна.

В. В. Зайченко (Чернівці)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» В м. ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

13 вересня 1977 р. в залі Будинку політичної освіти Івано-Франківського обкому Компартії України відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу», яку організували обком партії та редакція журналу. В роботі конференції взяли участь викладачі історії КППРС, історії СРСР та загальної історії вузів, учителі історії та суспільствознавства загальноосвітніх шкіл, технікумів і профтехучилищ області, працівники обласного інституту удосконалення вчителів, краєзнавчого музею і архівів, загалом близько 200 чол.

Вступним словом конференцію відкрив зав. відділом науки і учбових закладів Івано-Франківського обкому Компартії України В. А. Біда.

Заст. головного редактора журналу, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППРС, канд. істор. наук В. О. Замлинський розповів присутнім про основні напрями діяльності журналу, поділився планами редакції на майбутнє, зокрема, докладніше спитався на матеріалах, пов'язаних з пропагандою історичних рішень XXV з'їзду КППРС і висвітленням таких видатних подій, як 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні, прийняття нової Конституції СРСР, 40-річчя

возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР та ін.

В ході обговорення роботи журналу виступили зав. кафедрою історії КППРС і політекономії Івано-Франківського медінституту, канд. істор. наук М. К. Кучеров, доц. кафедри історії КППРС Івано-Франківського інституту нафти і газу, канд. істор. наук С. М. Чапуга, зав. кабінетом історії і суспільствознавства Івано-Франківського обласного інституту удосконалення вчителів Д. С. Костінбой, зав. кафедрою історії КППРС Івано-Франківського педінституту ім. В. Стефаніка П. С. Федорчак, заст. директора Івано-Франківського краєзнавчого музею М. І. Паньків, проректор Івано-Франківського педінституту ім. В. Стефаніка д-р істор. наук І. К. Васюта, доц. кафедри історії КППРС Івано-Франківського інституту нафти і газу В. Ю. Твердохліб, директор Саджавської середньої школи Богородчанського району А. О. Швець.

Всі виступаючі одноставно відзначали, що «Український історичний журнал» відіграє важливу роль у розвитку історичної науки в республіці, подає істотну допомогу науковцям і викладачам вузів, учителям шкіл, пропагандистам, лекторам і агітаторам, своєчасно відгукується на важливі політичні події. У журналі публікуються матеріали, присвячені різним аспектам марк-

систсько-ленінської теорії, пропаганді матеріалів XXV з'їзду КПРС, актуальним питанням історичної та історико-партійної науки, викриттю ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму.

Багато корисного для себе знайшли науковці, викладачі вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, а також учителі шкіл у статтях В. І. Юрчука — «Завдання історико-партійної науки в республіці у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (№ 7 за 1976 р.), Л. О. Нагорної — «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (№ 11 за 1976 р.), В. А. Чирка — «Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму» (№ 12 за 1976 р.), І. Ф. Кураса — «Боротьба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень — жовтень 1917 р.)» (№ 12 за 1976 р.), Ю. Ю. Кондуфора — «Створення КП(б)У — складової і невід'ємної частини ленінської партії комуністів» (№ 4 за 1976 р.), В. К. Васilenko — «XXV з'їзд КПРС і актуальні питання партійного будівництва» (№ 3 за 1977 р.) та в ряді інших матеріалів, опублікованих журналом після XXV з'їзду КПРС.

Цінними для читачів, особливо для вчителів шкіл, як зазначалося у виступах, є й такі статті, як «Мавзолей В. І. Леніна — споруда всенародна» О. П. Силина (№ 2 за 1976 р.), окремі матеріали з рубрики «Наш календар» тощо.

Разом з тим на конференції було висловлено й ряд критичних зауважень та побажань.

Зокрема, у виступах говорилося про необхідність частіше публікувати на сторінках журналу статті керівників республіканських та обласних партійних і радянських організацій, більше уваги приділяти висвітленню досвіду КПРС по керівництву комсомолом і молоддю, проблемам методології і методики викладання історії КПРС, а також методології і методики критики буржуазних фальсифікаторів історії і політики КПРС, українського буржуазного націоналізму, маоїзму, правого і «лівого»

ревізіонізму, повітних доктрин і теорій антикомунізму та реформізму, активніше висвітлювати вплив ідей Жовтня на розгортання революційної боротьби трудящих Західної України, приділяти належну увагу тематиці періоду феодалізму та капіталізму.

В рубриці «На допомогу викладачу історії» інколи з'являються матеріали, в яких недостатньо розкриваються важливі аспекти роботи вчителя, наводяться застарілі дані. З приводу цього на конференції висловлювалася думка, що журналові варто частіше давати рекомендації вчителям щодо методики роботи над кінофільмами і телефільмами з історичної тематики, про викладання історії Української РСР у курсі історії СРСР, систематично аналізувати знання абітурієнтів з історії тощо.

Оскільки в республіці немає спеціального періодичного видання для працівників музейних закладів і краєзнавців, було б доцільно, зазначалося на конференції, щоб «Український історичний журнал» більше публікував краєзнавчих матеріалів, які б знайомили читачів з фондними багатствами музеїв республіки. Їх експозиційною і збиральницькою роботою.

З метою піднесення наукового рівня матеріалів їх автори, наголошували учасники конференції, повинні чіткіше аргументувати мету статей і показувати ступінь наукової розробки порушуваних ними тем. У журналах ще недостатньо висвітлюються соціально-економічні аспекти вітчизняної історії на різних її етапах, мало публікується матеріалів про науково-дослідну роботу окремих колективів вузів та інших наукових установ, про їх доробок і плани.

На закінчення конференції заст. головного редактора «Українського історичного журналу» В. О. Замлинський від імені редколегії і редакції подякував присутнім за активну участь в обговоренні роботи журналу і запевнив, що їх зауваження та побажання, будуть, по можливості, враховані.

В. І. Крицак (Івано-Франківськ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

6 травня 1977 р. на засіданні спеціалізованої ради з історії КПРС при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся захист дисертації на здобуття ученого ступеня д-ра істор. наук П. С. Федорчак на тему: «Партійне керівництво промисловістю в умовах розвинутого соціалізму (Досвід партійних організацій підприємств важкої індустрії України, 1959—1970 рр.)».

Офіційні опоненти: доктори історичних наук, професори О. І. Терновий (Москва), М. М. Матвійчук (Київ), П. Т. Рущенко (Харків) відзначили, що П. С. Федорчак одним з перших узагальнив комплексно досвід Комуністичної партії у справі творчого розвитку і практичної реалізації ленінських принципів партійного керівництва важкою промисловістю. На матеріалах партійних організацій України автор

дисертації розкрив загальні риси і закономірності діяльності партії в галузі господарського будівництва, показав зростання провідної ролі робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. Дисертація написана з позицій пролетарського інтернаціоналізму, у ній досліджуються тісні інтернаціональні зв'язки трудящих України з трудящими інших союзних республік, їх благотворний вплив на всі сфери суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Автор дисертації піддав критичні спроби буржуазних ідеологів фальсифікувати економічну політику КПРС. Дисертація П. С. Федорчака — глибоке дослідження актуальної в науковому і політичному відношенні проблеми, вдала

спроба розробки пропозицій і рекомендацій, які можуть бути використані партійними організаціями для удосконалення стилю роботи і забезпечення наукового підходу до вирішення завдань десятої п'ятирічки.

В обговоренні дисертації взяв участь д-р істор. наук, чл.-кор. АН УРСР, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України В. І. Юрчук.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАКом СРСР про присудження П. С. Федорчаку вченого ступеня доктора історичних наук.

Я. С. Калакура (Київ)

Художній редактор *І. М. Галушка*

Технічні редактори *О. В. Дивуля, Т. М. Шендерович*

Коректор *Г. С. Божок*

БФ 38431. Здано до набору 29.IX 1977 р. Підписано до друку 17.XI 1977 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2. Укв.вних друк. арк. 14,0. Облік.-вид. арк. 15,61. Тираж 3890 прим. Зам. К-171.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 11 (200), 1977, ноябрь (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

- АДАМЕНКО В. М., БУЛАХ М. П. — **Диканька. Пам'ятник гвардійської «катюші»**. Нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1977, 31 с.
- БЕЛОУСОВ М. — **Политика мира и кризис «советологии»**, Политиздат Украины, К., 1977, 99 с.
- БЕРЕНШТЕЙН Л. — **Сіонізм як різновид расизму**, Політвидав України, К., 1977, 71 с.
- Боевые звезды киевлян. Очерки о Героях Советского Союза**. Изд. 2-е, уточнен. и доп., Политиздат Украины, К., 1977, 616 с.
- Будні п'ятирічки. Рік перший. Полтавська область. Нариси, репортажі, інтерв'ю**, вид-во «Прапор», Харків, 1977, 79 с.
- ГРИЧЕНКО И. Т., ГОЛОВИН Н. М. — **Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза**. Изд. 2-е, испр. и доп., изд-во «Прапор», Харьков, 1977, 399 с.
- Деятельность Компартии Украины по воспитанию студенческой молодежи в период развитого социализма [Научные труды по истории КПСС. Межвед. науч. сборник. Вып. 88]**, «Вища школа», Издательство при Киевском университете, К., 1977, 117 с.
- ДРАЧУК В., КАРА Я., ЧЕЛЫШЕВ Ю. — **Керкинитиди — Гезлев — Евпатория**, изд-во «Таврія», Симферополь, 1977, 127 с.
- КИРИЧЕНКО Н. К. — **Путем интенсификации**, изд-во «Таврія», Симферополь, 1977, 127 с.
- Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела**. Изд. 2-е, перераб. и доп., изд-во «Донбас», Донецк, 1977, 319 с.
- КОНОВАЛОВ В. — **Красный флаг над Одессой**, изд-во «Маяк», Одесса, 1977, 254 с.
- ЛУКАШЕНКО Д. Г., — **Болгария в сердце моем**, изд-во «Каменярь», Львов, 1977, 136 с.
- НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. — **Ленинским курсом мира и прогресса**, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.
- ПАВЛЕНКО В. В. — **Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии 1923—1934 гг.**, вид-во «Наукова думка», К., 1977, 140 с.
- ПАШКЕВИЧ І. С. — **Невичерпне джерело. Нарис про розвиток соціалістичної культури Білоруської РСР**, вид-во «Дніпро», К., 1977, 191 с.
- РОМАНОВСЬКА Л. М., ДІДЕНКО Л. Я. — **Праця як фактор комуністичного виховання особи**, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.
- РУЧКА А. — **Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму**, Політвидав України, К., 1977, 77 с.
- С мандатом Октября**, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1977, 239 с.
- Слава твоя, Запоріжжя. Нариси**, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1977, 166 с.
- СУВОРОВ Р., ШАВЛАК В. — **Стежками юності батьків**, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1977, 126 с.
- ШИНДЕРОВ Б. — **Під прапором визвольної боротьби**, Політвидав України, К., 1977, 87 с.